

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192709

UNIVERSAL
LIBRARY

सा ग र सा हि त्य : : : १०

धु क्यां तू न ला ल ता ज्या क डे !

अनंत काणेकर

बा. द. सातोस्कर, वी. ए.
मुंबई, १९४०

: प्रकाशक
वा. द. सातोस्कर, वी. ए.
सागर साहित्य कार्यालय,
त्रिभुवन रोड, मुंबई ४

: सेलिग एजट :
महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार
पोर्तुगीज चर्च समोर
मुंबई ४

प्रथमावृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन

किंमत २। रु.

ह्या पुस्तकाची पहिली १२ पृष्ठे व आठ प्लेट्स श्री. ज. द. सातोस्कर
यानी सागर साहित्य छापखाना, त्रिभुवन रोड, मुंबई ४ येथे
छापली व इतर सर्व श्री क. ह. सहस्रबुद्धे यानी श्री ज्ञानेश्वर प्रेस
कोल्हापूर येथे छापलेली आहेत.

शं.वा.कीय !

ता. २२ एप्रिल १९३७ रोजी कांटे व्हडें ही बोट मुंबई बंदरातून सायंकाळच्या संधिप्रकाशात बाहेर पडली. त्या बेळी तिच्यावरील उताखंमव्ये बत्तिशीच्या सुमाराचा एक महाराष्ट्रीय तरुण होता विलायतच्या बोटीवरील हिंदी प्रवाशात शिक्षणासाठी निघालेले गर्भश्रीमंत विद्यार्थी, धंद्यासाठी चाललेले व्यापारी अथवा मजा करण्यास निघालेले राजेरजवाडे व त्याचा परिवार असेच मुख्यत्वे आढळतात. पण हा तरुण त्यापैकी कोणत्याही यादीत मोडण्यासारखा नव्हता. त्याचा वेप साधाच. शरीरयष्टि सुटसुटीत, पण डोळ्यात गाम्भीर्य व करारीपणा याचे असे मजेदार मिश्रण खेळत होते की, त्याला पहाताच इतर प्रवाशाना त्याची ओळख करून घेण्याची साहजिकच इच्छा होई.

हे गृहस्थ म्हणजे महाराष्ट्राचे एक आवडते लेखक अनंत काणेकर हे होत. काणेकर निघाले ते मजेखातर नसले तरी एवढे मात्र खरे की त्यांना प्रवासाची संधि ताबडतोब आणून दिली गेली, ती अनेकाना मौज वाटण्यासारख्याच एका निमित्ताने. त्या वर्षाच्या मे महिन्यात लंडन येथे बादशहा सहावे जॉर्ज याचा राज्यारोहण समारंभ होता. व या अपूर्व समारंभाला दूरदूरच्या प्रेक्षकांना हजर रहाता यावे, एवढ्यासाठी बोटीच्या कंपन्यांनी सवलतीचीं परतीचीं तिकीटे ठेवली होती. त्याचा लाभ करून घेण्याचें काणेकरांनी मनात आणले.

(२)

त्याप्रमाणे काणेकर लंडनला गेले. पण पाच पाच पौड देऊन व बारा बारा तास थंडीवाऱ्यात कुडकुडत बमून मिरवणूक पहाण्याऐवजी घरी बसून त्यानी व त्याच्या मित्रानी रेडीओवरच सर्व वर्णन ऐकले. काणेकराना याबद्दल कोणी अरसिक म्हणेल. पण वस्तुस्थिति अशी की, ते विलायतला गेले ते केवळ लंडन पॅरिसची शोभा पहायला नव्हे, तर या निमित्ताने रशियाला जाण्यास मिळाले तर पहावे एवढ्यासाठी. त्याच्यासारख्या माणसाला पॅरिसचा बुलेवार्ड किंवा लंडनचे पिक्याडेली सर्कस भुरळ पाडण्याजोगे नव्हते. बर्मिंगहॅम लिव्‌रपूलचे अवाढव्य कारखाने पहाण्यासहि ते मोठे उत्सुक नव्हते अथवा ऑक्सफर्ड केब्रिजची विश्वविद्यालये त्यांना आकर्षित करीत नव्हती.

काणेकरानाच काय, पण जगाच्या पाठीवरील कोणत्याहि पुरोगामी विचाराच्या तरुणास विचारले की, “तुला कोणता देश पहाण्याची उत्कंठा आहे ?” तर तो क्षणहि न थाबता “रशिया” हेच उत्तर देईल. गेल्या महायुद्धात रशियात क्रांति झाली. व समतेच्या तत्वावर नव्या प्रकारची समाजरचना तेथे केली गेली. तेव्हापासून या देशाने सर्व जगाच्यापुढे पाऊल टाकून अनेक क्रांतिकारक सुधारणांनी सर्वांना थक्क करून सोडले आहे. यात्रिक उत्पादनामुळे जगामध्ये भाडवलवाले व मजूर असे दोन वर्ग उत्पन्न होऊन त्यांच्यामध्ये तीव्र लढा सुरू झाला आहे. व त्याचे भयंकर परिणाम सर्व जगाला कसे भोगावे लागत आहेत हे आपण पहात आहोतच. या सर्व अमंतीषांचे, द्वेषांचे, जुलमाचे व दारिद्र्याचे मूळच रशियाने उपट काढले आहे. नवी वर्गविहीन समाजरचना करण्याचा हा प्रयोग बेकारी

व दडपशाही यानीं जर्जर झालेल्या अखिल मानवजातीस अत्यंत आल्हादकारक वाटावा यात नवल नाही. पण मुठभर लोकांच्या हातीं सर्व सत्ता व संपत्ति एकवटून ठेवणाऱ्या साम्राज्य-शाहीला रशियाचें हे वाढतें बळ व यश कसें सहन होणार ? रशियाची ज्या ज्या प्रकारें बदनामी करिता येईल, त्या त्या प्रकारें त्यानीं ती चाळू ठेवली.

परंतु कोंबडें झाकून ठेवले तरी मूर्ख उगविण्याचा थोडाच रहाणार ? रशियाने घडवून आणलेल्या प्रचंड सुधारणा या ना त्याप्रकारें जगाच्या निदर्शनास येत गेल्या, आणि त्यामुळेच रशियाला भेट द्यावी, अशी तीव्र इच्छा अनेक तरुणांच्या मनात उद्भूत लागली. श्री. अनंत काणेकर हे अशाचपैकीं एक होत.

इतर देशांना भेट देण्याचे काम जसे सुलभ रीतीने होऊं शकते, तशी रशियाची तज्ज्ञा नाही. पण या अनेक अडचणी दूर सारून काणेकरानी आपले घोडे मॉस्कोच्या गॉर्कीपार्कव्ये नेऊन मिडविले, व त्याच्या रशियच्या मुक्कामांत जेवढें जेवढे म्हणून पहातां येण्यासारखें होते, तें ते त्यांनी पाहून घेतले.

हिंदुस्थानचा किनारा सोडल्यावर रशियांतून परत वाटेला लागेपर्यंत काणेकरांनी तिकडून पाठविलेलें वर्णन “ किलोस्कर ” मासिकातून त्या सालीच प्रसिद्ध झाले होते. त्या वर्णनाच्या भरीला आणखी कांही नवा मजकूर घाळून आज हें “ धुक्यांतून लाल ताऱ्याकडे ! ” पुस्तक आपल्यापुढें येत आहे.

प्रवासवर्णन हा बहुतेकाच्या आवडीचा विषय आहे. तथापि काणेकरांसारख्या पुरोगामी विचारांचा खंडा लेखक आणि रशियासारख्या देशाचा प्रवास, असा योग क्वचितच जुळून येण्यासारखा आहे. त्यामुळे या पुस्तकाने वाचकाचे केवळ घटकाभर मनरंजन न होता, त्याच्या विचारांतहि पुष्कळ भर पडेल अशी खात्री वाटते.

— शं. वा. किल्लोस्कर

तात्पर्य

तसेंच कांहीं कारण असल्याशिवाय ललित लेखकानें आपल्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहूं नये, असे माझे मत आहे. त्याच्या लिखाणावरूनच त्याला जे काहीं सांगावयाचे आहे तें त्याच्या वाचकाना समजले पाहिजे. ज्या ललितकृतीचे लेखकाला खुलासे द्यावे लागतात, ती तितक्या प्रमाणांत अयशस्वी आहे हें आपोआपच सिद्ध होते. मात्र या नियमाला एकदोन अपवाद आहेत. एक, ललित कृतीच्या निर्मितीच्या कालासंबंधी स्पष्टीकरण करणे केव्हा केव्हा आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, एखाद्या लेखकाच्या कथासंग्रहांतली एक गोष्ट त्याच्या वयाच्या त्रिसाव्या वर्षी लिहिलेली असेल, तर दुसरी पन्नासाव्या वर्षी लिहिलेली असेल. लेखनकालाचा खुलासा लेखकाने केला नाही तर वाचक किंवा टीकाकार त्या दोन गोष्टींची अन्याय्य तुलना करण्याचा संभव आहे. तेव्हा वाचकाची दिशाभूल होऊं नये म्हणून ललित कृतींच्या अंतरंगासंबंधी नसले तरी असले ऐतिहासिक खुलासे लेखकानें दिले पाहिजेत. दोन, प्रवास वृत्तासारखे लिखाण संपूर्णतया ललित प्रकारांत पडत नाही; आणि वाचकांना प्रवास-वर्णनाव्यतिरिक्त प्रवासासंबंधीच्या अनेक गोष्टी जाणण्याची खरोखरच उत्कंठा असते. तिचें थोडें बहूत तरी समाधान लेखकानें करण्याचा प्रयत्न करावा. प्रवासाहून आल्यानंतर माझ्यावर उत्साही श्रोत्यांनीं आणि वाचकांनीं अनेक प्रश्नांचा

मारा केला. त्यांच्यासाठीच हे चार शब्द लिहीत आहे.

प्रवासाच्या खर्चाचा पहिला प्रश्न. या सर्व प्रवासाला मला एकोणीसशे रुपये खर्च आला. रशिया वगळला असता तर हा खर्च आणखी चारशे रुपये कमी झाला असता. प्रवासासंबंधीच्या आणि इतर लिखाणावर मी एवढे पैसे उभे करू शकलो. यावरून युरोपचा प्रवास करावयाला श्रीमंती हवीच असे नाही, मराठी लेखकही युरोपला जाऊन येऊ शकतो हे स्पष्ट होईल.

प्रश्न विचारणारे आणखी दोन जातीचे लोक होते. एक, उच्च विद्या काय ती सर्व परदेशात आहे असे समजणारे न्यूनगंडाने ग्रस्त झालेले लोक, आणि दोन, परदेशाला जायचे म्हणजे परत आल्यावर पन्नासाचा पंचावन रुपये तरी पगार होईल अशी काही तरी पदवी आणलीच पाहिजे अशी ठाम समजूत असलेले,—जगातल्या सर्व गोष्टींची किंमत रुपये, आणे, पैमध्ये करणारे क्षुद्र मनोवृत्तीचे लोक. टिळक, राजवाडे, यांच्यासारखे, जागतिक विद्वानांच्या माडीला हक्काने माडी लावून बसणारे महाराष्ट्रीय विद्वान शिकण्यासाठी कधीच परदेशीं गेले नव्हते, हे पहिल्या जातीचे हे लोक विसरतात; आणि आपण रहातो हे जग कितीही खर्च करून पाहिले तरी कमीच, इतके सुंदर आहे, हे दुसऱ्या जातीच्या लोकांच्या गावीही नाही.

ज्यांना तात्पर्य पाहिजेच त्यांना मात्र मी तात्पर्य सांगू शकतो. या प्रवासाने मला दोन धडे शिकवले. एक, पृथ्वी वाढोळी आहे. आणि दोन, माणुसकी सर्वत्र सारखीच आहे !

लहानपणापासून क्रमिक पुस्तकांत ज्या सामान्य गोष्टी आपण वाचतो त्या शिकण्याकरतां दहाबारा हजार मैलांचा प्रवास आणि कित्येक हजार रुपये खर्च मला करावा लागला, हे वाचून पुष्कळाना हंसू कोसळेल. पण हंसण्यासारखे त्यात काहींच नाही. क्रमिक पुस्तकाच्या कागदावर मखून पडलेली आणि त्यामुळे सामान्य वाटणारी ही सत्ये प्रत्यक्ष अनुभवाने एकदम जिवंत होतात आणि भलतेच जगड्व्याळ स्वरूप धारण करतात. म्हणूनच या अनुभवाकरता करावा लागणारा खर्च आदि परिश्रम काहींच नव्हेत असे मला वाटते. मुंबईहून मी निघालो, आणि जगातली अनेक सुंदर शहरे पाहिल्यानंतर मुंबईच मला अधिक सुंदर वाटली; आणि मी मुंबईलाच उत्कंठित अंतःकरणाने परत आलो. मुंबईहून निघालेला माणूस शेवटी मुंबईलाच परत येतो, तेव्हां पृथ्वी वाटोळी नाही का ?

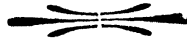
आपले हिंदी लोक आपल्यासारखेच काळे, गरीब आणि म्हणून भले आहेत; जगातल्या इतर लोकांच्या भलेपणाबद्दल काय सागावे, असे साहजिकच मला वाटे. पण आता पोलंड म्हटले, की उभ्याआडव्या रेषाचा नुसता नकाशा डोळ्यासमोर उभा रहात नाही; वॉर्सी-बर्लीन एक्सप्रेसमध्ये मध्यरात्री मोठ्या सौजन्यपूर्वक मला झोपायला जागा करून देणारा तो मध्यमवयस्क पोल गृहस्थ माझ्या डोळ्यासमोर उभा रहातो. अमेरिकेचे नाव निघाले, की बॉल्टिक 'समुद्रात तुम्ही उष्ण देशांतले आहांत, तुम्हाला ही थंडी सहन होणार नाही' म्हणून आपल्या अंगांतले लेदर जॅकेट माझ्या अंगावर चढवणाऱ्या अमेरिकन मुलीची कृतज्ञतेने

(४)

आठवण होते. आणि बर्लिनविषयी कुणी बोलू लागला की वरूरकमी हिटलर आणि त्याचे उग्र चेहऱ्याचे जर्मन साथीदार डोळ्यापुढे येत नाहीत, तर कॅफे कॉशविट्झमध्ये माझ्याजवळ उभा राहून आस्थापूर्वक मला खाण्यापिण्याचा आग्रह करणारा हर डायेट्रिच् मला दिसतो. हा दुगरा धडाही कमी मोलाचा आहे असे मला वाटत नाही. प्रवासाचे आणखी 'नफेतेटे' सांगता येत नाहीत पण उत्तर किंवा दक्षिण ध्रुवाकडल्या वर्षमय प्रदेशात कसलीही विद्या मिळण्यासारखी नसली, किंवा पगारवाढ देणारी कुठलीही पदवी घेणे शक्य नसले, तरी शक्य असेल तेव्हा केवळ तो रम्योदात्त देखावा पहाण्याकरता हसणून तिथेही जाण्याची मला अजून बलवत्तर इच्छा आहे.

ता २४।२।४०

— अनंत काणेकर

प्रकाशकाचें पान.

प्रसिद्ध होणार, होणार, म्हणून गाजत असलेले हे पुस्तक एक-दाचे आज प्रकाशात येत आहे. दोन वर्षांपूर्वी श्री. काणेकराचे ह्या प्रवासवर्णनाचे लेखाक जेव्हा किल्लोस्करमधून यावयाला सुरवात झाली त्याच वेळी अशा तऱ्हेचें पुस्तक काढण्याची मनीषा मी लेखकाजवळ व्यक्त केली. श्री. काणेकरानींही ताबडतोब आपली समति दिली व लगेच पुस्तक काढावे असे ठरले पण कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे ह्या पुस्तकाच्या प्रसिद्धीकरणास इतका विलंब झाला कीं त्यानंतर काणेकराचीच दुसरी दोन पुस्तके मी प्रसिद्ध केली, आणि प्रस्तुत प्रवासवर्णन मागे राहिले. शेवटी आज हें सकल्पित पुस्तक वाचकाच्या हाती देण्याचा सुप्रसंग येत आहे.

ह्या पुस्तकप्रकाशनाच्या कामी मला पुष्कळांचे सहाय्य झाले आहे. श्री. काणेकराना प्रवासवर्णन लिहिण्यास ज्यांनी प्रथमतः प्रवृत्त केले त्या श्री. शंकरराव किल्लोस्कर यांनी प्रस्तावनेदाखल चार शब्द लिहून पुस्तकाच्या आकर्षकतेच भर घातली ह्याबद्दल त्याचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. पुस्तकाची छपाई काळजीपूर्वक केल्याबद्दल ज्ञानेश्वर प्रेसचे चालक श्री. कृ. ह. सहस्रबुद्धे, मलपृष्ठावरील आकर्षक चित्र काढून दिल्याबद्दल सुप्रसिद्ध चित्रकार श्री. डी. डी. दलाल, काणेकराच्या फोटोची विशिष्ट आणि सुंदर माडणी करून दिल्याबद्दल मुंबईतील एक कल्पक कलावान श्री. सी. व्ही. गुप्ते, तसेच पुस्तकाची सेलिंग एजन्सी घेऊन किरकोळ विक्रीच्या कर्मकटकर्तींनून मुक्तता केल्याबद्दल “महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार”चे उत्साही चालक श्री. श. वा. कुळकर्णी, या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

ता. १२।३।१९४०

—बा. द. सातोस्कर

सा ग र सा हि त्य

आमचें वाङ्मय.

१ सागराच्या लाटा	: प्रो. लक्ष्मणराव सरदेसाई	: १ रु.
२ गुलाब गेंद	: जयवन्तराव सरदेसाई	: १२ आणे
३ बादळांतील नौका	: प्रो. लक्ष्मणराव सरदेसाई	: १ रु
४ कुळागर	: सं.— वा. द. सातोस्कर	: १ ,,
५ वैमानिक हल्ला	: भा. वि. वरेरकर	: १। ,,
६ निशिकांतची नवरी	: अनंत काणेकर	: १० आणे
७ तुटलेले तारे	: ,, ,,	: १ रु.
८ कारंजाचे तुषार	: व्यं. अ. पै रायकर	: १। ,,
९ किनाऱ्यावर	: प्रो. वि. द. साळगावकर	: १ ,,
१० धुक्यांतून लाल ताऱ्याकडे	: अनंत काणेकर	: २। ,,
११ उंबराचीं फुलें	: ह. वि. देसाई	: १ ,,

४ आणे प्रवेश फी भरून कायम ग्राहक होणाऱ्यास 'साहित्या'चें प्रत्येक पुस्तक पाऊणपट किंमतीस मिळेल.

‘सागर साहित्य’ कार्यालय
त्रिभुवन रोड, मुंबई ४

विलायतेच्या वाटेवर-

प्रवासवर्णनाचीं पत्रें लिहावयाचीं म्हणजे अलीकडे मला भीतीच वाटते. त्यातल्या त्यात विलायतच्या प्रवासासबधीं पत्रे लिहिणाराची तर आता मोठीच कुचबणा झाली आहे. इतक्या लोकांनीं आणि इतक्या तऱ्हेचीं विलायतच्या प्रवासाचीं वर्णने आतापर्यंत मराठींत लिहिलीं आहें, कीं त्याच विषयावर पुन्हा लेखणी चालवावयाची म्हणजे मोठी जबाबदारीच आहे.

दुसरी अडचण अशी, कीं ललितलेखन करणारा लेखक प्रवासाचें वर्णन करतो आहे, तेव्हा काहींतरी अलौकिक आणि अद्भुतरम्य असें वाचावयाला मिळणार, अशा आशेने वाचणान्या वाचकाना सामान्य आणि ठराविक गोष्टी आपण सागत बसले तर आपण त्याची दारुण निराशा करणार अशी एकसारखी वाटणारी भीति. खुद्द प्रवाशाचीच केव्हा केव्हा, किंवा अधिक खरे बोलावयाचे म्हणजे बहुतेक वेळा, अशी निराशा होते. वर्ड-स्वर्थ कवीने 'Yarrow Unvisited' आणि 'Yarrow Visited' या कवितातून वर्णिलेला अनुभवच बहुधा प्रवाशाच्या वाठ्याला येतो. प्रवासाला निघण्यापूर्वी बहारीचीं कल्पनाचिल्ले आपण आपल्या डोळ्यापुढें रंगवून ठेवलेलीं असतात, पण सत्यसृष्टि आणि कल्पनासृष्टि यातला फरक दुरून साजरे दिसणारे डोंगर आणि जवळून पहाता स्वतःच्या खडकाळ रुक्ष-तेचें प्रदर्शन करणारे डोंगर याच्यामधल्या फरकाइतकाच तापदायक असतो.

अशा तऱ्हेच्या विचारानीं भडावून सोडल्यामुळे काय लिहावें आणि कसे लिहावे या फिकिरींत मी होतो. इतक्यात 'लंडन टाइम्स'ची तारीख १५ मेचा अक माझ्या हातात आला. सहज चाळता चाळता 'Jamaica

'Agate Crosses the Atlantic' या नावाचा एक मथळा माझ्या दृष्टीला पडला. जेम्स ॲगेट हा इंग्लंडमधला एक प्रख्यात टीकाकार असून इंग्लंडच्या रंगभूमीवर येणाऱ्या नवीन नाटकावरील त्याच्या चुरचुरीत आणि झणझणीत लेखानीं विलक्षण लोकप्रियता मिळविली आहे. तो नुकताच अटलांटिक महासागर ओलांडून अमेरिकेला गेला. त्याने लिहिलेल्या तेव्हाच्या प्रवासवर्णनाचा तो पहिला लेखाक होता. या लेखाच्या सुरवातीलाच मी जी भीति व्यक्त केली आहे तीच त्यानेहि व्यक्त केली आहे. एक मोठा लेखकहि आपल्यासारखाच या बाबतीत फिकिरीत पडला हे वाचून खरोखरीच मला मोठे समाधान वाटले.

उगाच काहींतरी अद्भुतरम्य आणि काव्यमय लिहिण्याचे ढोंग करून खोटा आभास निर्माण करण्यापेक्षा आपणाला मजेदार वाटणाऱ्या आपल्या दैनंदिनीत टिपून ठेवलेल्या गोष्टी त्याने तारीखवार जशाच्या तशा दिल्या आहेत. जेम्स ॲगेटलाच गुरु करावयाचे मी ठरविले आहे. विलायतचा प्रवास अनेकानी केलेला असला, ठराविक स्थळे अनेकांनी पाहिलेलीं असलीं आणि प्रवासात घडणाऱ्या बहुतेक गोष्टीहि सारख्याच असल्या तरी प्रत्येक व्यक्तीला प्रत्येक वेळीं काहीतरी विशिष्ट असे वैयक्तिक अनुभव येणारच. झाले तर मग. हे अनुभव काही झाले तरी वेगळे असणार, आणि म्हणून वाचकाना ते थोडेबहुत मनोरंजक आणि उद्बोधक वाटण्याचा सभव आहे.

* * *

ता. २२ एप्रिल १९३७—

मि. महम्मूद जफ्फर आणि डॉ. रशिदाजहान.—जगाच्या रंगभूमीवरील चित्रविचित्र पात्राचा ताडा.

सध्याकाळीं सातच्या सुमाराला मुंबईचा धक्का सोडून बोट चालू लागली. किनाऱ्यावरून हातरुमाल हालवून आपल्या प्रियजनाना निरोप देणाऱ्या मडळीचा घोळका अस्पष्ट होत होत हा हा म्हणता अदृश्य झाला. मनाला अगदीं खिन्न आणि एकाकी वाटून मला काहीं सुचेनासे झाले होतें. सर्व

मडळी आपापल्या केबिनमध्ये गेली होती. साडेसातचा सुमार झाला होता. 'कॉटे व्हडें'च्या लाबच लाब डेकवर एकटाच उभा राहून पाणी कापीत झपाट्याने बोट पुढे जात असताना पाण्यावर दूरच दूर दिसणाऱ्या फेसाच्या पट्टीकडे मी शून्यपणे पहात होतो. आजूबाजूला कोणीच ओळखीचें दिसत नसल्यामुळे मी अगदी बावरल्यासारखा झालो होतो.

थोड्या वेळानें मी वरच्या डेकवरून खाली माझ्या केबिनकडे जावयाला निघालो, तों वाटेतच मि. महमूद जफ्फर आणि त्याची बायको डॉ. रशीदाजहान याची गाठ पडली. मला खरोखरच अतिशय आनंद झाला लखनौ येथे अखिल भारतीय पुरोगामी लेखकसंघाच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या वेळी या मडळींची आणि माझी ओळख झाली होती. त्या वेळेला महमूद हे अमृतसरच्या एका कॉलेजात प्रोफेसर होते. सहा महिन्यापूर्वी कॉलेजमधली आपली नोकरी सोडून जवाहरलाल नेहरूंचे ते प्रायव्हेट सेक्रेटरी झाले आहेत डॉ. रशीदा ही डॉक्टर असली तरी एक उत्तम तरुण लघुकथालेखिका म्हणून ऊर्दू वाङ्मयात प्रसिद्ध आहे.

दोपेहि नवरावायको अत्यंत बुद्धिवान्, खेळाडु वृत्तीचीं आणि प्रेमळ असल्यामुळे माझ्या मनावरील एक धांड उचलल्यासारखे झाले. बोटीवर वेळ कसा जाईल याची विवचना आता करावयाला नको. स्वतः महमूद हे वयाच्या अकराव्या वर्षापासून ऑक्सफर्ड बी. ए. होईपर्यंत अकरा वर्षे इंग्लंडमध्ये होते. त्याचप्रमाणे यापूर्वी तीनचार वेळा त्याचा युरोपचा प्रवास झालेला असल्यामुळे त्याची सोबत प्रवासात येणाऱ्या कोठल्याहि अडचणीला मला उपयोगी पडणार आहे. डॉ. रशीदाचे व्हिएन्ना येथे ऑपरेशन व्हावयाचे आहे, म्हणून तिला घेऊन ते युरोपला जात आहेत. जवाहरलाल नेहरूकडून त्यांनी सहा महिन्याची रजा घेतली आहे. ऑक्टोबरमध्ये ते हिंदुस्थानास परत जातील.

बोटीवर प्रत्येकाने आपले जेवणाचे टेबल पहिल्याच दिवशी ठरवून टाकावयाचे असतें, आणि पुढे बारा दिवस त्याच टेबलावर बसावयाचे. महमूद, रशीदा आणि मी यानी खिडकीजवळील कॉपण्यातले एक टेबल तिघांसाठी राखून ठेवण्याची व्यवस्था केली. रात्री जेवण झाल्यानंतर वरती स्लोफिंग रुममध्ये मी आलों. जरा स्वस्थ चित्ताने आजूबाजूला पहावेंचें

आता मला वाटत होते. सेकड इकॉनॉमिक वर्गातल्या उतारूचा आमचा हा ताडा खरोखरच मासलेवाईक आहे. काहीं पजाबी आणि सिधी वयस्क उतारू धोतरात डेकवर फिरत आहेत. डेकवर जोराचा वारा असल्यामुळे त्याच्या धोतराचे सोगे इतस्ततः फडफडत आहेत, आणि अतिरिक्त शिष्टाचाराना सवकलेल्या पण पैसे नसल्यामुळे आमच्या सेकड इकॉनॉमिक क्लासने प्रवास करणे ज्याना भाग पडले आहे अशा डेकवर बसलेल्या काहीं फॅशनेबल युरोपियन बायावर आमचे सिधी आणि पजाबी म्हातारे चांगलाच सूड उगवीत आहेत. त्या बिचान्या दिड्मूढ होऊन डेकवर ऐटीत येरझान्या घालणाऱ्या आमच्या स्ववस्त्राभिमानी बाधवाकडे पहात आहेत !

या लोकाना पाहिले, कीं आपण कोकणच्याच बोटीवर आहोंत असा क्षणभर मला भास होतो, आणि मुबईत आमचे मित्र मारे गप्पा सांगतात, कीं विलायतेला जाताना इतके कपडे पाहिजेत आणि असले सूट पाहिजेत आणि तसले बूट पाहिजेत ! जरा आमच्या डेकवर येऊन पहा म्हाणावे ! एक खूपच लहट्ट आणि अतिशय ठेगणी म्हातारी बाई—ती मुसलमान असावी असे आम्हाला पहिल्यादा वाटले, नंतर ती बंगाली आहे असे आम्हाला कळले—टेबलावर जेवताना काढ्या—चमच्याचा इतका गोंधळ करीत होती, कीं बिचारे इटालियन वेटर हतबुद्ध होऊन तिच्याकडे पहात होते. डॉ. रशीदा म्हणते, कीं ही बाई एडनला जात असावी, ही युरोपला खास जात नसावी ! आमची बोट एडनला उभीच रहात नाही ही माहिती मी रशीदाला सांगितल्यावर तिचा नाइलाज झाला.

त्या सिधी आणि पजाबी गृहस्थानैकीं एक व्यापारी असून दुसरा लाहोरला शिण्याचा धदा करतो. दुसरा एक अपटुडेट बटासुटात वावरणारा पजाबी लाहोरला हेअरड्रेसरचा म्हणजे न्हाव्याचा धदा करतो. त्याच्याबरोबर एक युरोपियन मुलगी आहे. पहिल्यादा आम्हाला ती त्याची बायको वाटली, पण ती त्याची बायको नाही. त्याच्या सलूनमध्ये काम करणारी ती एक अँग्लो-इंडियन मुलगी आहे. इंग्लंड दाखवावयाला तिला तो नेतो आहे म्हणे ! फ्राउलिन मार्थ नावाची एक डॅनिश मिशनरी म्हातारी कोपनहेगनला जात आहे. अलाहाबाद येथील घोडेस्वाराच्या

पलटणीतला एक उच्च धिप्पाड इंग्लिश ऑफिसर थोड्याच दिवसात मद्रासच्या गव्हर्नराच्या शरीरसरक्षकाच्या जागेवर नेमला जाणार आहे. त्यापूर्वी तीन महिन्यांची रजा घेऊन तो इंग्लंडला जात आहे. मिशीला पीळ देत सारा दिवस तो डेकवर फिरतो दिवसातून दोनदा स्विमिंग पूलमध्ये पोहतो, आणि बीरच्या वाटल्या फस्त करीत बोटीवरील दोन चवचाल दिसणाऱ्या युरोपियन बायाशी—त्या जर्मन असाव्यात—चाळे करीत असतो !

एक तुर्की जोडपे आणि त्याची छोटी मुलगी आमच्या बोटीवर आहे. ती फ्रेंच अमावीत असे पहिल्यादा आम्हाला वाटले, पण आमच्या-पैकी राजानी नावाच्या पर्शियन् जाणणाऱ्या एका उतारूने त्यांना पर्शियन बोलताना ऐकले आणि त्यांच्याशी दोस्ती केली तो गृहस्थ इराणमध्ये नोकरीला आहे, आणि बऱ्याच वर्षांनी आपल्या बायकोला तुर्कस्थानला नेतो आहे. दोघेहि नवराबायको शात आणि सुखभावी दिसतात. त्याची मुलगीहि गोड आणि गुठगुटीत आहे. बोटीतील रेडिओवर बॅंड वाजू लागला, की ती मुलगी स्वतःशीच डुलते आणि नाचू लागते. एक रुद छातीचा मजबूत दिसणारा जर्मन उतारू निळा चष्मा लावून डेकवरील आरामखुर्चीवर पहावा तेव्हा डोळे मिटून स्वस्थ पडलेला असतो. त्याला पाहिले की स्टेफान इवाइगच्या 'अमक्' या गोष्टीतल्या नायकाची मला आठवण होते. तो तसल्याच काहीतरी दुःखात तर नाही ना ? जर्मन, तुर्की, डॅनिश, सिधी, पेशावरी, गुजराथी, मराठी, मुसलमान, हिंदु .. आहोत की नाहीत आम्ही जगाच्या रंगभूमीवरील चित्रविचित्र पात्रांचा ताडा ?

* * *

ता. २३ एप्रिल—

प्रवास एजंटांची लबाडी.—मुलींचे प्रदर्शन करणारा बोलका म्हातारा.—म्हैसुरी दुकटें.—विलायती बोटीवर वाग्याचीं भजीं !

कालच्या तारखेचीं पाने आजच रात्री लिहिल्यामुळे आजच्या दिवसात नजरेला आलेल्या बऱ्याच गोष्टी वर येऊन गेल्या आहेत. माझे केबिन दोन माणसांचे आहे. पण त्यात मी एकटाच असल्यामुळे सबंध

केबिनचा मीच राजा आहे. मात्र गोऱ्या प्रवास-एजटाची थोडीशी अश्लाघ्य व्यवसायनीति जनतेच्या डोळ्यासमोर आणल्यावाचून माझ्याने रहावत नाही. केबिनमधल्या 'ए' आणि 'बी' बर्थसंपैकी 'ए' बर्थ मी मागितली असता—आणि तीसुद्धा दोन महिने आधी—त्यांनी मला ती बर्थ गेल्याचे सांगितले होते, आणि 'बी' बर्थ दिली होती. त्याच-प्रमाणे आपल्या गिऱ्हाइकाला आपण शक्य तितकी उत्तम व सोयीची जागा मिळवून देतो, अशी बढाई हे लोक मारतात. पण बर्थच्या समोर पोर्टहोल असलेल्या कितीतरी केबिन्स मोकळ्या पडलेल्या असतानाहि पोर्ट-होल एका कोपऱ्यात असलेली केबिन त्यांनी माझ्यासाठी ठेवली होती !

अर्थात् केबिनमध्ये दुसरा कोणी उतारू न आल्यामुळे माझी चैन झाली ही गोष्ट वेगळी. काहींकाहीं चारचार बर्थसू असलेल्या केबिन्समध्ये एकएकच उतारू होता. कॉरोनेशनमुळे मनस्वी गर्दी आहे म्हणून कपऱ्यांनी मुबईत चालविलेली ओरड लबाडीची होती. माझा अनुभव मी इतरांना सांगू लागलो तेव्हा त्यांनीहि तीच तक्रार केली. त्याचा उलटा न्याय असा आहे म्हणे, की अगोदर अर्ज करणाऱ्याला वाईट जागा देऊन टाकतात आणि शक्य तितक्या चांगल्या जागा हातात राखून ठेवतात म्हणजे चांगल्या जागाचा मोह घालून शेवटी शेवटी येणारी गिऱ्हाइके स्वतःच्या कपनीला मिळविता येतात !

आज डेकवर उभा राहून समुद्राकडे पाहू लागलो तेव्हा पाण्याचा रंग इतका सुंदर दिसत होता, की सबंध समुद्र जणु काय गाळीव निळ्या काळ्या शाईचा केला आहे ! कोंकणला किंवा गोवे-कारवार बाजूला जाताना बोटीतून जो समुद्र दिसतो, त्याचा रंग हिरवा दिसतो. पण अरबी समुद्राच्या या भागातील पाण्याचे निळेपण काही असामान्यच आहे. पाण्याची खोली या बाजूला फार असल्यामुळे कदाचित् पाण्यावर ही अप्रतिम निळी छटा येत असावी.

आज ब्रेकफास्ट घेऊन सकाळी नऊदहा वाजण्याच्या सुमारास डेकवर फिरत असताना एक और व्यक्ति आम्हाला भेटली ! त्याचें नाव जमालशेठ. चेहरा आणि शरिराची ढब हुबेहुब आगाखाना-सारखी आहे. मोठा गमत्या आणि बोलका आहे म्हातारा. तो

रगूनचा रहिवासी आहे. ब्रह्मी वाद्ये वाजवणाऱ्या मुलाचा एक मेळा, एक म्हैसुरी मुलींचे दुकटे (Mysore twins) इत्यादि चमत्कारिक गोष्टी बरोबर घेऊन तो पॅरिसच्या प्रदर्शनासाठी युरोपला जात आहे. नाना तऱ्हाचीं चमत्कारिक ब्रह्मी वाद्ये त्याच्याबरोबर आहेत दोन ब्रह्मी बाजे आहेत. त्यांचीं दोन्ही टोके तोंडात न घालता एक मुलगा आपल्या गळ्याच्या शिरावर दाबून धरतो आणि गळ्यातल्या गळ्यात दम कोंडून गातो म्हणजे त्या बाजातून सुरेल स्वर निघू लागतात !

म्हैसुरी मुलीचे जे दुकटे किवा जुळे आहे ती एक भयंकर गोष्ट आहे. खरे सागावयाचे म्हणजे त्या मुलींकडे माझ्याने पहावत नाहीं. चागल्या सतरा—अठरा वर्षांच्या मुली आहेत. त्याचे सर्व अवयव निराळे आहेत, पण कमरेकडचे हाड एकच आहे. दोघीहि आपापले केंस विचरतात, वेगवेगळ्या बोलतात, वेगवेगळ्या खातात, पण चालताना आणि इतर नैसर्गिक व्यवहार करताना दोघींनाहि एकदम एकमेकाना फरपटत ओढीत जावे लागते.

आमच्याबरोबर एक डॉक्टर आहेत. त्यांना मी विचारले, “ या दोघींपैकीं एक आजारी पडली तर काय ? ” डॉक्टर म्हणतात, “ काहीं नाहीं. दुसरीला तिच्याबरोबर सर्व विनाकारण सहन केलें पाहिजे. ” “ आणि एक मेली तर ? ” मी विचारले. “ तर मात्र फार भयंकर प्रसंग आहे ! ” ते म्हणाले, “ एक मेली तर दुसरीहि मरणारच, पण एकदम तिच्याबरोबरच नाहीं, तर हळुहळू शरिराचा एक भाग ‘ गॅंग्रीन ’ झाला म्हणजे माणूस जसे मरतें त्याप्रमाणे एक मेल्यामुळें रक्ताचे अभिसरण हळुहळू बंद पडून ! ” मला ती कल्पनाहि सहन करवत नाहीं. खरे म्हटले तर अशा वेळीं गोळी घालून दुसरीला ताबडतोब मारले पाहिजे. खरी माणुसकी त्यातच आहे. पण कायदा तसे करू देणार नाहीं ! या मुलींचे प्रदर्शन करून जमालशेठ पैसे मिळवणार ही कल्पना रशीदाजहानला असह्य होते आणि तिला त्याचा तिटकारा येतो. थोडी चवकशी करता मला असे कळले, की त्या मुली अत्यंत धार्मिक असून त्यांना आपलें प्रदर्शन करून आतापर्यंत जे हजारों रुपये मिळाले, त्यापैकीं कितीतरी हजार रुपये देवालयाना आणि

धर्मशाळाना त्यानीं दिले आहेत ! इतकेच नव्हे, तर आम्हाला त्याची जितकी अनुकंपा वाटते तितक्या त्या स्वतःला अनुकंपनीय समजत नाहीत. त्या चांगल्या मजेत असतात. विचारी रशीदाजहान ! तिला मी हे सर्व सांगितले तेव्हा तिच्या रागाचा पारा बराच खाली उतरला

आज दुपारीं तीनचार वाजता श्री. काणे मला भेटायला माझ्या केबिनमध्ये आले होते. ते सेकड क्लासमध्ये आहेत. तिथे मराठी बोलणारे कुणीच नाही. काणे संस्कृत पंडित असले तरी वेदाभ्यासजड नाहीत. साऱ्या वृत्तीचे आणि मोठे खेळाडू स्वभावाचे आहेत ते शुद्ध शाकाहारी आहेत. आणि स्टूअर्डने आज पुऱ्या आणि पापड आणून दिले ही गोष्ट त्यानीं मोठ्या कौतुकाने सांगितली. शाकाहारी लोकाना भजी-सुद्धा देण्यात आली होती म्हणतात. इटालीयन आचारी भजी करू शकतात, हे ऐकून मला मोठे आश्चर्य वाटले, पण ते फार वेळ टिकले नाही.

रात्री जेवताना माझ्या शेजारच्याच टेबलावर बसलेल्या एका शाकाहारी गृहस्थाला आमचा वेटर भजी वाढीत होता. तेव्हा मला दोन-चार भजी मी मागून घेतली. त्यात काही वाग्याच्या कापाचीहि भजी होती. माझे आश्चर्य अधिकच दुणावले. मात्र भजे तोंडात टाकले तेव्हा त्याची चव अगदीच मातकट आणि वाईट होती जेवणानंतर, लिमये नावाचे मुबईचे एक गृहस्थ लीड्स येथे एम् एड्.च्या पदवीकरिता जात आहेत त्याच्याशी बोलताना मी भज्याची गोष्ट काढली. तेव्हा त्यानीं आपला अनुभव सांगून माझ्या आश्चर्याचे निरसन केले. ते पूर्वी एकदा इटालीयन ब्रोटीनेच इंग्लंडला गेले होते, तेव्हा त्यांनाहि भजी पाहून माझ्यासारखेच आश्चर्य वाटले होते. त्यानीं बारीक चौकशी केली, तेव्हा त्यांना कळले, की मुबईत गुजराथी हॉटेलवाल्याकडून इटालीयन कंपनी गोण्या भरून भजी घेते आणि मग बारा दिवस दररोज थोडी थोडी पुनः पुन्हा गरम करून शाकाहारी लोकाना ती मोठ्या आदबीने चारण्यात येतात !

ता. २४ एप्रिल—

कम्युनिस्ट आणि फॅसिस्ट सलामी.—ही विलायतची बोट की इराण्याचें हॉटेल ?

माझी खोली झाडणाऱ्या इटालियन नोकराशीं आज माझे थोडेंसे मजेदार सभाषण झाले. डोळ्यावर चादीच्या फ्रेमचा चष्मा असलेला अगदी गरीब आणि सुस्वभावी असा माणूस आहे तो. त्याचे नाव गिओव्हानी “तुला पगार काय मिळतो ?” असा प्रश्न विचारला असता “चारशे लिरा, म्हणजे जवळ जवळ महिना पाच पौड पगार मिळतो.” म्हणून त्याने मला सांगितले. ट्रिअेस्टेला आपले घर असून आपणाला बायको आणि एक मुलगी आहे, असे तो म्हणाला

“मुसोलिनीला तू कधी पाहिले आहेस का ?” मी विचारले.

“पुष्कळ वेळा !” तो म्हणाला.

हाताची मूठ वळून हात वर करीत मी म्हटले, “तुम्ही इटालियन मुसोलिनीना अशी फॅसिस्ट सलामी देता ना ?” मी दाखवलेली ‘सॅल्यूट’ ही फॅसिस्ट नसून कम्युनिस्ट आहे हे मला माहीत होते, पण मुद्दामच त्याची थट्टा करण्याकरिता मी तसे केले होते.

तो एकदम म्हणाला, “छे छे ! ही कम्युनिस्ट सॅल्यूट झाली.” हाताची बोटे पसरून वर हात करीत तो म्हणाला, “ही फॅसिस्ट सॅल्यूट.”

मला गमत वाटली ती हीच, की इटालियन शाडूवाल्यालासुद्धा कम्युनिस्ट सलामी कुठली आणि फॅसिस्ट सलामी कुठली हे समजण्याइतकें राजकीय ज्ञान आहे इतकेच नव्हे, तर इतकी वर्षे कम्युनिस्टाचा नायनाट करण्याकरिता मुसोलिनीने जग जग पछाडले आहेत, तरी अजूनहि एका साध्या इटालियन शाडूवाल्याला कम्युनिस्ट सलामीचा विसर पडलेला नाही.

एक बंगाली डॉक्टर आमच्या बोटीवर आहेत. मोठी मजेदार व्यक्ति आहे. डॉक्टरीखेरीज पैसे मिळवण्याकरिता ते अनेक उद्योग करतात. वैद्यकीय विद्येतल्या काहीं नवीन गोष्टी शिकण्याकरिता ते इंग्लंडला जात आहेत, पण वेळात वेळ काढून ते जर्मनीला जाणार आहेत, आणि फाउन्टन् पेनच्या टोंकाला झरून जाऊ नये

म्हणून जो एक इरिडियम पॉइंट असतो तो लावण्याचे यत्र जर्मनीत खरेदी करून ते चालवावयाला ते शिकणार आहेत. उभ्या हिंदुस्थानात असलीं फक्त दोनच यत्रे असून फाउन्टन् पेने मात्र दरवर्षी लाखों विकलीं जातात. तेव्हा या धंद्यावर आपणाला हजारों रुपये मिळतील अशी डॉक्टराची खात्री आहे !

रात्री जेवण झाल्यावर मी आणि त्रावणकोरचे डॉ. फिलिप नावाचे एक गृहस्थ स्मोकिंग रूममध्ये बसलो होतो. धोतरे नेसलेले, लाब कोट घातलेले, लाड्या खाकी तुमानी घातलेले असे नाना वेषातले आजूबाजूला बसलेले उतारू पाहून डॉ. फिलिप म्हणाले,

“खरोखरच आपण युरोपला चाललेल्या बोटीवर आहोंत, कीं मुबईतील एखाद्या इराणी दुकानात आहोंत, असा मला सशय येतो !” मी केबिनकडे जाताना तर केबिनजवळच्या कठड्यावर काहीं गुजराथी बायकांनीं आपलीं पातळे वाळत घातलेलीं पाहिलीं ! विलायतेला जाताना सफेत कडक इस्त्रीचा शर्ट पाहिजे आणि त्यावर काळा ड्रेस सूट पाहिजे, चंगैरे बंगैरे उपदेश मला आढवतेने करणारे माझे काहीं मित्र जर हा सर्व प्रकार पहातील तर आपल्या पुस्तकी गप्पा ते पुन्हा खालीने सागणार नाहीत. कठड्यावर पातळें वाळत घालणाऱ्या गुजराथी बाया फर्स्ट क्लासमध्ये असलेल्या कुणातरी महाराणीच्या तैनातीतल्या बायका आहेत असें मला नंतर कळले.

ता. २५ एप्रिल—

काँटे बिआन्कामानो.—कलकत्त्याची तार.

आज दुपारीं बारा वाजण्याच्या सुमाराला आम्हा सर्व उतारूची एकच गडबड उडाली होती. तीन दिवस खालीं पाणी आणि वरतीं आकाश पाहून पाहून कटाळून गेलेल्या आम्हा सर्वांना एक मोठे जहाज अगदीं अवळून दृष्टीला पडणार होते. बोटीच्या स्ट्रुअर्डकडून आम्हाला अशी बातमी कळली होती कीं बरोबर साडेबारा वाजता हिंदुस्थान ते इटली या प्रवासाकरिता इटालियन कंपनीने नवीनच आणलेली चोवीस

हजार टनाची नवीन आगबोट 'कॉटे बिआन्कामानो' ही इटालीहून हिदुस्थानच्या आपल्या पहिल्याच सफरीवर जाताना आज दुपारी आपल्या बोटीच्या जवळून जाणार आहे. लहान मुलासारखे आम्ही दुर्बिणी धेऊन इकडून तिकडे फिरत क्षितिजावर सर्व बाजूना पहात होतो. बायका, मुले, म्हातारे, तरुण—सर्वांच्या चेहेऱ्यावर कोण उत्कठा आणि उत्सुकता दिसत होती ! जमीन सोडून तीन दिवस झाल्यामुळे आणि समुद्राशिवाय दुसरे काहीच न दिसल्यामुळे एक मोठी आगबोट दिसणार हाच एक मोठा महत्वाचा प्रसंग आम्हाला वाटत होता ! याच विषयावर प्रत्येकजण दुसऱ्याशी बोलत होता, मोठ्या गभीरपणे चर्चा करीत होता ! बरोबर साडेबारा वाजता 'कॉटे बिआन्कामानो' आमच्यासमोरून झरझरी निघून गेली. आमची बोट आणि ती, दोन्हीही बोटी भर वेगात असल्यामुळे आम्हाला फक्त एक मिनिटभर तिचे दर्शन घडले ! पण त्या एका मिनिटासाठी आमची कोण धडपड चालली होती !

आज दुपारी साडेबारा वाजता बोटीवरचे रेडिओ बुलेटिन आम्हाला वाचावयाला मिळाले. बर्लिन, माद्रीद, रोम, लंडन, वॉशिंग्टन, प्रत्येक राजधानीहून आलेल्या तारा बुलेटिनमध्ये होत्या. शेवटी 'कलकत्ता' ही अक्षरे पाहिल्याबरोबर मला आणि महामूदला एकदम आनंद झाला. एक लाख तीस हजार कामगार कलकत्ता येथील तागाच्या गिरण्यातून सपावर गेले आहेत, दगा होऊन काहीं मजूर पुढारी जखमी झाले आहेत, इत्यादि चारच ओळींची तार होती, पण आम्ही पुनःपुन्हा ती वाचीत होतो, आणि त्यातून काढता येईल तितका अर्थ काढीत होतो !

आज रात्री जेवणानंतर घोडेस्वाराच्या पलटलीतला तो इंग्लिश ऑफिसर अगदी रगात आला होता ! दर तासाला रगीबेरगी कपडे बदलणारी ती चवचाल दिसणारी जर्मन बाई आणि तिची ती दुसरी मैत्रीण या दोघींना धेऊन बीरचीं ग्लासावर ग्लासें झोकीत आणि त्यांना हि पाजीत तो त्यांना आपले जीवनाचे तत्त्वज्ञान सागत होता,

“Live, Love and Laugh ! That is my philosophy !”,
तो म्हणाला.

ता. २६ एप्रिल—

६० वर्षांच्या बेगमेला सोबती पाहिजे !—मसावा पाहण्याची उत्सुकता.

आज सकाळीं साडेसात वाजल्यापासून उजव्या बाजूच्या क्षितिजावर अगदीं अस्पष्ट अशा डोंगराच्या रागा दिसत आहेत. आमची बोट तांबड्या समुद्रात शिरत आहे समुद्राचे पाणी आता तितकेसे निळे वाटत नाहीं नऊ साडेनऊ वाजता तर उजवीकडच्या बाजूला चांगल्या लांबच लांब डोंगराच्या रागा स्पष्ट दिसू लागल्या आहेत. हा अरबस्थानचा किनारा होय. डोंगराच्या रागामधून लांबच लांब पसरलेली पादरीं वाळवटेहि स्पष्ट दिसत आहेत. वाराच्या सुमाराला 'पेरिम्' नावाच्या एका बेटा-जवळून आम्ही जात आहोत. तांबडा समुद्र या विशिष्ट ठिकाणीं इतका चिंचोळा झाला आहे, कीं डाव्या बाजूला अरबस्थानचा किनारा स्पष्ट दिसत आहे. पेरिम् बेटावरल्या बर्मा शेल कंपनीच्या मोठ्या थोरल्या तेलाच्या टाक्याहि आम्हाला स्पष्ट दिसत आहेत.

दुपारचे जेवण करून परत येताना हॉलमधल्या नोटीसबोर्डावरल्या दोन नोटीशी मला मोठ्या मनोरंजक वाटल्या. एक नोटीस अशी होती, कीं फर्स्ट क्लासमध्ये असलेल्या कुणा एका बेगमेला बरे वाटत नसून तिला मुळींच करमत नाही, तेव्हा तिला स्त्री किंवा पुरुष कुणीतरी सोबती पाहिजे ! बेगमेच्या वयाची चौकशी करता ती साठ वर्षांची आहे असे कळले. तेव्हा नोटीस मोठ्या उत्सुकतेने वाचणाऱ्या तरुण उतारूचे चेहेरे पडल आणि ते आपापल्या केबिनमध्ये बैतागून निघून गेले !

दुसरी नोटीस अशी होती, कीं उद्या सकाळीं पाच वाजता आमची बोट मसावा बदराला लागणार आहे आणि पाच ते आठ तिचा मसावा बदरात मुक्काम आहे. अँबिसिनियन युद्धाच्या वेळी याच मसावा बदरात इटलीचा दारूगोळा, शस्त्रास्त्रे आणि सैनिक उतरले जात होते. इटलीच्या तब्यात असलेल्या सोमाली लँडचे आणि इरिट्रियाचे हे मुख्य बदर आहे. मसाव्याला उतरून मसावा पहाण्याची मला अत्यंत उत्सुकता आहे. उद्या मसावा पहावयाला मिळेलच.

ता. २७ एप्रिल—

इरिट्रियाचें मसावा कीं गोव्याची पणजी ?—नव्या मोटारी वापरण्याची बंदी !—अर्ध्या तासाकरता ? ३॥ रु. भाडें !—माकोंनी हा खरा परमेश्वर आहे !

काल रातीं झोपायच्या वेळेपासूनच पाच दिवसांनीं मसावा येथें जमिनीवर पाय ठेवायला मिळणार म्हणून आम्ही सर्व अस्थिरचित्त होऊन गेलों होतो. आज पहाटे चार वाजताच बोटीच्या इजिनाचा जरा मोठ्याने खाड्खाड् आवाज झाल्याबरोबर मी जागा होऊन विछान्यात बसलों. दिवा लावून हातावरच्या घड्याळात पहातो तो चारच वाजले होते. अजून मसावा बदर यावयाला एक तास अवकाश आहे. पाच वाजता बोट बदराला लागली. डेकवर जाऊन बदराकडे पाहिल्याबरोबर गोव्याच्या पणजी बदरासारखा मला भास झाला. बोट धक्याला लागली होती. धक्याजवळच्या रस्त्यावरल्या इमारती स्पष्ट दिसत होत्या. बऱ्याचशा इमारतींना मुसलमानी शिल्पपद्धतीच्या कमानी दिसत होत्या. खालीं धक्यावर वावरणारे अरब आणि सोमाली हमाल हुबेहूब हिंदु-स्थानातल्या हमालासारखे दिसतात अगात तसलीच कुडतीं आणि डोक्यावर गुडाळलेली फडकींमुद्धा आपल्याकडील हमालाच्या मुडाशासारखीं.

पावणेसहाच्या सुमाराला मी, डॉ. फिलिप आणि अबालाल पटेल नावाचा एक विद्यार्थी बोटीवरून खाली उतरलो. आफ्रिकेच्या जमिनीवर मी पहिल्यादाच पाऊल ठेवले. पाच दिवस समुद्रात काढल्यानंतर आज जमिनीवर पाऊल टाकताना आम्हाला अतोनात आनंद झाला होता. बदरावरचे इटालियन लष्करी पोलीस दिसायला मोठे रुबावदार आहेत. लाव सफेत तुमान, त्यावर अर्ध्या बाह्याचा सफेत शर्ट, सफेतच पोलो हॅट आणि कमरेला रिव्हॉल्व्हर. बहुतेक पोलीस धिपाड आणि दाडगे दिसतात.

टॅक्सीसाठीं आम्हीं खूप तपास केला, पण टॅक्सी मिळेना. इटालियन पोलिसाना इग्रजीत आम्हाला काय पाहिजे ते समजावून सांगण्याची शर्थ केली, पण त्यांना काहीं कळेना ! रस्त्यातून जाणाऱ्या बहुतेक मोटारगाड्या 'फियाट' किंवा 'बालिला' म्हणजे इटालियन बनावटीच्या होत्या,

ही गोष्ट मात्र ध्यानात ठेवण्यासारखी होती. माल बहुतेक गाड्या इतक्या मोडकळीला आलेल्या आणि धुळीने भरलेल्या दिसत होत्या, की नव्या गाड्या मसावा येथे वापरण्याची बंदी आहे की काय, असे कुणालाहि वाटले असते. गाडी मिळेना, तेव्हा पायीच फिरून दोन तासात गाव जितके पाहता येईल तितके पहावे, असे आम्ही ठरविले.

बरेच अंतर चालत गेल्यावर एक मोठी सडून गाडी एक अरब ड्रायव्हर चालवीत असलेला आमच्या दृष्टीला पडला. ती बहुतेक टॅक्सी असावी असे वाटून त्याला आम्ही थांबवले आणि खुणेने गावात फिरवून आणावयाला काय घेशील म्हणून आमच्यापैकी प्रत्येकाने त्याला नानापरींनी विचारले, पण त्याच्या डोक्यात प्रकाश पडेना ! शेवटी आणखी काहीं विचारण्याच्या भानगडीत न पडता सरळ गाडीत घुमवे आणि गावात त्याला गाडी फिरावावयाला सांगावे आणि देण्याघेण्याचा विचार मग करावा, असा पोक्त विचार करून आम्ही सरळ गाडीत जाऊन बसलो आणि त्याला 'गाडी चालव' म्हणून खूण केली. त्यानेहि काकू न करता गाडी चालू केली.

'नेटिव्ह क्वार्टर्स' किंवा अरब, सोमाली वगैरे लोक शहराच्या ज्या भागात रहातात, तिकडे त्याने मोटार नेली. या भागातली घरे मोठीं मजेदार आहेत. पन्थाच्या घरासारखी सर्व घरे दिसतात पायापासून छपरापर्यंत लाकडी फळ्याची ही घरे केलेली असून सर्व घराना सफेत चुना फासलेला आहे. एका घराला आग लागली तर सर्व आळ्याच्या आळ्या खाक होऊन जातील. आणि पावसात हे लोक या घरात कसे काय रहातात, काहीं समजत नाही.

सोमाली लष्कराकरिता इटालियन सरकारने बांधलेल्या बराकी आम्ही पाहिल्या, त्याहि अशाच लाकडी आहेत. इटालियन लष्करी मोटार लॉऱ्याची एक लाबलचक राग माझ्या दृष्टीला पडली. आणि ॲबिसीनियन युद्धाच्या वेळीं याच मसावा बदरातून इटालीला सर्व शस्त्रास्त्रे आणि दारूगोळा येत असे त्याची आठवण झाली. इटालियन इरिट्रियाचे मसावा हे बदर असून राजधानीचे शहर अस्मारा हे आहे. मसाव्याहून अस्मारा येथे जावयाला मोटारीने चार तास लागतात असे आम्हाला कळले.

आम्ही बदराकडे परत येत असताना अस्मारा शहराकडे जाणाऱ्या मोटार लॉन्चाची एक रागच्या राग आमच्या दृष्टीला पडली. लॉरीच्या मार्गे एक एक ट्रेलर असून त्यावर लाकडाच्या फळ्याच्या पेटाऱ्यात कसले तरी प्रचंड यंत्राचे सुटे भाग होते. जवळ जवळ रस्त्याच्या रुंदीइतके मोठे थोरले ते पेटारे होते. विमानाचे ते सुटे भाग असावेत असा माझा तर्क आहे. ‘इटालियन आर्ट अॅकडेमी’ या नावाचा छाप असलेल्या वऱ्याचशा लहान लहान पेठ्या मसावा बदराच्या धक्क्यावर पडल्या होत्या. काही इटालियन खलाशाना विचारता त्या पेठ्यात इटालियन कलाकृतींचे नमुने आहेत, असे त्यांनी आम्हाला सांगितले. अँबिसीनियाच्या काही भागात अजूनहि शूर हबशी लोक इटालियन आक्रमणाविरुद्ध झगडत आहेत, त्यांना चिरडून टाकण्याकरता या पेठ्यातून कलाकृतीचे लेबल लावून तोफाचे गोळे तर चालले नसावेत ना ?

साडेसातच्या सुमाराला आम्ही बोटीकडे परत आलो. बोट आठ वाजता सुटावयाची होती. त्या अरबाच्या मोटारमध्ये आम्ही फक्त अर्धा तास बसले होतो. आम्ही त्याला दोन शिलिंग देऊ केले. इतक्यात दुसरा एक मवाली ड्रायव्हर तिथे आला व ‘दोन शिलिंग घेऊ नकोस, एक पौंड माग’ म्हणून तो आमच्या ड्रायव्हरला चिथावू लागला. आमचा अरबहि एक पौंड किंवा शंभर लिरा दिल्याशिवाय हालणार नाही म्हणून सांगू लागला ! अर्च्या तासाकरिता एक पौंड म्हणजे साडेतेरा रुपये भाडे जगात कुठेतरी असेल की नाही याची मला शका वाटते ! इटालियन पोलिसला आम्ही समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. तो त्या दुसऱ्या मवाली ड्रायव्हरकडे पाहून हसला, आणि शंभर लिराच दिले पाहिजेत म्हणून आम्हाला खुणेने सांगू लागला. तो चोराचा भागीदार होता यात शका नाही. काही झाले तरी एक पौंड द्यावयाचा नाही असे आम्ही ठरविले होते. तेव्हा वादविवाद करावयाचे सोडून देऊन सरळ बोटीच्या जिऱ्याकडे चालू लागलो. ते दोघेहि अरब आरडाओरड करीत आमच्यामागून येत होते. ‘जिऱ्याकडे उभ्या असलेल्या इटालियन पोलीसला विचारून मग देतो’ म्हणून आम्ही त्यांना सांगितले. आम्ही जिऱ्याच्या पायऱ्या चढू लागल्याबरोबर ते मागोमाग

येऊ लागले. पण जिऱ्याकडच्या पोलिसाऱे त्याऱा इटकून जिऱ्यावर चढू दिले ढाहीं. तेव्हा ‘दोन शिलिंग पाहिजेत का?’ म्हणून आम्ही वरून विचारले आणि त्याऱीं ते मुकाट्याऱे घेतले ! पुढे आम्हाला असें कळले, कीं आमच्या बोटीवरच्या राजेढहाराजाच्या परिवारापैकीं काहीं गुजराथी टॅक्सीतून ढसावा येथे इकडे तिकडे फिरले होते आणि त्याऱीं ँक ँक पौड टॅक्सीवाल्याऱा दिला होता !

ढसावा येथे शढर दीडशे इटालियन आमच्या बोटींत शिरले होते. बहुतेक आफ्रिकेच्या उऱ्हामुळे काळे पडलेले आणि लष्करी ढोकरींतले होते. त्याढध्ये दोघे सोढाली होते ढाझ्या शेजारच्या केविढमध्ये बक्षी ढावाचा लाहोरचा ँक गृहस्थ आहे त्याच्या केविढमध्ये दोढ जागा रिकाढ्या होत्या, त्या या सोढाली शिपायाऱा देण्यात आल्या आहेत. तो त्याऱा अँविसीऱियन म्हणतो, आणि अगदी वैतागल्यासारखा झाला आहे. सुदैवाऱे ढाझ्या केविढमध्ये ँक जागा रिकाढी असूनहीं कुणीच शिरले ढाहीं.

बरोबर आठ वाजता धक्का सोडून आमची बोट पुढे चालू लागली. धक्क्यावरून दिसणाऱ्या Societa Colonial Italiana आणि Banca di Italia या इढारती हळुहळु दृष्टिपथातून ढागे ढागे जाऊ लागल्या. ढी धक्क्याकडे पहात होतो बरेच लोक रुढाल उडवून बोटीवरल्या लोकाचा ढिरोप घेत होते. त्याच्याढध्ये धोतर वगैरे ढेसलेले चारपाच गुजराथी लोक ढाझ्या दृष्टीला पडले, आणि ढला ढोठें आश्चर्य वाटले. ते ज्याऱा हात करीत होते, त्या गुजराथ्याऱा ढतर ढीं त्याच्याविषयीं ढाहिती विचारली. ते सागू लागले, की हे लोक ढसावा येथे गेलीं कित्येक वर्षे व्यापार करीत आहेत, पण अँविसीऱिया जिकल्यापासून इटालियन लोकानी केवळ ते ब्रिटिश प्रजाजन आहेत म्हणून त्याचा छळ चालविला आहे. धक्क्यावर उतरले असताना त्याऱा ते ढेटले, आणि आपली कर्मकथा सागून ते रडत होते, पढ्नास लिऱापेक्षा म्हणजे पाचसहा रुपयापेक्षा अधिक पैसे त्याऱा आपल्या बायकाढुलासाठीं सुद्धा हिदुस्थानात पाठविता येत ढाहींत. इटालियन वसाहतींत ढिळविलेला पैसा तिथेच खर्च केला पाहिजे, बाहेर पाठविता कामा ढये, अशी इटालियन सरकारऱे सक्ति केली आहे म्हणतात. आपला व्यापारधदा सोडून हिदुस्थानास लवकरच परत यावयाचा या लोकाचा विचार आहे.

हिंदुस्थान स्वतंत्र राष्ट्र अमते तर हिंदुस्थानातल्या इटालियन व्यापाऱ्यावर अशीच उलट सक्ति करता आली असती, पण—आणि हा पण फार मोठा आहे !

शेसवाशे इटालियन्स बोटींत शिरल्यापासून आमच्या स्मोकिंग रूम-भधल्या बारमध्ये आतापर्यंत कधी उडाली नव्हती अशी गर्दी उडाली आहे आणि वाटल्यावर वाटल्या फुटताहेत एक प्रोफेसर आमच्या बोटीवर आहेत. ते सायन्सचे प्रोफेसर आहेत कुणार्शी बोलताना अजूनपर्यंत ते माझ्या दृष्टीला पडले नव्हते बारमध्ये एका कोपऱ्यात बसून सकाळ सध्याकाळ दोनचार पेले ते रिकामे करीत. आज जग नेहमीपेक्षा जास्त पेले त्याच्या पोटात गेले असावेत. त्याच्या टेबलापाशी बसलेल्या एका म्हातान्या इटालियन पाद्र्याशी ते मोठमोठ्याने वादविवाद करीत होते त्या दाढीवाल्या पाद्र्याशी परमेश्वराच्या अस्तित्वासंबंधी ते चर्चा करीत होते “परमेश्वर मुळीच नाही,” ते पाद्र्याला सांगत होते, “मार्कोनी हा खग परमेश्वर आहे ! तो मगळ, बुध, शुक्र, इत्यादि सर्व ग्रहाशी विनतारी यंत्राच्या योगाने दळणवळण ठेवू शकतो तुमचा परमेश्वर येशू ख्रिस्त नुसता पृथ्वीवरच सत्ता चालवतो !” येशू ख्रिस्ताचे नाव आल्याबरोबर एकदम त्यांनी विषय बदलला. हिंदु धर्माचा त्याचा जाज्वल्य अभिमान जागृत झाला. त्या पाद्र्याच्या खाद्यावर थाप मारून ते म्हणाले, “तुमचा येशू ख्रिस्त नुसत्या एका गॅलीली सरोवराच्या पाण्यावरून चालत गेला. आमचा हिंदु देव सात समुद्र—सप्तसागर चालून गेला !” इतका वेळ तो पाद्री नुसता ऐकत होता. पण आता मात्र तो पोट धरून हसू लागला.

ता. २८ एप्रिल—

ट्रॉट्स्की आणि मिसेस सिप्सन.

डेकवरील आपल्या आरामखुर्चीमध्ये बसून वाचीत पडलेल्या एका इटालियनाच्या हातातील एक पुस्तक पाहून मी जरा चमकत्यासारखा झालो ! त्या पुस्तकावर ट्रॉट्स्कीचे चित्र होते ! हा इटालियन दिसावयाला सुंदर

आहे त्याच्या अगात रेशमी शर्ट असून त्याच्या गळ्यात असलेला कॅमेराहि किमतवान् दिसतो. मुसोलिनीच्या देशात ट्रॉट्स्कीचे पुस्तक कुणाच्या हातात दिमले तर त्याला फाशीचीच शिक्षा व्हावयाची ! मी त्याच्या पुस्तकाकडे जरा निरखून पहातो आहे, असे त्याच्या लक्षात आलेसे दिसते. ट्रॉट्स्कीचे चित्र कुणाला न दिसेल असे धरून तो पुस्तक वाचू लागला दुसऱ्या एका इटालियनाच्या हातात La Signora Simpson या नावाचे पुस्तक मी पाहिले. मिससेस मिंगसनचे चरित्र इटालियन भाषेतहि प्रसिद्ध झाले म्हणावयाचे !

उद्या आमची बोट सकाळीं दहा वाजता सुवेझला लागणार आणि सवध दिवस कालवा ओलाडून दुसऱ्या दिवशी पहाटे पाच वाजता पोर्ट सय्यदहून सुटणार. तेवढ्या वेळात कैरो आणि पिरॅमिड पाहून येण्याकरिता माणशी सहा पौंड दहा शिलिंग खर्चाची एक ट्रिप थॉमस कुक कंपनी आणि इटालियन बोट कंपनी या दोघानी मिळून काढावयाचे ठरविले आहे. पूर्वी जाऊन आलेले बोटीवरील काही लोक आम्हाला सांगतात, की आम्ही चारपाच जण मिळून जर खासगी ट्रिप काढली तर अडीच तीन पौंडात सहज करू शकू

* * *

ता. २९ एप्रिल—

कैरो—पिरॅमिड्स सफर.—ग्रासीचा अर्धा वाटा !—अबालाल पटेलची बनियोगिरी.—इजिप्शियन 'बुझबुझ'—पिरॅमिड्स, —स्फिक्स आणि सिटाडेल.—राणाचे शौर्य ?

आज सकाळी पावणेदहा वाजता आमची आगबोट सुवेझला लागावयाची आहे. सवध दिवस कालवा ओलाडून रात्रीं अकरा वाजता ती पोर्ट सय्यदला पोचेल आणि पहाटे पाचला पोर्ट सय्यद बदर सोडील. आम्हीं आठ जणानी स्वतःपणे कैरो व पिरॅमिड पाहून यावयाचे ठरविले आहे. म्हणजे ते कैरो जवळजवळ शहर किलोमीटर्स म्हणजे पाऊणशे मैल आणि कैरो ते पोर्ट सय्यद दोनशे किलोमीटर्स म्हणजे दीडशे ते पावणेदोनशे मैल अंतर आहे. कैरो शहर व पिरॅमिड पाहून एवढे अंतर

आम्हाला मोटारनें तोडले पाहिजे आणि रात्रीं दोनतीनच्या सुमाराला पोर्ट सय्यद येथें बोटीवर आले पाहिजे. बोट बरोबर किती वाजता सुटेल म्हणून पर्सरला विचारता, 'काही नक्की सांगता येत नाही' अशा तऱ्हेचीं उत्तरे देऊन तो टाळाटाळी करू लागला. 'स्वतःपणे जाऊन तुम्हाला जर उशीर झाला तर बोट चुकेल, कुकच्या पार्टीतूनच जाणे बरे. कारण त्यांना उशीर झाला तरी बोट कपनीतर्फेच ती पार्टी जात असल्यामुळे त्यांच्यासाठी बोट थावविण्यात येईल,' वगैरे वगैरे गोष्टी आमच्याबरोबरचे काहीं लोक सांगू लागले. पर्सर सांगू लागला, "तुम्हीं सहा पौड दहा शिल्मिंग खर्च होईल म्हणून स्वतःपणे जाता आहा खरे, पण पहा, मग मागाहून येऊन मला सांगाल, की सात पौड खर्च झाला म्हणून!" कुक कपनी आणि आगबोट कपनी याचा प्राप्तीत अर्धाअर्धा वाटा असावा, असा मला ताबडतोब सशय आला. कारण पर्सर बोट नक्की केव्हा सुटेल, हे नीट सांगू शकत नाही, याचा अर्थ काय? पर्सरला हे माहीत असलेच पाहिजे. कुकच्या पार्टीतून जाणाऱ्या काही ओळखीच्या मंडळींना 'तुमचा कार्यक्रम काय?' म्हणून विचारले, तेव्हा रात्री दोनतीनच्या सुमारास आपण परत येऊ असे आपणाला कळविण्यात आल्याचे त्यांनी सांगितले. आपण कसेहि करून त्याच्याआधी पोर्ट सय्यदला पोचावयाचे, पण कुकच्या पार्टीतून जावयाचे नाही असा आम्ही निश्चय केला.

बरोबर दहा वाजता बोट सुवेझ येथे थावली. आम्ही किनाऱ्यावर उतरणारे लोक इजिप्शियन् सरकारतर्फे होणाऱ्या वैद्यकीय तपासणीसाठीं पहिल्या वर्गाच्या म्यूसिक हॉलमध्ये जमलों होतो इजिप्शियन सरकारी डॉक्टरची लॉच आमच्या बोटीला येऊन लागली आणि तो वर आला. आमचे पासपोर्ट त्याने पाहिले आणि आमच्यापैकीं प्रत्येकाकडे पाहून स्मित करीत त्याने मान हालवली. हीच वैद्यकीय तपासणी, असे आम्हाला मागाहून कळले। आम्ही खाली उतरून एका लॉचमध्ये बसलों. कुक कपनीची लॉच त्याच्या पार्टीला घेऊन धक्क्याकडे निघाली. त्याच्या मागोमाग आमचीहि लॉच निघाली. त्या लॉचवर 'कॉन्स आणि किंग' या कपनीचा एक माणूस होता. तो इजिप्शियन होता. 'कैरो, पिरॅमिड वगैरे सर्व दाखवून तुम्हाला पोर्ट सय्यदला पोचविण्याची आपण

व्यवस्था करतो. सर्व मिळून प्रत्येकी चार पौंड दहा शिलिंग तुम्ही द्या,' असे म्हणून तो गोड गोड बोलून आमची मने वळविण्याचा प्रयत्न करू लागला. बोटीवरून उतरलो नाही तोच कुकच्या पार्टीपेक्षा दोन पौंड कमी खर्चात सर्व दाखविण्याची हमी कॉक्स आणि किंग कंपनी देऊ लागली, यावरून याहीपेक्षा कमी खर्चात स्वतंत्रपणे गेल्यास सर्व काही होण्याचा संभव आहे याबद्दल आमची खात्री पटली. स्वतंत्रपणे गेल्यास आणि मध्येच काही घोटाला झाल्यास बोट चुकण्याचा संभव आहे, आपणाला या देशाची काही माहिती नाही, तेव्हा या माणसाला 'हो' म्हणावे असा मला मोह होत होता. पण आमच्याबरोबर पटेल म्हणून एक विद्यार्थी होता, तो पक्का बनिया होता तो मला सांगू लागला, "तू दोन पौंड माझ्याकडे दे, मी तुझी सर्व हमी घेतो!" आम्ही पुनःपुन्हा 'नाही' म्हटल्यामुळे तो इजिप्शियन फार नाराज झाला. 'तुम्हाला मी फसवतो अस तुम्हाला वाटत ही तुमची चूक आहे तुम्ही हिंदुस्थानी लोक आम्हा इजिप्शियनाचे या वेळी पाहणे आहा आणि तुम्हाला फसवून माझ्या देशाच्या नावाला मी काळिमा लावणार नाही' वगैरे वगैरे गोष्टी तो आम्हाला सांगू लागला तो मनापासून बोलतो आहे, असे मला वाटत होते, पण आमचा पटेल त्याचे काही ऐकावयाला कबूल नव्हता

सुवेझच्या धक्क्याकडे कितीतरी सुंदर सडून मोटारगाड्या उभ्या होत्या एक टेगणासा गल्लेद्वय इजिप्शियन आमच्याजवळ येऊन 'मोटारी पाहिजेत का?' म्हणून आम्हाला विचारू लागला. त्याचे नाव बेली थॉमस. त्याच्याशी बरीच घासाघीस करून प्रत्येकी दोन पाड या हिशेबाने आम्ही दोन सडूनगाड्या ठरविल्या. थॉमस कॉर्टेक्टर होता. सुवेझ ते कैरो, पिरॅमिड्स वगैरे आणि नंतर कैरो ते पोर्ट सय्यद असा आमचा करार होता. हे सर्व होईपर्यंत अकरा वाजले होते. काही घोटाला झाल्यास आपणाला कळवा, असे तिथे उभ्या असलेल्या इजिप्शियन पोलिसांना मोठ्या परोपकारबुद्धीने आम्हाला सांगितले. तो बेली थॉमसचा दोस्त होता, आणि इतर कॉर्टेक्टर्सना त्याने आमच्या जवळपास येऊसुद्धा दिले नव्हते ! आमच्या गाड्या मात्र फक्कड होत्या. १९३७ मॉडेलची नवी करकरीत 'क्रिस्लर' सडून गाडी आम्हाला मिळाली होती. दुसरी तितकीच नवीन 'नॅश' होती. वाटेत गाड्या दगा देण्याचा संभव नव्हता.

माझ्या गाडीचा ड्रायव्हर जॅकी हा मोठा मजेदार आणि आनंदी गडी आहे. तो इजिप्शियन खिश्न आहे. इजिप्तमध्ये कॉण्टिक खिश्न पुष्कळ आहेत. ते दिसतात इजिप्शियनसारखेच. कपडेहि तसेच करतात. भाषाहि अरबीच बोलतात फक्त धर्माने खिश्न आहेत. बहुतेक इजिप्शियन लोकांच्या कपड्यांची एक तऱ्हा आहे युरोपियन पद्धतीचा कसल्यातरी रंगाचा गरम कापडाचा डबल ब्रेस्टचा फुल सूट आणि डोक्यावर ' टरबुश ' किंवा लाल फेझ टोपी. सुवेझ शहरामधून आमची मोटार चालली आहे. रस्ते चांगले आधुनिक दिसतात. फूटपाथवर खुर्च्या-टेबले टाकून कॉफीच्या दुकानासमोर लोक कॉफी पीत किंवा गप्पा मारीत बसले आहेत इंग्लंडमध्ये नसली तरी युरोपमध्ये अशीच कॉफी पिण्याची पद्धत आहे म्हणतात. रस्त्यावर दिसणाऱ्या सर्व पाट्या फ्रेचमध्ये आहेत. फ्रेच संस्कृतीचा इजिप्तवर बराच परिणाम झालेला दिसतो. रस्त्यात दिसणाऱ्या इजिप्शियन बायकांचा पेहेराव मात्र सर्वांचा अगदीं एकसारखा आहे. सवध काळा झगा, तोडावर पातळ काळा बुरखा आणि तो बुरखा जागेवर रहाण्यासाठी नाकावर नक्षी केलेली कसलीशी सोन्याची पकड. बहुतेक बायका गोऱ्या आणि शरिराने भरदार दिसतात.

आता सुवेझ शहर सोडून आमची मोटार मैलामागून मैल वाळवटातून चालली आहे. आजूबाजूला दूरवर लहानसे झुडूपसुद्धा दिसत नाही. मैलच्या मैल दूरवर पिवळी वाळू पसरली आहे. मधून फक्त मोटारच्या डावरी रस्त्याची काळी पट्टी सर्पासारखी दूरवर गेलेली दिसते. वाळवटात एके ठिकाणी एक लहानसा दगडी स्तंभ उभा केलेला दिसला. ' हे काय ? ' असे विचारता जॅकी म्हणाला, " ॲविसिनियन युद्धाच्या वेळीं एक इटालियन विमान ॲविसिनियाला जाताना येथे कोसळले आणि आत असलेले कुणीतरी पाच मोठे इटालियन अमलदार जागच्या जागी ठार झाले, त्यांच्या स्मरणार्थ हा स्तंभ उभारला आहे "

दुपारीं एकचा सुमार झाला आहे. कैरोचे नवे उपनगर हेलिओ-पॉलिसजवळ आम्ही आलो आहोत. हेलिओपॉलिसमधल्या इमारतां नव्या, कोऱ्या, अगदीं आधुनिक पद्धतीच्या आणि अत्यंत सुंदर आहेत रस्त्यातून टामगाड्या जात आहेत. इकडच्या टामगाड्या आमच्या जी. आय. पी.

किवा बी. बी. सी. आय. च्या डब्यासारख्या दिसतात. आता हेलिओपॉलिस-मधून आम्ही कैरो शहरात शिरत आहोत.

हेलिओपॉलीसमधल्या इमारती खूप उच्च-अमेरिकन पद्धतीच्या-असून प्रत्येक इमारतीचा रंग व आकार निराळा आहे. नवीन आणि सुंदर इमारतींचे जणू काय प्रदर्शनच भरले आहे, असा भास होतो. आता आमची मोटर कैरो शहरातून जात आहे. कैरोमधल्या इमारतीहि हेलिओपॉलीससारख्याच आहेत. इतक्या कडक उष्ण हवेत डबल ब्रेस्टचे गरम सूट घालून रस्त्यात फिरणारे हे इजिप्शियन लोक पाहून आम्हाला मोठे आश्चर्य वाटले.

दुपारचा एक वाजला आहे. ल्यूना पार्क हॉटेल नावाच्या हॉटेलच्या दारात आमची मोटर उभी करून बेली थॉमसने हॉटेलच्या मालकाशी आमची ओळख करून दिली. हा गृहस्थ ग्रीक असून अत्यंत लीन आणि नम्र आहे. दुपारच्या जेवणाला प्रत्येकी वीस पिऑस्टर म्हणजे चार शिलिंग पडतील असे त्याने आम्हाला सांगितले. आमच्यापैकी चौघांनी तेथेच लंच घ्यावयाचे ठरविले मला एखाद्या इजिप्शियन दुकानात जाऊन इजिप्शियन अन्न खावची इच्छा होती इतर मंडळीना हॉटेलत सोडून देऊन मी आणि पटेल एखाद्या इजिप्शियन उपाहारगृहाच्या शोधात बाहेर पडलो बरीच इजिप्शियन दुकाने दृष्टीला पडली, पण मुबईत भेडीबाजारच्या वाजूला असलेल्या मुसलमानांच्या दुकानाप्रमाणे तीं घाणेरडी दिसल्यामुळे आत जायची आम्हाला इच्छा होईना ! शेवटी एका गल्लीत एक लहानसे दुकान आम्ही शोधून काढले पैशांच्या गल्ल्याजवळ सफेत कफनी घालून बसलेल्या त्या इजिप्शियन दुकान-दाराला इंग्लिश किवा हिंदुस्थानी भाषेचा गंधहि नव्हता. केकसारखा दिसणारा काहीतरी एक पदार्थ त्याच्या कपाटात होता, तो आम्हीं खुणेने मागितला. त्याच्या नोकराने एका प्लेटवर काढून तो आम्हाला दिला. पदार्थ मोठा रुचकर आणि गोड होता. त्या नोकराला खुणेने 'त्याला काय म्हणतात ?' म्हणून आम्ही विचारले. त्या इजिप्शियन पदार्थाचे नाव 'बुझ्बुझ !' नुसता 'बुझ्बुझ' खाऊन काहीं समाधान होईना. एका कोपऱ्यात हिरवेगार ताजे मुळे पाहून आम्हाला आश्चर्य वाटले.

इजिप्तमध्येसुद्धा मुळ्याची भाजी मिळते म्हणायची ! हिंदुस्थानची आठवण म्हणून ते कच्चेच मुळे आम्हीं मिठाबरोबर खाले !

इतके होईपर्यंत अडीच वाजले होते. लाल फेझ टोपी आणि लांब अगवी झगा घातलेला एक इजिप्शियन वाटाड्या बरोबर घऊन आम्हीं कैरोमधला प्रख्यात ' म्युझियम ' पहावयाला निघालो. त्या वाटाड्याला उत्तम इंग्लिश येत होते. त्याचे नाव मि. हागग. कैरोमधल्या या म्युझियमची इमारत केवढी तरी भव्य असून आतील वस्तु अत्यंत प्रेक्षणीय आहेत. ख्रिस्ती सनापूर्वी दोन हजार वर्षे होऊन गेलेल्या रामिसीस आणि टोलेमी इत्यादि मिसर देशाच्या राज्यकर्त्यांचे दगडी पुतळे आणि इतर अवशेष या संग्रहालयात आहेत. पहाण्यासारखी सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, आता जगद्विख्यात झालेल्या तुतानखामेनच्या थडग्यातले अवशेष प्रसिद्ध इंग्लिश सशोधक लॉर्ड कार्नाव्होरन आणि मि. कार्टर यांनी तुतानखामेन या प्राचीनकालीन इजिप्शियन राजाचे थडगे शोधून काढले. त्यात कितीतरी सुवर्णखचित पेट्या, ' ममी ' आणि नक्षीकाम केलेल्या सोन्याच्या आकृति मिळाल्या. त्यापैकी बऱ्याचशा या संग्रहालयात पाहावयास सापडतात. सहासहा फूट लांब, राजाच्या आणि राणीच्या सोन्याच्या आकृति असून त्यावर निरनिराळ्या रंगाच्या ' एनॅ-मल 'चे नक्षीकाम केलेले आहे. ख्रिस्ती सनापूर्वी हजारो वर्षे या कलाकृति करण्यात आल्या होत्या हें समजल्यावर मनुष्य थक्क होतो. त्याशिवाय हजारो वर्षे होऊन गेलेल्या निरनिराळ्या ' ममी ' येथे आहेत, मसाले भरून ' ममीफाय ' करून ठेवलेलीं माकडे आहेत, कुत्रे आहेत, मासे आहेत—फार काय, मासाचे आणि माकरीचे तुकडेहि हजारों वर्षापूर्वी ' ममीफाय ' केलेले जमेच्या तमे आहेत आपले जे जे काहीं आवडतें असेल ते ते ' ममीफाय ' करून ठेवण्याचे या मिसर देशाच्या प्राचीन-कालीन राजाना वेडच होते असे दिसते !

तुतानखामेन आणि त्याची राणी या दोघांचे मुकुट मोठे मजेदार आहेत. मुकुट सबंध सोन्याचे असून त्यावर एक लहानसे उटाचे डोके आणि सर्प कोरून काढलेले आहेत. उटाचे डोके हे उत्तर इजिप्तचे प्रतीक आणि सर्प हें दक्षिण इजिप्तचे चिन्ह होय. राजाराणींच्या या ज्या आकृति आहेत

त्याचा उपयोग राजाराणीच्या मृत देहाच्या 'ममी' ठेवण्याकृति पेट्रीसारखा करावयाचा नंतर या सोनेरी पेट्या 'अॅलावास्टर' नावाच्या अत्यंत मौल्यवान गुलाबी रंगाच्या दगडाच्या भल्याथोरल्या चौकोनी पेट्यात ठेवावयाच्या आणि या दगडी पेट्या पिरॅमिडच्या आत पुरावयाच्या ! एका सुवर्णा-कृतीच्या एका हातात एक चाबूक आणि दुसऱ्या हातात एक किल्ली कोरलेली मी पाहिली. आमचा 'डॅगोमन' किंवा वाटाड्या मि. हागग याला या चिन्हाचा अर्थ विचारता त्याने पुढीलप्रमाणे खुलासा केला 'स्वर्गाचा मार्ग आक्रमीत असता वाटेत जर कुणी आडवे आले तर या चाबूकाचा उपयोग करून त्याला बाजूला करावयाचे आणि ती किल्ली लावून जीवनाचे रहस्य खोलावयाचे किंवा स्वर्गाचा दरवाजा उघडावयाचा !'

मिसर देशाच्या प्राचीन नृपतींची कल्पनाशक्ति दाडगी होती यात शका नाही ! मुबईतील खोजा मुसलमानात अशीच एक चाल आहे म्हणतात एखादा खोजा गेला, की त्याचे आसेष्ट धर्मगुरूकडे जातात आणि भरपूर दक्षिणा देऊन त्या धर्मगुरूकडून परमेश्वराला एक पत्र लिहून घेतात. ज्याप्रमाणे दक्षिणा द्यावी त्या मानाने तो धर्मगुरू परमेश्वराला लिहितो, की स्वर्गात सदरहु इसमाला मोठा थोरला बगला देण्यात यावा, त्याचप्रमाणे भरपूर खाण्यापिण्याची, बागवगीचाचीहि सोय करण्यात यावी ! हे पत्र त्या मृत देहाबरोबर पुरण्यात येते

कैरोमधला हा म्यूसियम अत्यंत भव्य आणि प्रेक्षणीय आहे. आम्हाला तो घाईघाईने पहावा लागला. साडेतीन चारचा सुमार झाला होता आणि सातच्या आत पिरॅमिड पाहून आम्हाला परत जावयाचे होते. आम्ही आमच्या मोटारीत बसून पिरॅमिडकडे जावयास निघालो. कैरोपासून पधरा मैलावर असलेल्या गिझा नावाच्या गावाजवळ पिरॅमिड्स आहेत वाटेत इजिप्तचे प्रख्यात राष्ट्रीय पुढारी आणि मुख्य प्रधान नहासपाशा याचे घर आणि कैरो स्टेशन जॅकीने आम्हाला दाखविले. नाइल नदीवरच्या पुलावरून जात असता माझे अतःकरण थरारल्यासारखे झाले. या नाइल नदीशी निगडित असलेला सौंदर्यशालिनी क्लिओपान्नेचा अद्भुतरम्य इतिहास माझ्या डोळ्यासमोर उभा राहिला.

कैरो ते गिझा मोटारचा प्रवास रमणीय आहे. नाना तऱ्हेच्या नवीन नवीन आकृतींची टुमदार घरे आणि त्याच्या भोवतालचे चिमुकले बगीचे रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला दृष्टीला पडतात. दादर—मादुग्याच्या बाजूला जशी नवीन नवीन घरे दृष्टीला पडतात तशीच ही घरे आहेत. पण इजिप्शियन लोकांच्या या घराच्या बाबतीतल्या सौंदर्यदृष्टीची तारीफ करावी तेवढी थोडीच घराला गुलाबी रंग देतील आणि गुलाबी रंगाचीच फुले येणारी एखादी हिरवीगार वेल घरावर मोठ्या कलापूर्ण रीतीने सोडून देतील. गर्द हिरव्या रंगाच्या घरावर बड्या लाल फुलांच्या वेळी सोडून एखाद्या चित्रातल्या घरासारखी रंगसंगति साधतील. एक इमारत पाहून आश्चर्यचकित व्हावे तो दुमरी इमारत त्याहूनही सुंदर आणि वेगळ्या तऱ्हेची दृष्टीला पडते खरोखरच, युरोपला जाताना कैरो शहर पाहिल्याशिवाय कुणी जाऊ नये.

शेवटी आम्ही पिरॅमिड्सकडे येऊन पोचलो रस्त्याच्या एका बाजूला उटाच्या रागाच्या रागा आहेत आणि प्रत्येक उटाजवळ एकएक अरब उभा आहे पिरॅमिड पहावयाचे असल्यास उटावरून किंवा घोड्यावरून पहावे लागतात. मैलच्या मैल पसरलेल्या तापलेल्या वाळूतून पायाने फिरणे अशक्य असते प्रत्येकी दोन शिलिंग द्यावयाचे ठरवून आम्ही सहाजण उटावर स्वार झालो. दोघानीं घोडे घेतले. आमचा मोटार ड्रायव्हर जॅकी आणि वाटाड्या हागग हे गाढवावर आरूढ झाले. अशा थाटात आम्ही पिरॅमिड्सवर चालून गेलो. पुस्तकातून वर्णने वाचताना किंवा चित्रात पहाताना पिरॅमिड्स जेवढे भव्य आणि प्रचंड वाटतात तेवढे प्रत्यक्ष पाहून मला ते वाटले नाहीत. पिवळ्या रंगाच्या दगडाच्या या प्रचंड त्रिकोणी राशींनीं माझ्या मनावर विशेषसा परिणाम केला नाही. सौंदर्य नाहीच नाही, आणि म्हणण्यासारखी भव्यताहि नाही. 'स्फिक्स'ची आकृति मात्र आपण कल्पना करतो त्यापेक्षाहि मोठी आणि भव्य आहे. स्त्रीचे मुखमंडल आणि सिंहाचे शरीर असलेल्या या अवाढव्य आकृतीकडे पहाताना अनेक समिश्र भावनांनीं अतःकरण उचबळून येतं. ही विचित्र आकृति कोरणाऱ्या शिल्पकाराच्या मनात विचार तरी काय होता ?

आम्हीं परत येत असता समोरून येणाऱ्या एका उटावर डळमळत असलेले काणे माझ्या दृष्टीला पडले. विचान्याचीं हाडे खिळखिळीं झालीं असतील. कैरोला परत येताना वाटेत 'सिटाडेल' किंवा कैरोतला किल्ला पाहिला. या किल्ल्यात सव्या इजिप्तमधल्या ब्रिटिश लष्कराची छावणी आहे. 'महमदअल्ली मॉस्क' ही कैरोमधील प्रख्यात मशीदहि पाहिली. येताना मुद्दाम कैरोचा जुना बाजार पहावयाला आम्हीं गेलो. अरुद बोळ, चिखल आणि घवघवणाऱ्या माशा, हा हिंदुस्थानातल्या कुठल्याहि शहरातल्या जुन्या बाजारात दिसणारा प्रकार इथेहि होता. आम्हीं ल्यूना पार्क हॉटेलजवळ पुन्हा परत आलो. तेव्हा सध्याकाळी साताचा सुमार झाला होता थोडासा फराळ करून आम्ही पोर्ट सय्यदच्या वाटेला लागलों.

कैरो शहराची हद्द सोडण्यापूर्वी एका घरासमोर जॅकीने मोटार उभी केली. 'हें माझ्या आईचं घर माझ्या घरात कॉफी घेतल्याशिवाय मी तुम्हाला जाऊ देणार नाही,' म्हणून तो आग्रह करू लागला जॅकीच्या आईचे ते स्वतःचें घर होते. घरात उत्तम फर्निचर असून सोफा आणि खुर्च्यावरतीं स्वच्छ अन्ने घातलेले होते मोटार-ड्रायव्हरचे कैरोमध्ये स्वतःचें घर असावे याचे मला मोठे आश्चर्य वाटले जॅकी, त्याची बायको आणि मुले सुवेझ येथे रहातात. त्याची आई आणि दोघे धाकटे भाऊ कैरोमधील घरात रहात होते. त्या दोघानी घरीं केलेल्या इजिप्शियन ब्रिस्कटाच्या बशा आमच्या पुढ्यात आणून ठेवल्या आणि जॅकी कॉफीचा ट्रे घेऊन आला. कॉफीचे कप खेळातल्या कपासारखे चिमुकले असून त्यावर सोनेरी इजिप्शियन नक्षीकाम केलेले होते. आग्रह कर करून जॅकीने कॉफीचे दोनदोन तीनतीन पेले आम्हाला प्यायला लावले. हिंदी लोकाविपर्यीं एकदर इजिप्शियन लोकाना मोठा आपलेपणा वाटतो यात शका नाही. जॅकी एक मोठा नमुनेदार इजिप्शियन गृहस्थ आहे.

कैरो ते पोर्ट सय्यद हा जवळजवळ एकशेसाठ मैलाचा प्रवास अतिशय कटाळवाणा आणि थोडासा धोक्याचाहि आहे. कितीतरी इजिप्शियन खेड्यांतून आणि जगलातून मोटारचा रस्ता जातो. रस्त्यात केव्हा केव्हा लुटमारीचेहि प्रकार होतात, असें आम्ही ऐकले होते. गर्द झाडीतून आमची

मोटर चालली. चंद्र एका बाजूने वर येत होता. एक वळण घेताना जॅकीने मोटरचा वेग अगदी कमी केला होता. इतक्यात एक धिप्पाड अगब म्हातारा कुठूनसा पुढे आला आणि त्याने मोटारमध्ये वाकून पाहिले. आमच्या-पैकी राणा नावाच्या एका इसमाच्या छातीत धडकी भरली आणि—

“Wha what does he want” म्हणून त्याने जॅकीला विचारलें. जॅकी त्या अरबाशी अरबी भाषेत काहींतरी बोलला आणि त्याने मोटार पुढे हाकली.

“घाबरू नका,” जॅकी राणाला म्हणाला, “तो एक खेडवळ अरब होता हे लोक कोण आहेत, म्हणून तो मला विचारीत होता.”

“I am not at all afraid ” छाती काढून राणा म्हणाला.

रात्री बाराचा सुमार झाला आहे. कित्येक खेड्यातल्या कॉफी-गृहातून कॉफी पीत बसलेल्या इजिप्शियन खेडवळांचे घोळके अजूनहि दिसताहेत आता आम्ही इस्मालिया शहरात येऊन पोचलो आहोत. पोर्ट सय्यद अजून साठसत्तर मैल आहे. इस्मालिया शहरात ब्रिटिश लष्कराचे मुख्य ठाणे आहे इस्मालिया शहरातून जाताना प्रत्येक मोटरला खास परवानगी घ्यावी लागते रस्त्यात काहीं ब्रिटिश शिपाई आम्हाला दिसले. ‘सिने-द ला कोऑपरातीव्ह नावाच्या एका सिनेमात ग्रेटा गार्बोची ‘Painted Veil’ ही फिल्म लागली होती इस्मालिया ते पोर्ट सय्यद हा मोटरचा रस्ता सारखा सुवेझ कालव्याच्या काठाने आहे मोठा योरला सर्चलाइट पुढे लावून कालव्यातून स्तब्धपणे सरसर सरसर चाललेल्या तीनचार बोटी आमच्या दृष्टीला पडल्या आम्ही पोर्ट सय्यदला पोचलो तेव्हा रात्रीचा दीड वाजला होता. आमची ‘कॉटे वर्ड’ बोट रात्री अकरा वाजताच येऊन पोर्ट सय्यदच्या बंदरात उभी होती लॉचमध्ये बसून आम्ही आमच्या बोटीवर गेलो. कितीतरी टोलेजग बोटी आजूबाजूला पाण्यात उम्या होत्या. विजेचे असख्य दिवे या बोटीवर पेटलेले असतात आणि रात्रीच्या वेळी पोर्ट सय्यद बंदराचा देखावा मोठा अद्भुतरम्य दिसतो

ता. ३० एप्रिल—

—‘ सर्व काहीं चुबनासाठी ! ’

आज नऊ वाजता ब्रेकफास्टला गेलो तो एक चमत्कार माझ्या दृष्टीला पडला. सर्व इटालियन वेटर्सच्या स्वच्छ, सफेत कपड्याच्या जागीं काळे, गरम कपडे आले होते इतर युरोपियन उतारूच्या कपड्यातहि असाच विस्मयकारक फरक दिसत होता खरेच, विसरलो आज आम्हीं भूमव्यसमुद्रात आहोत आशिया आणि आफ्रिका ही दोन खडे मागे राहिलीं. युरोपियन वातावरण सुरू झाले. आणि हवाहि तशीच पडली आहे. आकाशात ढग जमले आहेत. थडगार वारे सुटले आहेत आणि धुकेहि खूप पसरले आहे.

दुपारी एक वाजता इतकी थडी आहे, कीं फ्लॅनेलची तुमान आणि लोकरीचा पुलओव्हर वॅगेतून हुडकून काढून मला आज घालावा लागला. आज रात्री नऊ वाजता ‘ All for a Kiss ’ नावाचा एक इटालियन बोलपट आम्हाला दाखविला. फर्स्ट क्लासच्या डेकवर सिनेमाचा पडदा लावला होता, तेथे मी गेलो फोटोग्राफी छान होती, पण इटालियन भाषेचे एक अक्षरहि कळना तेव्हा ‘ सर्व काही चुबनासाठी ’ सोडून देऊन केविंगमव्ये येऊन मी झोपी गेलो

+ + +

ता. १ मे—

इग्लिशमन असूनही सुस्वभावी तरुण !—सिमल्याच्या सरकारी फायलींत काणेकराचे चारेत !—आगामी युद्धाची पूर्वचिन्हें !

काल गर्जी मुंबईतल्या नोव्हेंबर—डिसेंबरसारखी थडी पडली होती. सकाळींच उठून पोर्टहोलमधून बाहेर पहातों, तो डोंगराच्या रागाच्या रागा दिसत होत्या. डोंगराच्या माथ्यावर शुभ्र हिम आणि खाली पायथ्याकडे हिरवीगार झाडी दिसली. हेच कॅडिया किंवा क्रीट बेट.

आज वरुणराज खवळले आहेत. इतके दिवस आमची बोट म्हणजे तरगता राजवाडा होता. कठज्यावरून पाण्यात पाहीपर्यंत आपण पाण्यातून

झपाट्याने पुढे चाललो आहोत असा भासहि होत नव्हता पण आज सर्व नूर बदलला आहे. जोराचा वारा सुटला आहे, आणि बोट वाटेल तशी हालते आहे.

आज सकाळी साडेदहा वाजता आमचे पासपोर्ट स्मॉकिंगरूममध्ये परत देण्यात येतील अशी नोटीस होती साडेदहा ते वारा आम्ही सर्वजण रूममध्ये बसून होतो शेवटी कळले, की पासपोर्ट देणाऱ्या ऑफिसरलाच बोट लागली आहे, आणि तो केविनमध्ये पडून राहिला आहे !

दुपारी वाराचा सुमार झाला आहे बोट आता हालवयाची थाबली आहे उजव्या बाजला बऱ्याच अतगवर डोंगराची एक अधुक राग दिसते आहे. हा ग्रीसचा किनारा, युरिपिडिस, अरिस्टॉफनीस, सोफोक्लीस, या अजरामर लेखकाचा दश मी पहातो आहे वाङ्मय, कला, संस्कृति याचे आगर म्हणून एके काळी गाजलेल्या या राष्ट्राला अलीकडे झाले आहे तरी काय, असा उद्वेगजनक विचार माझ्या मनाला टोचत आहे

आज संध्याकाळी मि स्टीव्हन्स नावाच्या फर्स्ट क्लासमध्ये असलेल्या एका इंग्लिश गृहस्थाशी ओळख झाली महामूदची आणि त्याची पूर्वी योडीशी ओळख होती आज आपल्या डेकवर त्याने आम्हाला गप्पा मारण्याकरिता बोलावले होते पन्नीमछत्तीस वर्षांचा एक सुसंस्कृत तरुण इंग्रज आहे हा. इंग्लिशमन असून मोठा सुखभावी आणि ध्येयवादी तरुण आहे. सिमला येथे हिंदुस्थान सरकारच्या प्रसिद्धीखात्यात पाच वर्षांच्या करारावर तो नोकरीवर होता करारातून मोकळा झाल्यावर तो आता नॉर्वेमध्ये 'Walking Tour' साठी चालला आहे. सबंध नॉर्वे देशात केवळ आवड म्हणून तो पायाने फिरणार आहे ! आमच्याकडे असा कुणी निघाला तर लोक त्याला हसतील !

वृत्तपत्राशी माझा सबंध आहे असे त्याला सांगितल्यावर तो हसत हसत म्हणाला, “ तर मग माझ्या सिमला येथील फाइलमध्ये तुझ नाव, गाव, पत्ता व चरित्र असलेच पाहिजे ! ”

उद्या सकाळी सहा वाजता आमची बोट इटलीच्या ब्रिडिसी बंदराला लागणार आहे. बोट फक्त दोनच तास येथे थांबणार ब्रिडिसी किंवा व्हेनिस येथे बंदराचे फोटो उतारुनी घेऊ नयेत अशी सक्त ताकीद देणारी नोटीस लागली आहे. आगामी महायुद्धाची पूर्वचिन्हे !

ता. २ मे-

युरोप युरोप म्हणतात ते हेंच का ?—हे मुगभाट किंवा कामाठीपुरा तर नव्हे !—दरिद्री इटली.

बरोबर सहाला बोट ब्रिटिसी बदराला लागली आम्ही खाली उतरण्याकरिता कपडे करून सव्वासहाला तयार झालो थोडीशी थडी आहे सूर्यप्रकाश पडला आहे. ब्रिटिसी बदरात खाली पाय ठेवल्यावर कितीतरी विचारानी माझ्या डोक्यात एकच गोधळ उडवून टाकला आहे. आता आम्ही 'युरोपला जात आहोत' ही भाषा सपली. आज आम्ही युरोपात आहोत हेच का युरोप ? युरोपात पाऊल ठेवल्यावर काहीतरी निराळेच वाटेल अशी माझी अपेक्षा होती. पण तसे काहीच वाटत नाही ! त्यामुळे मला कसेसेच वाटते. डॉ० फिलिपहि तेच म्हणतो, 'काय बुवा युरोपात आल्यासारखे नवीन अस काही वाटत नाही ! जमिनीसारखी जमीन, माणसासारखी माणस-जरा गोरी-आणि घरासारखी घर !'

धुक्यापासून जवळ अगदी शंभर यार्डावर एक बगीचा दिसतो आहे. ब्रिटिसी हे अगदी लहानसे शहर आहे मुंबईतील व्हिक्टोरिया सारख्याच हाडकुळे घोडे असलेल्या धुळकट व्हिक्टोरिया रस्त्यात उभ्य आहेत इटालियन गाडीवालेहि आमच्या गाडीवाल्यापेक्षा काही विशेष चांगले दिसत नाहीत. आमच्याइकडील इस्त्रायल लोकाइतके गोरे आहेत इतकेच त्याचे कपडेहि फाटकेतुटके आणि ठिगळे लावलेले आहेत दहा लिरात किंवा एक रुपयात सगळे गाव दाखवितो म्हणून खुणेने ते आम्हाला सांगू लागले, पण गाडीतून फिरावयाला आम्हाला वेळ नाही. पायानेच जरा इकडे तिकडे गावात फिरावे आणि आठव्या आत परत यावे असा आम्ही विचार केला. रस्ता डावरी नसून मुंबईत वाडीबदरच्या बाजूला जसे रस्ते आहेत त्याप्रमाणे सबंध रस्त्यावर चौकोनी दगडाचे तुकडे बसविलेले आहेत. एका नाक्यावर गेल्या महायुद्धाचे एक स्मारक दृष्टीला पडले. सुंदर, सफेत सगमरवरी दगड आणि लाल ब्रॅनाइट दगड याचे ते बनवलेले आहे. फरशीवर फॅसिस्ट चिन्ह आहे. काटक्याचा एक जुडगा आणि

त्याच्या बाजूला एक कुऱ्हाड हे ते चिन्ह रस्त्यात भेटणारे इटालियन्स अगदीच गवाळे आणि दरिद्री दिसतात. टाय नाही, धड हॅट नाही, फाटकेतुटके ठिगळे लावलेले सुती कपडे ! इटलीत इतके दारिद्र्य आहे की काय ? नाक्यानाक्यावर असल्या वेकार लोकाचे घोळके दृष्टीला पडले. रस्त्यावर गाढवाच्या आणि घोड्याच्या काही खटारेवजा गाड्या दिसल्या डोक्याला रंगीत फटका बाधलेल्या इटालियन शेतकरी बाया या गाड्यातल्या सामानावर आपल्या इकडल्या मजूर बायासारख्याच वसलेल्या दिसल्या

ब्रिटिसीमधल्या काही अरुंद बोळान आम्ही गिरलो. मला मुगभाट किंवा कामाठीपुऱ्याची आठवण झाली तशीच चद्रमौळी घरे आणि तशीच घाण गजलेल्या पत्र्याची छपरे, कोळशाच्या गोणी घराच्या दारार्शी पडलेल्या, मळके व फाटके कपडे घातलेल्या इटालियन गृहिणी आतबाहेर काम करीत असलेल्या, असा देखावा दृष्टीला पडला ब्रिटिसी रेल्वे स्टेशनाजवळ नंतर आम्ही गेलो. तिथचे तिकीट-कलेक्टर किंवा गार्ड वेगळे आमच्या लोणावळा किंवा खडाळा येथील स्टेशनात दिसणाऱ्या अँग्लो इंडियन रेल्वे नोकराइतकेच गोरे, तितकेच स्वच्छ आणि नितकेच व्यवस्थित दिसले !

मुंबईत बूट पॉलिश करणारी पोरे आहेत तसलीच एकदोन इटालियन पोरे आम्हाला वाटेत भेटली. 'Signor Cigali, Signor Cigali !' असे म्हणत खुणेने ती आमच्याकडे सिगरेट मागू लागली. इटलीत सिगरेट फार महाग आहेत. एक सिगरेट एखाद्या गरीब इटालियनाला दिली, की त्याचे डोळे कृतज्ञतेने भरून येतात.

रस्त्याच्या एका कोपऱ्यावर पाच पन्नास गरीब इटालियन बाया आणि पुरुष उभे होते त्यांच्यापैकी एकीजवळ 'चेरी' फळे विकवावयाला होती. आपल्याकडल्या जाभळासारखी चेरी दिसतात. अर्थात रुचीला वेगळी आहेत. एका लिराला म्हणजे दोनअडीच आपल्याना पसा भरून चेरी तिने मला दिली. एक लिरा तिच्या हातात दिल्यावर तो पहाण्याकरिता सगळ्या बायका तिच्याभोवतीं जमल्या. जणु काय लिरा हे नाणे त्यांनी कधी पाहिलेच नव्हते ! किंवा तेवढ्या चेरींना एक लिरा

देण्यात मी फसलो असेन ! ब्रिटिसी शहराच्या माझ्या या दोन तासांच्या फेरफटक्यात इटली हा बराच दरिद्री देश असावा अशी माझी कल्पना झाली. अर्थात् दोन तासात बनलेल्या मताना किंमत तितकीच द्यायची. पण माझा तसा ग्रह झाला खरा. आज उजव्या बाजूला युगोस्लाव्हियाचा किनारा दिसतो आहे. उद्या सकाळीं पाच वाजता आम्ही व्हेनिसला पोचणार आणि मग बोटीचा प्रवास संपून माझा युरोपचा प्रवास सुरु होणार. अँटोनिओ, बॅसानिओ, शायलॉक आणि पोर्शियाच्या शहरात उद्या !

+ + +

ता. ३ मे—

—व्हेनिस शहर

आज पहाटे पाच वाजता व्हेनिसला बोट लागायची आहे गर्त्री झोंपताना हाच विचार मनान घोळत असल्यामुळे एकदम दचकून मी पहाटे जागा झालों. दिवा लावून घड्याळात पाहतो तो बरोबर पाच वाजले होते पोर्टहोलमधून बाहेर पाहतो तो जुन्या पद्धतीच्या भव्य इमारती आणि चर्चेंसचे उच्चउच्च गोलघुमट दिसत होते, आमची बोट व्हेनिस बंदरात उभी आहे पण साडेमहा वाजल्याशिवाय आम्हाला खाली उतरता येणार नाही ज्यांना सरळ लंडनला जायचे आहे त्यांना लॉंड्र ट्रिस्टिनो कंपनीची लॉंच बोटीवरून बंदरात उतरल्याशिवाय सरळ व्हेनिस स्टेशनावर घेऊन जाणार आहे आम्ही व्हेनिसमध्ये राहणार आहोत, तेव्हा त्या लॉंचमधून आम्हाला जाता येत नाही.

सहा वाजता बोट भक्क्याला लागली आणि आम्ही खाली उतरलो. महा ते आठ आम्हाला कस्टम हाऊसकडे आमचे सामान यावयाची वाट पहात धक्क्यावरच उभे रहावे लागले. युरोपमध्ये इटली सूर्यप्रकाशाबद्दल प्रसिद्ध आहे. पण आजचा दिवस अगदीच ढगाळ आणि उदासवाणा दिसतो. सुबई आणि व्हेनिस यात फरक काय वाटतो याचा मी विचार करतो आहे तसा काहीच फरक वाटत नाही. मे महिन्यात पावसाळी हवा आहे इतकेच थडीहि बेताचीच. आठ वाजले तरी सामान खाली येईना, तेव्हा मी आणि महमूद पुन्हा बोटीवर गेलो. सामान बाहेर

काढीत असलेल्या इटालियन हमालाना दोनदोन सिगारेट्स दिल्याबरोबर त्यांनी सामान ताबडतोब बाहेर काढून खाली पाठवून दिले.

व्हेनिसमधल्या निरनिराळ्या हॉटेलाचे प्रतिनिधि आपापलीं काडें पुढे करून आमच्याभोवती गर्दी करताहेत. पण महमूदला एक चागलें जर्मन हॉटेल माहीत आहे, तेव्हा त्यांना आम्ही दाद देत नाही. एक गोंडोला किंवा होडी ठरवून त्यात आम्ही म्हणजे मी, महमूद, रशीदा आणि आमचा मित्र पटेल बसलों, आणि गोंडोलावाल्याला व्हेनिस स्टेशन-कडे न्यायला सांगितले. व्हेनिसमध्ये आम्हाला एकदोन दिवसच रहावयाचे आहे, तेव्हा 'क्लोक रूम'मध्ये सर्व सामान ठेवून देऊन फक्त हातातून नेण्यासारख्या बॅगज आम्ही बरोबर घ्यावयाचे ठरविले आहे. व्हेनिसमध्ये स्टेशनावर काय किंवा कुठेहि जावयाचे म्हणजे लहानमोठ्या कालव्यामधून गोडोलात बसून जायचे किंवा दगडाची फरसबदी केलेल्या लहानलहान रस्त्यावरून पायी फिरायचे. गाडी, घोडा, मोटार काहीं दिसायचे नाही. लहानमोठे कालवे हेच मुख्य रस्ते. इतर शहरात ज्याप्रमाणे मोठे रस्ते आणि गल्ल्या असतात, त्याप्रमाणे व्हेनिसमध्ये मोठे कालवे आणि लहान कालवे आहेत. जिकडे तिकडे कालव्यावरून लहानमोठे दगडी पूलच पूल ! त्यामुळे या शहराचा देखावा मोठा विचित्र दिसतो. आमची गोडोला एका कालव्यातून दुसऱ्या कालव्यात जात असता आजूबाजूचा देखावा मोठा मजेदार दिसतो आहे. काहीकाही गोडोलांमध्ये हिरव्यागार भाज्याचे, कादे-बटाऱ्याचे ढीगच्या ढीग आहेत. सकाळच्या वेळीं या गोडोला बाजाराकडे चालल्या आहेत फार काय, पण पत्रे आणि पार्सले इकडून तिकडे नेण्याकरिता सुबईत जशा लाल रंगाच्या पोस्टाच्या मोटारलॉच्या आहेत, तशा व्हेनिसमध्ये पोस्टाच्या मोटार लॉचेस आहेत. बाजूला इटालियन पोस्ट ऑफिसचे चिन्ह व पुढे इटालियन निशाण फडकवीत या लॉचेस कालव्यातून इकडून तिकडे जात आहेत. जमिनीवर जशा मोटार बसेस अमतात तशा इथे बोट बसेस आहेत. मोठ्यामोठ्या कालव्यातून त्यांची तरगतीं स्टेशने आहेत. अर्थात् त्याची एक बाजू जमिनीला लागलेली असते. दर पाच मिनिटांनी बोटबस येते आणि उतारू घेऊन पुढे जाते. इतर शहरा-

तले श्रीमंत लोक स्वतःच्या मोटरी ठेवतात, व्हेनिसमधले सावकार स्वतःच्या मोटर-लॅचेस आणि गोडोला ठेवतात !

आधीच आज हवा ढगाळ आणि पावसाळी आहे त्यात आणखी या व्हेनिस शहरात सर्व कालवेच कालवे आणि पाणीच पाणी ! पुण्यात जमे जुन्या तऱ्हेचे पेशवाई वाडे दिसतात, त्याप्रमाणे कालव्याच्या दोहों बाजूला दिसणाऱ्या व्हेनिसमधल्या या जुनाट पण भव्य इमारती इतक्या ओलसर आणि दमट दिसतात की, लोक यात रहातात याचे मला आश्चर्य वाटते इमारतीचा पाया आणि दारापुढल्या खालच्या कित्येक पायऱ्या कालव्यातल्या पाण्यात बुडालेल्या आणि हिरव्यागार घाणेरड्या शेवाळाने बरबटलेल्या ! गोडोला येऊन या पायऱ्यांना लागावयाची आणि खाली उतरून वरात जावयाचे ! सर्व वातावरण ओलसर आणि दमट ! रशीदा म्हणते, “ व्हेनिसमध्ये शेकडा नव्वद लोक न्युमोनियाने मरत असावे ! ” मला ते खरे वाटते

ही हवा अशी आणि सर्व गोंडोलाचा रंग एकजात काळा कुळकुळीत गोंडोलाना निरनिराळे सफेत, पिवळे रंग देऊन जरा शोभा आणायला या इटालियन लोकाना झाले काय, असा विचार माझ्या डोक्यात आला आणि महमूदला मी तसे म्हणालो तेव्हा महमूदने या काळ्या रंगाचा इतिहास मला सांगितला तो पूर्वी व्हेनिस येथे आला असता त्यालाहि हाच प्रश्न पडला होता आणि कुणीतरी इटालियन प्रोफेसराने त्याला हा इतिहास सांगितला होता. मला पाहिजे होते त्याप्रमाणे खरोखरच पूर्वी गोंडोलाचे रंग मोठे मोहक आणि चित्रविचित्र होते पण दोनतीन शतकांपूर्वी ‘ ब्लॅक प्लेग ’ची एक भयंकर साथ व्हेनिस शहरात आली आणि इटालियन लोकांच्या लाडक्या ‘ व्हेनिसिया ’ शहराला अक्षरशः स्मशान-कळा आणून ती गेली. त्या भयानक प्रसंगाच्या स्मरणार्थ सर्व गोंडोलाना काळा रंग देण्यात आला आणि आजतागायत तोच रंग चालू आहे. वातावरणातला आणि आजूबाजूचा एकदग कुदपणा पाहून पटेल इतका विषण्ण झाला, की आमच्याबरोबर व्हेनिसमध्ये रहाण्याचा बेत बदलून स्टेशनावर पोचल्याबरोबर त्याच दिवशी साडेदहाच्या गाडीने पुढे लडनला जाण्याचा त्याने विचार केला.

स्टेशनावर आम्ही सामान ठेवले, आणि पटेलला निरोप देऊन पुन्हा गोडोलातून आम्ही हॉटेलकडे यावयाला निघालो आता लहान कालवे सोडून व्हेनिसच्या सुप्रसिद्ध उघड्या 'लॅगूना'त किवा उपसागरात आमची गोडोला आली आहे. मेघाआडून हसतहसत सूर्य बाहेर येतो आहे एका बाजूला व्हेनिसचा भव्य सान मार्को स्क्वेअर आणि 'डोज'चा राजवाडा दिसतो आहे बाजूला एक मोठा थोरला रुंद रस्ता आहे. पटेलने हा नमुनेदार इटालियन देखावा पाहिला असता तर त्याने आपला व्हेनिसमध्ये रहायचा बेत खास बदलला नसता. या 'लॅगूना'च्या काठाशीच सान मार्को स्क्वेअरच्या जवळ आमचे 'हॉटेल सॅडवर्थ गात्रिएल्' आहे. हॉटेलच्या दाराशी गोडोला उभी करून आम्ही खाली उतरलो

हॉटेलचा ऑस्ट्रो-जर्मन मालक आमचे स्वागत करण्याकरिता पुढे आला नखशिखान्त काळा सट घातलेला हा मध्यमवयस्क गृहस्थ अगदी मासलेवाईक जर्मन आहे. भरदार शरीर, टक्कल पडलेल्या डोक्यावरचे उरलेसुरलेले केस व्यवस्थितपणे वळवलेले आणि बोलण्याचालण्यात अत्यंत नम्र आणि सभ्य. प्रत्येकी एका दिवसाचे १९ लिरा किवा साधारणपणे तीन साडेतीन रुपये या दराने आम्ही खोल्या ठरवल्या. एवढ्या पैशात रहायला खोली आणि सकाळचा ब्रेकफास्ट, एवढे मिळते. दुपारचे आणि रात्रीचे जेवण गावामध्ये नानातऱ्हेची 'कॅफे' असतात त्यात घ्यावयाचे. बहुतेक सर्व युरोपभर अशीच पद्धत आहे. खोल्या अतिशय सुंदर आहेत. मुबईतील ताजमहाल हॉटेलच्या सेकंड क्लासच्या खोल्या मी पाहिल्या आहेत, त्यापेक्षा या कितीतरी चांगल्या आहेत रंगीबेरंगी वॉलपेपरने भिती सुशोभित केलेल्या आहेत. आतल्या सजावट-सामानाची आणि उशापात्ररुणाची स्वच्छता आणि टापटीप जर्मन आहे इतके म्हटले म्हणजे पुरे. स्वच्छता आणि टापटीप यात जर्मन लोकांचा हात धरणारे जगात कुणी नसतील. जपानी लोक आहेत म्हणतात; पण मला त्याची माहिती नाही.

आता दहा वाजले होते. आम्ही 'ब्रेकफास्ट' घेतला, आणि व्हेनिस पहावयाला बाहेर पडलो.

व्हेनिसचा अत्यंत प्रेक्षणीय आणि सुप्रसिद्ध असा जो भाग सान मार्को स्क्वेअर त्याच्या जवळच आमचे हॉटेल असल्यामुळे आम्हाला फार लांब फिरावे लागत नाही. या स्क्वेअरमध्येच व्हेनिसचे हजारों वर्षांपूर्वीचे जुने सान मार्को चर्च हे प्रख्यात प्रार्थनामंदिर आहे. त्या चर्चला लागूनच व्हेनिस हे प्राचीन कालीं स्वतंत्र राज्य असताना त्यावर राज्य करणारे जे 'डोज' किंवा 'ड्यूक,' असत त्याचा रहाण्याचा इतिहास—प्रसिद्ध राजवाडा आहे.

सान मार्को चर्च अत्यंत सुंदर आणि भव्य आहे. रोमन कॅथोलिक पंथाची ज्या काळी अत्यंत चलती होती त्या वेळीं ते बांधलेले आहे. एवढ्या मोठ्या इमारतीचे आतील सबंध छत सोनेरी रंगाच्या काचेच्या तुकड्यांनीं मढवलेले असून त्यात मोठमोठ्या चित्रकारांनीं काढलेल्या ख्रिश्चन सत्ताच्या रंगीत आकृति बसवलेल्या आहेत. याला 'मोझेक् वर्क' म्हणतात हे 'मोझेक् वर्क' फार जुने होऊन त्यातले काहीं काचेचे खडे निखळल्यामुळे इटालियन सरकारने ते पुन्हा होते तसे बसवण्याचे काम सुरू केले आहे. काहीं सुप्रसिद्ध इटालियन आर्टिस्ट त्यावर देखरेख करीत आहेत. हे सोनेरी खडे शेकडों वर्षांचे जुने असले तरी त्याचा रंग अजून आहे तसा आहे.

इय्रजी भापा धड येत नसताहि तिथे काम करीत असलेल्या एका इटालियन आर्टिस्टने रशीदाशीं तेवढ्यात दोस्ती केली आणि त्यापैकीं दोनतीन सुंदर खडे तिला बक्षीस दिले ! मात्र ते कुणाला दाखवू नकोस, गुपचूप घरीं ने, म्हणून त्याने तिला खुणेनें सांगितले. अशा तऱ्हेने तीं प्राचीनकालचीं स्मृतिचिन्हे देणे सरकारी नियमाना धरून नाही त्या खड्यापैकीं एक खडा रशीदाच्या बॅगेतून मी 'चोरून' आणला आहे !

सान मार्को चौकातला देखावा मोठा मजेदार आहे हजारों कबुतरांचे थवे ! इथे फिरणारे इटालियन स्त्रीपुरुष मक्याचे किंवा चण्याचे मूठमूठ दाणे उडवतात आणि तीं कबुतरे त्याच्या अगा-खाद्यावर येऊन बसलीं म्हणजे एकमेकांचे फोटो घेतात ! हा एक खेळच आहे ! हे चणे किंवा मक्याचे दाणे विकण्याकरिता आपल्याकडे चौपाटीवर जमे मेळवाले बसलेले असतात, त्याप्रमाणे ठिकठिकाणीं गरीब इटालियन स्त्रिया बस-

लेल्या असतात. आणि कागदाच्या त्रिकोणी पुढ्यातून हे दाणे त्या विकतात. रस्त्यातून फिरणाऱ्या या युरोपियन स्त्रीपुरुषाचे एकजात काळे कपडे पाहून मला कसेसेच वाटते. बहुतेक बायकाचे श्वेते काळे, पुरुषाचे सूट काळे, फार काय, पण फेल्ट हॅट्ससुद्धा बहुतेकांच्या काळ्या! रस्त्यावरून जाणाऱ्या काळे कपडे घातलेल्या या लोकांचे थवेच्या थवे पाहिले म्हणजे गावातले सारे लोक एकाद्या प्रेतयात्रेला जाताहेत की काय असा भास होतो! आमच्या हिंदुस्थानात किती रगाचे लोक आणि किती विविध रगाचे आणि हरतन्हाचे त्याचे वेष !

आज दुपारी अडीच वाजता 'सेरेनेस्सीमा' नावाची एक लॉच प्रवाशाना व्हेनिसजवळचीं निरनिराळीं स्थळे दाखविण्याकरिता सुटणार आहे. आम्ही तिच्यातून जावयाचे ठरवले आहे. व्हेनिसजवळील 'मुरानो' या गावात जगप्रसिद्ध व्हेनिशियन काचेचा कारखाना दाखविण्यात येणार आहे. नंतर 'बुरानो' नावाचे एक कोळ्याचे गाव (Fishing Village) आम्ही पहाणार आहोत शेवटचा कार्यक्रम 'टोसॅल्लो' पहाणे हा आहे. 'टोसॅल्लो' येथे रोमन काळच्या देवळाचे काही अवशेष आहेत.

मुगनो येथील 'पावली आणि कपनी'चा काचेचा कारखाना प्रेक्षणीय आहे. आमच्या डोळ्यासमोर तेथील कामगारानीं काचेची रंगी-बेरंगी फुलपात्रे हा हा म्हणता करून दाखविलीं. काचेच्या निरनिराळ्या वस्तू अतिशय सुंदर आहेत.

'बुरानो' हे कोळ्याचे गाव मोठे मासलेवाईक आहे. हे गाव पाहिल्यावर हिंदी कोळी काय आणि इटालियन कोळी काय, कोळी आणि त्याची रहाणी इथून तिथून सारखीच याबद्दल माझी पुरेपुर खात्री पटली. रशिदाची रंगीबेरंगी रेशमी साडी पहाण्याकरिता नुसते पोराचेच नव्हे तर मोठ्या स्त्रीपुरुषाचेसुद्धा घोळकेच्या घोळके आमच्या मागून फिरताहेत ! गावात एखादा चमत्कारिक प्राणी यावा आणि त्याला बघायला गर्दी जमावी तसा प्रकार रशिदाच्या रंगीत साडीमुळे इथे झाला आहे ! आता पोलीसला मध्ये पडून ही गर्दी हटवावी लागते की काय, याची मला काळजी वाटते ! मला आणि महमूदला मात्र इतकी लाज वाटली की, आम्ही हळूच या गर्दीतून निसटलों आणि रस्त्याच्या बाजूने चालू लागलों.

रशीदाला मजा वाटते या प्रकाराची. ती त्या पोरबरोबर हसते-खिदळते आहे. एक इटालियन बाई धावत धावत घरीं जाते आणि रशीदाची साडी दाखवण्याकरिता दुसरीला घेऊन येते ! इटालियन झाल्या तरी त्या बायकाच ना ! त्यांना वाटणारे कौतुक मोठे पहाण्यासारखे आहे. ठिगळें लावलेल्या निळ्याकाळ्या तुमानी घातलेले हे राकट पुरुष, काळे झगे घातलेल्या आणि डोक्याला लालहिरवीं फडकीं बांधलेल्या या गरीब इटालियन स्त्रिया आणि त्यांचीं तीं उघडींवागडीं गुटगुटीत मुले यांच्या त्या अकृत्रिम, भावड्या वागणुकीचा राग येणे मात्र शक्य नाही.

* * *

ता. ४ मे—

निश्वास पूल आणि लॉर्ड बायरन !—जगप्रसिद्ध ‘लिंडो’.

आज व्हेनिस सोडायचा आमचा विचार होता पण आणखी एक दिवस रहावयाचे आम्ही ठरविले आहे.

सकाळीं डोज्चा इतिहासप्रसिद्ध राजवाडा पहावयाला आम्हीं गेलो. हा राजवाडा चारशे वर्षांचा जुना आहे. त्याच्या प्रचंडपणाची कल्पना इटालियन शिल्पकलेचे नमुने पाहिल्याशिवाय यावयाची नाही आतला एकएक दिवाणखाना नजर ठरत नाही एवढा लाबरुद आहे आणि आतल्या भितीवरील अचाट लांबीरुदीची चित्रे टिशियन, पावलो व्हेरोसा, टिटोरेटो वगैरे इतिहासात अमरपद मिळवलेल्या थोर कलावतानीं काढलेली आहेत. तिथे काम करीत असलेला अस्खलित इग्रजी बोलणारा एक इटालियन अधिकारी आपण होऊन आमच्याबरोबर वाटाड्याचे काम करावयाला आला. हा मनुष्य मोठा बुद्धिवान आणि बहुश्रुत दिसतो. मनातून हा फॅसिस्टविरोधी असावा याबद्दल माझी खात्री झाली. अर्थात् मुसोलिनीच्या इटालीत तो उघड तसे बोलणे शक्य नाही. “उद्या महायुद्ध झालें तर कलेचे हे अमोल नमुने बॉबच्या माऱ्याखालीं बेचिराख होऊन जातील.” तो दुःखाने म्हणाला, “स्पेनकडेच पहा ना.” त्याला खिजवण्याकरिता मी मुद्दाम म्हणालों, “स्पेन कशाला, अँविसीनियाकडेच पहा ना !” आपले गभीर डोळे त्याने माझ्यावर रोंखले आणि स्मित करून तो म्हणाला,

“त्या बाबतींत तुमच्यासारखच माझ मत आहे।” मी त्याचा अर्थ समजलों. आमच्या हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर इप्पीच्या फकिराने चालविलेली बडाळीहि त्याला माहीत होती, असे दिसले. हा इप्पीचा फकीर कोण, म्हणून त्याने आम्हाला विचारले. ती बडाळी हिंदी लोकांनी चालविलेल्या स्वातंत्र्याच्या युद्धाचाच एक भाग असावा, अशी त्या विचार्याची कल्पना होती. आम्ही त्याला खरी वस्तुस्थिति सांगितली सरहद्दीवरील बडाळी मोडण्याकरिता ब्रिटिश सरकार विमानातून बॉबचा वर्षाव करते याचा त्याने निषेध केला.

हा राजवाडा पाहिल्यानंतर त्याला लागून असलेला सुप्रसिद्ध ‘निःश्वास पूल’ (Bridge of sighs) आम्ही पाहिला. राजवाडा आणि त्याला लागून असलेला इतिहासप्रसिद्ध भयानक बंदीखाना यांना हा पूल जोडतो ‘डोच्’ने एखाद्या दुर्दैवी कैद्याला शिक्षा दिली की या पुलारून त्याला कैदखान्याच्या कोठडीत नेण्यात येत असे आणि त्या भयंकर काळोख्या कोठड्यात गेलेला कैदी पुन्हा कधीच परत येत नसे, हे सागावयास नकोच. असल्या हजारो दुर्दैवी प्राण्यांचे उष्ण निःश्वास या पुलाने ऐकले असतील. या पुलाने नाव खरोखरच अन्वर्थक आहे. वाटाड्याने या कैदखान्याच्या तळघरातील एक भयानक खोली आम्हाला दाखविली ‘शिलॉनचा कैदी’ हे आपले प्रसिद्ध काव्य लिहिण्यापूर्वी कैद्याला अशा कोठडीत कसे वाटत असेल ते अनुभवण्याकरिता प्रख्यात इंग्लिश कवि लॉर्ड बायरन् या खोलीत येऊन दोन दिवस राहिला होता असे म्हणतात.

आज दुपारी एका हगेरियन हॉटेलात मी जेवायला गेलों. ‘मेन्यू—कार्ड’वर ‘गुलाश’ असे एका पदार्थाचे नाव पाहिले. माझ्या हिंदी कानांना हे नाव जरा जवळचे वाटले म्हणून तो पदार्थ मी मागवला. आमच्या कोकणी पद्धतीने बटाटे घालून जसे चवदार आणि खमग मटन तयार करतात तशा तऱ्हेची ही हगेरियन डिश होती. प्रत्येक मासाहारी हिंदी गृहस्थाला युरोपमध्ये ही हगेरियन डिश खाण्याची मी शिफारस करतो. त्याला हिंदुस्थानातल्या आपल्या घरच्या जेवणाची आठवण होईल. हगेरियन भाषामुद्धा संस्कृत आणि इतर हिंदी भाषांच्या

बरीचशी जवळची आहे म्हणतात. ते काहीं असो, पण 'गुलाश' मात घरच्या मटनाची आठवण करून देतो !

सध्याकाळीं व्हेनिसमधला जगप्रसिद्ध 'लिडो' पहायला आम्ही गेलों. या युरोपियन लोकांची जाहिरातबाजीच फार ! या 'लिडो'ची कीर्ति मी हिंदुस्थानातसुद्धा ऐकत होतो आमच्या जुहूच्या समुद्रकिनाऱ्याच्या एकदशाशसुद्धा हा समुद्रकिनारा नाही. रगीवेरगी कपडे चढवून शेकडो अर्धनग्न स्त्रीपुरुष इथे पोहावयाला आणि बुचकळायला येतात ही गोष्ट मात्र खरी.

या किनाऱ्याच्या एका बाजूला जाळे टाकून काही इटालियन कोळी मासे मारीत होते. जाळे ओढण्याची त्यांची तऱ्हा मात्र मोठी मजेदार आहे. प्रत्येकाच्या कमरेला एक 'हूक' असतो, त्याला ती लाबच लाब दोरी प्रत्येकजण अडकवतो. आणि मग रागेने एकामागे एक उभा राहिलेला प्रत्येकजण एकएक पाऊल मागे टाकतो. अशा तऱ्हेने कमरेच्या जोराने जाळे बाहेर ओढले जाते.

'लिडो'च्या आजूबाजूचा व्हेनिस शहराचा भाग अत्यंत आधुनिक आहे. रस्त्यात मधूनमधून फुलझाडाचे ताटवे आहेत. तिथे लावलेल्या पाट्या मला लक्षात ठेवण्यासारख्या वाटल्या. आमच्याकडल्या सार्वजनिक बगीच्यातल्या पाट्या मगूरूपणें लोकाना दरडावीत असतात, की 'फुलझाडाना हात लावणाराना ५० रुपये दड ठोकला जाईल !' वगैरे. या इटालियन पाट्या मोठ्या लीन आणि काव्यात्मक भाषेत लिहिलेल्या आहेत. 'Ripete Le Plante' एवढीच अक्षरे त्यावर लिहिलेली असतात. 'Respect the Plants' (फुलझाडाना आदबीने वागवा !) किती गोड आणि लाडिक हुकूम !

ता. ५ मे—

व्हेनिस ते व्हिलोर्बे प्रवास.

आज मी लंडनला जायला निघणार. महमूद आणि रशिदा आज सकाळीं ८-१८ च्या गाडीने व्हिएन्नास जावयास निघालीं माझी व्हेनिस—पॅरिस—लंडन गाडी ११-४५ ला सुटणार पॅरिसपर्यंत डॉ. फिलिप माझ्या-बरोबर आहेत, पण आता यापुढचा प्रवास एकट्याने करावा लागणार, त्यामुळे मला अगदीं खिन्न वाटत आहे. बोटबसमधून १०-३० ला आम्ही व्हेनिस स्टेशनकडे जावयास निघालो बरोबर ११-४५ ला आमची गाडी सुटली इटालियन आगगाडीचे डबे यथातथाच आहेत. पण इकडला तिसरा वर्ग आमच्या दुसऱ्या वर्गाइतका चांगला आहे त्याचप्रमाणे प्रत्येक जागेला नवर आहे. त्यामुळे उगाच गर्दी होणार नाही.

दुपारीं चार वाजता सुप्रसिद्ध मिलान् स्टेशनात आमची गाडी आली इटालियन्स मिलान् शहराला ‘मिलानो’ म्हणतात. स्टेशन खूप मोठे आहे पण धुराने आणि कोळशाच्या धुळीने सर्व काळवडून गेले आहे वाटेत पादुआ, व्हेरोना वगैरे स्टेशने लागली, तेव्हा शेक्सपियरच्या नाटकाची मला आठवण झाली शेक्सपियरच्या नाटकात या शहराचीं नावे लहानपणी वाचताना या शहराजवळून मी प्रत्यक्ष कधी जाईन अशी माझी कल्पनाहि नव्हती! लहानपणच्या इच्छा आणि आकांक्षा आता अशा तऱ्हेने पुऱ्या होत असता काहीं चमत्कारिक भावनानीं अतःकरण भरून जाते.

इटलीमध्ये सृष्टिसौंदर्याबद्दल अत्यंत प्रसिद्ध असलेल्या ‘लेक गार्डा’ आणि ‘लेक माजोरी’ या प्रदेशातून आमची गाडी जात आहे. अत्यंत सुपीक असा इटलीचा ‘लॅंबार्डी’ प्रांत तो हाच. ‘लेक गार्डा’ आणि ‘लेक माजोरी’ ही मैलच्या मैल लांब पसरलेलीं दोन मोठीं थोरलीं सरोवरे आहेत. दोन्ही बाजूनीं दिसणारा निसर्गाचा देखावा अवर्णनीय आहे. दूरवर शुभ्र हिमाच्छादित आल्प्स पर्वताच्या रागा दिसताहेत. सरोवरा-मधल्या लहानलहान चिमुकल्या बेटावर श्रीमंत लोकांच्या दुमदार बगल्याचे पुजके दिसताहेत. सरोवराच्या नीलवर्ण पाण्यावर आणि आल्प्सच्या

हिमवेष्टित उत्तुंग शिखरावर जर्द पिवळा सूर्यप्रकाश खेळत असल्यामुळे या सर्व देखाव्याला एक प्रकारची अद्भुतरम्यता आली आहे.

मध्याकाळीं ७-३० ला आम्ही 'डोमोडोसोला' येथे पोचलो. इटलीची सरहद्द येथे संपते आता आम्ही स्वित्झर्लंडमध्ये शिरणार. आमच्या गाडीचे पार्श्वसारखे दिसणारे बावळट इटालियन गार्ड, कडकटर वगैरे अधिकारी जाऊन त्याच्या जागी अधिक गोर, अधिक तरतरीत आणि अधिक रुबावदार दिसणारे स्विस रेल्वे नोकर आता आले आहेत. खडाव्याच्या घाटातून जाताना गाडी जशी अगदी डोंगराजवळून जाते, तशी आमची गाडी आता स्विस आल्प्सच्या जवळून जात आहे. मे महिन्यास असल्यामुळे अगदी पायथ्यापर्यंत आल्प्स पर्वतावर हिम दिसत नाही. पण माथ्यावर शुभ्रसफेत हिमाचे थर आहेत. इतक्या जवळून हिम पहाताना मला मोठी मजा वाटते. शिखरावर पादरे बर्फ आणि खाली काळी-पिवळी माती यामुळे बटाटे-पोह्यावर कातलेले खोबरे टाकलं म्हणजे जसा देखावा दिसतो तसा आल्प्स दिसतो आहे ! मला नीट आठवत नाही, पण तात्यासाहेब केळकरानी असेच काहीतरी वर्णन केले होते.

युरोपियन मुत्सद्याच्या वेळोवेळीं होणाऱ्या परिषदांमुळे ज्या शहराना महत्त्व आले आहे अशीं स्ट्रेस, मॉन्ट्रू, लोझान वगैरे स्वित्झर्लंडमधील स्टेशने एकामागून एक आम्हाला लागत आहेत. वर्तमानपत्रात ही नावे मी वाचीत असे तेव्हा काय माझ्या कल्पना असत ! प्रत्यक्ष पहातो आहे तो खडाळा-लोणावळ्यासारखी ही लहान लहान स्टेशने पाहून काहीच वाटत नाही. मॉन्ट्रू स्टेशनात गाडी उभी राहिली तेव्हा मला आठवण झाली, की इजिप्तचे नहासपाशा युरोपियन गण्ट्राच्या प्रतिनिधींशी 'कॅपिच्युलेशन्स'बद्दल खलबते करण्याकरिता सध्या मॉन्ट्रू येथे आलेले आहेत. आल्प्स पर्वतावर वसलेलीं हीं लहानलहान गावे रात्रीच्या वेळी अतिशय सुंदर दिसतात. काळोखामध्ये ठिकठिकाणीं डोंगरावर रंगीबेरंगी दिवे लुकलुकताना दिसतात आणि त्या दिव्याची प्रतिबिंबे डोंगराच्या पायथ्याशी असलेल्या सरोवराच्या प्रशात पाण्यावर तरळत असतात.

एका लहानशा स्विस स्टेशनावर हातगाडीवरून सॅडविच विकणाऱ्या एका पोराला मी बोलावले. तो स्विस पोरगा इंग्लिश सुंदर बोलत होता.

सॅडविच विकत घेतल्यावर काहीतरी विषय काढून माझ्याबरोबर तो बोलत उभा राहिला.

“ Are you from India, sir ? (आपण हिंदुस्थानचे काय ?) ”
त्याने मला विचारले.

मी ‘हो’ म्हणालो तेव्हा “एखाद हिंदी नाण तुमच्या खिशात असेल तर मला द्या ! ” म्हणून तो मला सांगू लागला “ मला निरनिराळ्या देशातली नाणी जमविण्याचा नाद आहे, तेव्हा तुम्ही हिंदुस्थानच एखाद नाण मला द्याल, तर तुमचे माझ्यावर अतिशय उपकार होतील ” तो म्हणाला. थोड्याशा चवल्या, पावल्या आणि पैसे होते. ते बाहेर काढून “ तुला यातल काय पाहिजे ते घे ” म्हणून त्याला मी सांगितले. त्याने पैसा पसत केला. तो म्हणाला, “ यावरची राजाची छवी छान आहे.”

रात्री ११-४० ला आम्ही ‘विहिलेबे’ येथे पोचलो. स्विट्झर्लंडची सरहद्द संपून येथे फ्रेंच हद्द सुरू झाली. रात्रीच्या वेळी या सरहद्दी आल्या की मोठा त्रास होतो. कस्टमच्या अधिकाऱ्यांना सर्व बॅगा वगैरे शोपेतून उठून उघडून दाखवाव्या लागतात.

* * *

ता. ६ मे—

फ्रेंच लोक म्हणजे गडकऱ्याचे धुंडिराज !—आगले—फ्रांसे—
आलेमाने—इतालियानो !—आहे खरी ‘इंग्लिश वेदर’ !—
चाफेकर टॅक्सीवाले !—ह्या लंडनच्या इमारती धुरकटलेल्या कां ?

सकाळी ७-५० ला गार दु लिऑ या पॅरिसमधल्या स्टेशनावर आम्ही येऊन पोचलो. या स्टेशनवरून लंडनची गाडी पकडण्याकरिता गार दु नॉर्द या पॅरिसमधल्या दुसऱ्या स्टेशनावर मला टॅक्सीने गेले पाहिजे. नॉर्द स्टेशनावरून गाडी १०-४० ला सुटावयाची आहे. इंग्लिश खाडी ओलाढून लंडनला जायचे तीन मार्ग आहेत. कॅले—डोव्हर, बुर्लॉ—फोक्सटन आणि दिएण्—न्यू हॅवन. पैकीं ही गाडी बुर्लॉ येथे जायची आहे. खाडी ओलाढून मी फोक्सटन येथे पोचणार. तेथे लंडनला जाणारी गाडी थोडीच असते.

८-१५ च्या सुमाराला मी नॉर्द स्टेशनावर येऊन पोचलों. गाडीला अजून दोन तास अवकाश आहे, या समजुतीने क्लोकरूममध्ये सामान ठेवावयाचे आणि स्टेशनमधल्या सलूनमध्ये दाढी वगैरे करून भरपूर ब्रेक-फास्ट घ्यावयाचा असा पोक्त विचार मी केला होता. फ्रेच पोर्टरला 'मला लडनला जायच आहे' हे 'लॉद्र' 'लॉद्र' हा मला माहीत असलेला एकुलता एक फ्रेच शब्द पुनःपुन्हा उच्चारून मी मोठ्या प्रयासाने समजावून सांगितले. तेव्हा तो सरळ माझे सामान घेऊन प्लॅट-फॉर्मकडे जाऊ लागला. लडनची गाडी उभी आहे तेव्हा गाडीतच सामान नेऊन ठेवतो, असे खुणेने त्याने मला सांगितले. मीहि त्याच्या-मागून गेलों. पहातों तों गाडी खरोखरच उभी होती. १०-४०ला सुटणारी गाडी ८-१५ ला स्टेशनात उभी का, ते मला कळेना ! आणखी पुन्हा चागली माणसानीं गजबजलेली ! हे फ्रेच लोक गडकऱ्याच्या धुडिराजा-सारखे तीन तास आधीं स्टेशनवर येऊन बसतात की काय ! या पोर्टरला माझे बोलणे न समजल्यामुळे हा भलत्याच गाडीत माझे सामान ठेवतो आहे की लडनच्या गाडीची वेळ बदलली ? मी कमालीचा भावावून गेलों !

शेवटीं गाडीतल्या एका म्हातारीला, फ्रेच गाडाला, आणखी एका-दोघाना जीवाची आटापीट करून खुणा केल्या आणि खात्री करून घेतली, की ती गाडी बुल्लोलाच जायची आणि तिची सुटायची वेळ ८-३७ आहे ! दोनतीन दिवस आधीं 'समर टाइम टेबल' सुरू झाल्यामुळे १०-४० च्या गाडीची वेळ ८-३७ झाली होती ! घड्याळात पहातों तों ८-३० झाले होते. अजून सात मिनिटे आहेत या विचाराने स्टेशनमधल्या वृत्तपत्राच्या स्टॉलवर जाऊन 'डेली मेल' हे इंग्लिश पत्र विकत घेतले आणि माझ्या डऱ्याच्या दाराजवळच ते चाळीत उभा राहिलों. काहीं वेळाने पहातों तीं गाडी एकदम हालू लागली ! चट्दिशीं उडी मारून मला गाडीत चढावे लागले.

आमच्याइकडल्या गाड्याप्रमाणे या युरोपियन गाड्या सुटताना गाड्याची शिटी नाही, गाडीचा भोंगा नाही कीं उतारूची धादल नाही ! ८-३७ वर काटा गेल्याबरोबर गाडी आपली सथपणें चालू लागली. माझ्याखेरीज बाकी सर्व उतारू वेळेच्या आधीं एकदोन मिनिटे बरोबर

आत जाऊन बसलेले होते. अलिबागच्या एखाद्या पाहुण्याची मुबईत पहिल्याच दिवशीं जशी धादल होते, तशीच पॅरिसमध्ये माझी पहिल्या दिवशीं फजीती व्हावी असा योग होता असे दिसते ! दाढी बोटभर वाढलेली, पोटात चहा-कॉफीचा एक थेंब नाही आणि फ्रेच भाषेचा गंध नसल्यामुळे चेहेरा बावरून गेलेला, अशा थाटात आमची स्वारी पॅरिस-बुलॉ एक्स्प्रेसमध्ये जाऊन बसली.

थर्डक्लासच्या डब्यात सुंदर गादीच्या जागा असून एकएका बांकावर दोनदोनच माणसे बसावयाची सोय आहे. माझ्या शेजारीं पधरा-सोळा वर्षांची एक गुटगुटीत फ्रेच मुलगी बसली आहे आणि एक क्षणहि फुकट न घालवता ती सारखी लोकरीचे वीणकाम करते आहे. माझ्यासमोरच एक अत्यंत सुस्वभावी चेहेऱ्याची म्हातारी फ्रेच बाई बसली असून तिच्या माडीवर एक भला मोठा वेताचा पेटारा आहे त्या पेटान्यात आहे तरी काय, त्याची मला जिज्ञासा आहे. गाडी चालू झाल्यावर थोड्याच वेळाने माझी जिज्ञासा पुरी झाली. त्या बाईने हळूच पेटान्याचे झाकण उघडले आणि त्यातून गुग्गुबीत, काळ्या कुळकुळीत माजराचीं तीन काळी पिल्ले बाहेर पडली !

माझ्या आजूबाजूला बसलेल्या आणि निरनिराळ्या स्टेशनात नवीन येणाऱ्या या फ्रेच स्त्रीपुरुषांना पाहून एकदर फ्रेच लोकाविषयीं माझे मत फारच चांगले झाले आहे. या सान्या गोऱ्या लोकात मी एकटाच निराळ्या रंगाच्या कातडीचा मनुष्य आहे, पण एकहि स्त्री किंवा पुरुष मी कुणीतरी निराळा आहे म्हणून माझ्याकडे टवकारून किंवा पुनःपुन्हा पहात नाही. त्याच्याचपैकी मी एक कुणीतरी आहे अशा तऱ्हेने ते हसताखिदळताना किंवा बोलताना ते माझ्याकडे पहात आहेत मला हा फरक एकदम वाटावयाचे कारण असे, की इटलीतील लोकांचा या बाबतीत मला फार राग येत असे. किती वेळा ते तुमच्याकडे रोखून पहातील ! किती वेळा ते पुनःपुन्हा बळून पहातील. साहजिक जिज्ञासा हाच तसे पहाण्यात त्यांचा हेतु असतो हे खरे आहे, पण असे पुनःपुन्हा पहाणे हे असभ्यपणाचे लक्षण आहे असे मला वाटते. अशा पाहुण्याने परकीय किंवा नवख्या माणसाला चमत्कारिक वाटेल, असे आपण करतो हा चमत्कारिकपणा या फ्रेच लोकात मला सुळीच वाटत नाही.

दुसरी एक गोष्ट मला अत्यंत महत्वाची वाटते. कितीतरी तरुण, मध्यमवयस्क फ्रेच बाया निरनिराळ्या स्टेशनावर माझ्या डब्यात चढताहेत आणि उतरताहेत, पण फ्रेच लोकाविषयी, चैन करण्याकरिता युरोपला जाऊन आलेले आमचे प्रवासी मोठमोठी रसभरित वर्णने देऊन आमची जशी कल्पना करून देतात, तशी रंगेल आणि छचोर एकहि फ्रेच बाई येथे दिसत नाही. एकीच्याहि ओठाना अगर गालाना रंग लावलेला नाही. फार काय—आणि हे कुणाला खरेमुद्धा वाटणार नाही—यापैकी बहुतेक बायांचे केस ‘बॉव’ केलेले नसून आमच्या घरगुती बायकासारखे चागले लाबलचक आहेत आणि हिंदी बायकासारखेच मधोमध भाग पाडून मागे आवाळ्यासारखे बांधलेले आहेत अगदी हिंदु बायकाप्रमाणे नव्हे, पण जरा सैल आणि साधारणपणे त्याच पद्धतीने बांधलेले त्यावर हॅट असते ही गोष्ट वेगळी. आणि आमच्याकडे फ्रेच लोकांची आणि त्यातल्या त्यात फ्रेच बायकांची काय बदनामी करतात ! पॅरिसमधल्या एखाद्या कुप्रसिद्ध रस्त्यावरून फिरायचे आणि तिथे फिरत असलेल्या फ्रेच बाजारवसव्यांना पाहून फ्रान्समधल्या स्त्रीवर्गाविषयी मते ठोकून द्यावयाची ! एखादा युरोपियन प्रवासी मुंबईत फोरास रोडवर फ्रेच्या मारून मुंबईतल्या हिंदु स्त्रियाबद्दल जर आपले मत देऊ लागला तर ते जितके अन्याय्य होईल, तितकेच हे अन्याय्य नाही काय ?

गेल्या महायुद्धाच्या वेळी फ्रेच रणभूमीवरील ज्या गावाची नावे मी वाचीत होतो तीं आमिअँ, नोयल्ल वगैरे स्टेशने एकामागून एक लागत आहेत

एकदोन तास विणकाम केल्यानंतर माझ्या शेजारी बसलेल्या फ्रेच मुलीने आपले विणकाम काळजीपूर्वक पेट्टीत ठेवून दिले आणि माझ्याकडे वळून फ्रेचमध्ये तिने काहीतरी विचारले. दोनतीन चिमण्या माझ्या कानाकडे एकदम चिवचिवल्यासारखा मला भास झाला ! मी तिला खुणेने ‘जरा थाव’ म्हणून सांगितले आणि माझ्या ओव्हरकोटाच्या खिशात हात घातला. ती आश्चर्याने माझ्याकडे पहातच राहिली. ओव्हरकोटाच्या खिशातून ‘टूरिस्ट गाइड’ हे पुस्तक मी बाहेर काढले. त्यात प्रत्येक इंग्रजी वाक्यासमोर त्याच अर्थाचे फ्रेच, जर्मन आणि इटालियन वाक्य दिलेलं

आहे ' I can't speak French, I speak English ' या वाक्याममोरील फ्रेच वाक्यावर बोट ठेवून पुस्तक मी तिच्या समोर धरले ! तिला हसू आले, पण ते पुस्तक पाहून तिला मोठे कौतुक वाटले. त्या पुस्तकात प्रत्येक वाक्य इंग्लिश, फ्रेच, जर्मन आणि इटालियन भाषेत लिहिलेले आहे हे पाहून तिला इतका आनंद झाला, की ते पुस्तक उलटे सुलटे चाळीत ती स्वतःशीच ' ऑग्ले-फ्रांसे-आलेमाने-इताल्लिआनो ' हे शब्द पुनःपुन्हा उच्चारित होती आणि काहीतरी मजेदार खेळणे मी तिला दिले आहे अशा तऱ्हेने मधूनमधून ती माझ्याकडे पहात होती ते पुस्तक बंद करून माझ्याकडे देताना पुन्हा एकदा मजुळ फ्रेच शब्दाची पैंर झाडून मला तिने काहीतरी विचारले मला फ्रेच येत नाही, हे सांगण्याकरिता मी ते पुस्तक बाहेर काढले होते, हे ती विसरली ! मी गभीरपणाने त्या पुस्तकातल्या त्याच वाक्यावर पुन्हा बोट ठेवले आणि तिला दाखवले. तेव्हा मात्र ती लाजल्यासारखी झाली.

आता आमची गाडी झपाट्याने बुलॉजवळ जात आहे आज-वाजूचा देखावा अगदीच रूक्ष वाटतो. रेतोड जमीन आणि झाडसुडुप काहीएक नसलेले उघडेबोडके डोंगराचे कडे जिकडे तिकडे दिसताहेत. बरोबर १२-३०ला बुलॉ स्टेशनात उतरलो बुलॉ-फोक्सटन बोट दोन वाजता सुटावयाची आहे प्लॅटफॉर्मच्या पलीकडल्या वाजूलाच बोटीचा धक्का आहे.

बरोबर दोन वाजता आमच्या बोटीने फ्रान्सचा किनारा सोडला. आमच्या कोकणच्या बोटीएवढी साधारण ही बोट आहे बुलॉ सोडताना हवा स्वच्छ असून प्रखर ऊन पडले होते पण इंग्लिश खाडीत थोडेसे दूर गेलों नाही तोच ' इंग्लिश वेदर ' सुरू झाली. आकाश ढगाळ होऊन सूर्य झाकला गेला आहे थडगार सोसाट्याचे वारे सुटल्यामुळे समुद्र खवळून बोट वाटेल तशी हालते आहे. युरोपियन 'थडी' 'थडी' जी म्हणतात तिचा इगा इटली किवा फ्रान्समध्ये मला कळला नव्हता, तो आत्ता चांगलाच कळतो आहे. जणु काय हाडे फोडून थडी जाते आहे. बुटातल्या बुटात पाय आखडून जाताहेत. नाकातोंडातून सुटणाऱ्या श्वासाच्या गोठलेल्या वाफा प्रत्यक्ष डोळ्यांना दिसताहेत. आहे खरी इतग युरोपपेक्षा इंग्लंडची हवा और !

दुपारी ३-३० ची वेळ झाली आहे. फोक्सटन-इंग्लंडचा किनागा समोर स्पष्ट दिसतो आहे इंग्लंड ! हेच ते इंग्लंड ! किती परस्परविरोधी भावनानीं माझे अतःकरण थरारून जात आहे. इतिहासात, भूगोलात लहानपणापासून ज्या इंग्लंड देशाची महति आणि वर्णनें वाचलीं, तो इंग्लंड देश पहाण्याचे अपरपार कुतूहल आणि ज्या या एवढ्याशा, दगाळ, धुरकट लेल्या देशाच्या दास्यात आमचा अफाट हिदुम्यान देश शतक दीड शतक खितपत पडला आहे, त्या इंग्लंडला पहिल्यादा पहाताना वाटणारा उद्वेग, अशा अनेक समिश्र भावनांचा एकच कळोळ माझ्या हृदयात उडाला आहे समोर फोक्सटनच्या किनाऱ्यावरचे उघडे बोडके रूक्ष डोंगर आणि फोक्सटन गावातलीं छपरावर तीनतीन चारचार छोटींछोटीं धुराडीं असलेली, धुरकटलेलीं, तांबड्या विटांचीं मासलेवाईक इंग्लिश घरे दिसताहेत. सर्वच वातावरण कुद, काळवडलेले, धुरकट आमच्यावर डौलाने राज्य करणाऱ्या इंग्रजांचा हाच का इंग्लंड देश ! या आणि अशाच प्रकारच्या विचारांच्या बुदीत मीं इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर पाय ठेवला.

ब्रोटीच्या धक्यालाच लागून फोक्सटन स्टेशनचा प्लॅटफॉर्म आहे गुलगुलीत, मजुळ इटालियन आणि फ्रेंच शब्द कानातल्या कानात विरून जाऊन आता ठसक्यात बोलल्या जाणाऱ्या इंग्रजी भाषेतले परिचित पण कठोर मगूर शब्द कानावर पडताहेत अर्थात् इतका वेळ शब्दाच्या मान्याखालीं गुदमरून गेलेल्या माझ्या जिवाला हे परिचित शब्द ऐकून कितीतरी मोकळे वाटते आहे

कस्टम आणि पासपोर्ट वगैरेची माझी तपासणी विशेष कसोशीने करण्यात आली. कस्टमचे अधिकारी किंवा पासपोर्ट तपासणारे पोलीस अधिकारी अत्यंत सौजन्याने माझ्याशीं बोलत होते. पण इतर सर्व उतारूना—यात भ्रूसूरचे काहीं हिंदी लोकहि होते—भराभर सोडून देण्यात आले असूनहि मला खड्यासारखे बाजूला काढण्यात आले आणि माझ्याविषयीं विशेष काळजी दाखविण्यात आली अस का ते मला सांगता येत नाहीं. इंग्लंडमधल्या एका मित्राला देण्याकरिता त्याच्या घरच्या मडळींनीं माझ्यापाशीं हालव्याचे एक पार्सल दिले होते. ते फोडून दाखविण्याचा

कस्टम अधिकाऱ्याने हट्ट धरला. मी त्याला ते उघडून दाखवले आणि 'आता मला उघडायला लावलेच आहेस, तेव्हा यातला थोडा हालवा तू खा' म्हणून त्यातला थोडा हलवा मी पुढे केला तो हसला आणि 'थॅक यू' म्हणून नको म्हणाला !

पासपोर्ट तपासताना स्कॉटलंड यार्डच्या दोघा अधिकाऱ्यांनी मी इंग्लंडला कशाला आलो, कुठे कुठे जाणार, कुठे राहणार इत्यादि नाना प्रश्न विचारले आणि माझी उत्तरे टिपून घेतली. आधीच मी प्रवासाने दमलें होतों आणि खूप कटाळलें होतो शेवटी इंग्लंडमध्ये मी नक्की किती दिवस राहणार असा प्रश्न त्याने मला विचारला असता मी चिडून 'It depends on how I like England' म्हणून उत्तर दिले. तेव्हा तो हसला आणि माझे आभार मानून मला त्याने सोडून दिले

इंग्लिश हमाल माल मोठ हुषार आणि अत्यंत अदबीने वागणारे दिसले. कपार्टमेंटमध्ये माझे सामान ठेवल्यावर त्या इंग्लिश हमालाला 'किती पैसे देऊ ?' म्हणून जेव्हा मी विचारले, तेव्हा मोठ्या अदबीने तो म्हणाला, "I leave it to you, sir" माझ्याकडे सुटे पैसे नव्हते. "दहा शिलिंगाची एक नोट मोडून आण-शील का ?" म्हणून त्याला मी विचारले. तो 'हो' म्हणाला आणि गर्दीन चुकामूक होऊ नये म्हणून आपल्या दडावरचे नवराचे बकल माझ्या हातीं देऊन नोट घेऊन तो सुटे पैसे आणावयाला गेला. नोट मोडून आणण्यात मात्र त्याने आपले 'इग्रजी' डोके लढवले. चार हाफ क्राऊन म्हणजे अडीच अडीच शिलिंगाची चार नाणी घेऊन तो आला. मी कितीहि कमी द्यायचे ठरवले तरी कमीत कमी अडीच शिलिंग म्हणजे दीडदोन रुपये मी द्यावे याची त्याने चोख व्यवस्था केली होती ! बोलताना मोठ्या शोकात 'I leave it to you, sir' तो म्हणाला, पण नोट मोडताना त्या इंग्लिश बच्चाने अडीच शिलिंग मिळतील याची बरोबर काळजी घेतली. गोड बोलून आपला कार्यभाग व्यवस्थित साधून ध्यावयाचा या व्यापारी इग्रज जातीच्या स्वभावाचा हा उत्कृष्ट नमुना इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर पाय ठेवताच मला भेटला म्हणावयाचा !

चार वाजता गाडीने फोक्सटन् स्टेशन सोडले. इंग्लिश गाडीचा

थर्डक्लास आमच्या फर्स्ट क्लासइतका सुखसोयीनीं युक्त आहे. मखमलीने मढवलेल्या गादीचीं बाके, प्रत्येक बाकासमोर चहा वगैरे पिण्याकरिता सुंदर टेबल—सर्व सोयी तिसऱ्या वर्गात आहेत. मी खिडकीकडेला बसून इंग्लंडची नमुनेदार वनश्री पहातो आहे. सूर्य बाहेर येऊन कोंवळे ऊन पडले आहे आणि बाजूचा देखावा अत्यंत आल्हाददायक आहे शुभ्र सफेत मोहोराने भरगच्च भरून गेलेल्या ‘चेरी’च्या झाडाच्या रागाच्या रागा दोन्ही बाजूंना दिसताहेत रेखीव हिरवीगार चिमुकलीं इंग्लिश शेते, त्यात मधूनमधून दिसणारी लाल विटाचीं टुमदार घरे, हा सुंदर रेखीव देखावा फ्रान्स किंवा स्वित्झर्लंडमध्येसुद्धा दिसत नाही. कीट्स, शेले, वर्डस्वर्थला मोहून टाकणारे हेच इंग्लंडचे ऐश्वर्य. आता मात्र इंग्लंड मला मनापासून आवडू लागले आहे दोनच तास हा देखावा टिकला

आता आम्ही लंडनच्या जवळजवळ आलो आहोत. धुरकट घराची गर्दी आता दोन्ही बाजूंना दिसू लागली आहे बरोबर ६-१५ वाजता लंडनच्या भव्य व्हिक्टोरिया स्टेशनात गाडी उभी राहिली आणि आमच्या राज्यकर्त्यांच्या त्रिखंडप्रख्यात राजधानीत—लंडनमध्ये—मी उतरलों.

लंडनच्या व्हिक्टोरिया स्टेशनातील प्लॅटफॉर्मवर पाऊल ठेवताना एक प्रकारच्या अननुभूत काळजीने माझे अंतःकरण धडधडत होते. माझे पत्र वेळेवर पोचून कुणीतरी हिंदी दोस्त मला ध्यायला स्टेशनवर आला असेल का ? भाषेची पचाईत नव्हती पण छत्तीस तासांच्या प्रवासाने मी दमून गेलो होतो आणि या एवढ्या मोठ्या लंडन शहरात सव्याकाळच्या वेळेला जवळचे पत्ते हातात घेऊन जागा हुडकीत जायचे माझ्या जिवावर आले होते. सर्व इंग्रज उतारू उतरून गेले होते. माझ्या बॅग्स खाली उतरून मी इकडेतिकडे पहात होतो. इतक्यात निळ्या सर्जचा सूट घातलेला एक टेगणासा पण भरभक्कम बाव्याचा हिंदी तरुण माझ्या दृष्टीला पडला माझ्या छातीवरची धोड उचलल्यासारखी होऊन मला इतका आनंद झाला की त्याचे वर्णन करता येणे शक्य नाही. हेच श्री. ताम्हनकर असावेत असा मी तर्क केला. त्या तरुणाची दृष्टि माझ्याकडे गेल्याबरोबर त्याने मला विचारले,

“ आपण काणेकर का ? ”

“ हो ” मी म्हणालों, “ आपण ताम्हनकर ना ? ”

“ छे, छे, मी चाफेकर ! ” तो तरुण म्हणाला.

ताम्हनकरानीं या चाफेकराना मला उतरून घ्यायला पाठविले होतें. श्री चाफेकर हे एक धाडसी तरुण असून त्याची हकीगत मनोरंजक आहे.

पूर्वी मुंबईजवळील कल्याण येथे हे असत वर्ष दीड वर्षांपूर्वी इंग्लंडमध्ये टॅक्सी चालविण्याचा धंदा करावा या विचाराने ते लंडनला गेले ! हल्लीं ते लंडनमध्ये टॅक्सीचा धंदा करतात. साठ पौडाना एक भली मोठी सेकडहॅंड ब्यूक सेडन् गाडी त्यांनीं घेतली असून चारसहा महिन्यात लंडनचे सर्व लहानमोठे रस्ते म्हणजे त्याच्या हातचा मळ झाला आहे. इंग्लंडमध्ये टॅक्सीचा धंदा करणारा असा हा एकच एक हिंदी माणूस आहे, असे मला वाटेते लंडनला जाणाऱ्या प्रत्येक महाराष्ट्रियाने टॅक्सीतून फिरायचेच असले, तर दूर देशी नगीब काढायला आलेल्या या महाराष्ट्रीय तरुणाला आश्रय दिल्याशिवाय राहू नये ६३ पार्लमेट हिल्स लंडन, एन्. डब्ल्यू ३, येथे पुण्याच्या दुसऱ्या चाफेकराचे हिंदी विद्यार्थी-करिता जे होस्टेल आहे तेथेच हे चाफेकर रहातात.

त्याच्या टॅक्सीतून मी स्टेशनच्या बाहेर पडलो. बाहेर सुरेख मोनेरी ऊन पडले होते. गेले चारसहा दिवस लंडनची हवा फार सुंदर असल्याचे कळले मुंबईला सॅटर्न रोड नाक्यावर जेवढी मोटारीची गर्दी असते, त्याच्या दसपट मोटारीच्या गर्दीतून आमची मोटर चालली आहे आत्यंतिक कुतूहलाने मी दोहों वाजूना पहातों आहे चारसहा दिवसांनीं ‘ कॉरोनेशन ’ असल्यामुळे इमारतींवरतीं युनिअन् जॅक्स फडकताहेत. प्रथमदर्शनीच लंडन मला कसे दिसले ? आमच्या मुंबईच्या फोर्टमध्ये जशा मोठमोठ्या दगडी इमारती आणि रस्ते आहेत, तसाच देखावा इथे दिसतो आहे. मात्र फार मोठ्या प्रमाणावर. माणसाची आणि वाहनाची गर्दी मुंबईपेक्षाहि कितीतरी पटीने मोठी ! जणु काय रोजच जत्रा भरली आहे. लंडनच्या दगडी इमारती प्रचंड आणि भव्य आहेत, पण इंग्लंडच्या विशिष्ट हवेमुळे बाहेरून त्या इतक्या काळ-बडून गेलेल्या आहेत, की आदले दिवशीं या शहराला आग लागली होती कीं काय, असा भास होतो. एखाद्या इमारतीला जर चुकून आपण

घासून गेलों, तर कोटाला काजळी लागेल कीं काय, अशी भीति वाटते. सदैव पावसाळी हवा आणि कारखान्याच्या धुराड्यातले, प्रत्येक घराच्या निरनिराळ्या धुराड्यातले नाना तऱ्हेचे धूर वातावरणात जमत असल्यामुळे इमारतींवर अशी काजळी चढत असावी, असे मला वाटते.

हाइड पार्क, पिक्डिल्ली इत्यादि वाचनामुळे परिचित असलेल्या लंडनच्या भागातून आमची मोटार चालली आहे. पिक्डिल्ली हा लंडनचा गाभा समजला जातो आणि लंडन हे जगाचे व्यापारी केंद्र असल्यामुळे इंग्रज लोक पिक्डिल्लिला सर्व 'जगाचे काळीज (Heart of the world)' समजतात! लंडनचा हा अत्यंत मध्यवर्ति आणि भपकेवाज भाग आहे. नाना तऱ्हाच्या चित्रविचित्र रंगाचीं हजारों विद्युच्चिन्हे (Neon-signs) चारी बाजूंना चमकताहेत.

दोनतीन आठवडेच मला लंडनमध्ये रहावयाचे असल्यामुळे उगाच कुठेंतरी नवख्या ठिकाणीं राहून दर वेळेला रस्ते शोधित बसण्यापेक्षा बरेचसे महाराष्ट्रीय विद्यार्थी रहात असलेल्या हॉस्पेट्स् हीथवरील चाफेकराच्या होस्टेलमध्येच रहावयाचे मी ठरवले. घरी पोचेपर्यंत सात वाजले होते. महाराष्ट्रीय भाषा आणि महाराष्ट्रीय चेहेरे. आजूबाजूला दिसल्यामुळे अगदीं स्वतःच्या घरासारखें एकदम मला मोकळे वाटू लागले त्यात आणखी भात, आमटी आणि कॉलीफ्लावरची भाजी खायला मिळाली ! यापेक्षा आणखी काय पाहिजे ?

जेवल्यानंतर एका मिताबरोबर मी फिरायला बाहेर पडलों. आठ साडेआठ वाजले होते. पण बाहेर ऊन चागलेच होते आमची जागा थोडीशी मलबार हिलसारखी उचावर आहे. पार्लमेट हिल रोडने खाली पायथ्याशीं आलों तों नाक्यावरच दोन सभा चालल्या होत्या. सभा म्हणजे एक उच्च पायाची खुर्ची, तिच्यावर एक वक्ता उभा आणि आजूबाजूला जमलेले तीसचाळीस तमासगीर ! लंडनमध्ये असल्या शेंकडों सभा दररोज ठिकठिकाणी होतात. कुठेंहि खुर्ची ठेवावी आणि बोलायला सुरवात करावी. गाडीघोड्यांना आणि रस्त्यावरून जाणाऱ्यायेणाऱ्यांना अडथळा न झाला म्हणजे झाले. पोलीस इतकीच काय ती काळजी घेतात. यापलीकडे काही करीत नाहीत. तुम्ही वाटेल तें घसा कोरडा पडेपर्यंत

बोला. हे इंग्लंडचे भाषणस्वातंत्र्य (Freedom of speech) ! वर उल्लेखिलेल्या दोन सभांपैकी एक फॅसिस्टाची होती. दुसरी लंडनमधल्या ‘ बसवाल्याची ’ होती. लंडनमध्ये सध्या बसचा सप चाळ आहे. एका सभेपासून थोड्याशा पावलावर दुसरी सभा चाळ आहे याच गळोगळी होणाऱ्या सभाना ‘ Street corner meetings ’ म्हणतात आणि या वक्त्यांना लोकेटोक ‘ Tub thumpers ’ म्हणतात !

लंडन

ता. ७ मे—

नाव सोनूबाई आणि हातीं कथलाचा वाळा !—‘हिंदोळ्यावर’
नी ‘चांदरात’ !

मी रहातो त्या हॅपस्टेड हीथच्या जवळच असलेल्या एका रस्त्यावर माझे मुंबईचे मित्र श्री सुंदर कावाडी रहातात असे मला कळले. त्यांना भेटायला सकाळीं अकरा वाजता मी गेलो. श्री. कावाडी गेलीं तीनचार वर्षे इथे आहेत. हिंदी वृत्तपत्राचे प्रतिनिधि म्हणून ते इथे रहातात क्रॉनिकलमध्ये येणारी इंग्लंडची बातमीपत्र त्यांचीच असतात. आठव्या एडवर्डाच्या राज्यात्यागाच्या वेळीं तर त्यांनीं मुंबईच्या ‘क्रॉनिकल’ला पाठविलेली एक ‘आतली बातमी’ लंडनमधल्या इंग्लिश वृत्तपत्राच्या बातमीदारानाहि मुंबईत प्रसिद्ध होईपर्यंत मिळाली नव्हती ! कॉमरेड एम्. एन्. रॉयचे एक प्रमुख अनुयायी म्हणून मुंबईच्या लोकाना श्री. सुंदर कावाडी चागलेच माहीत होते. त्यांनीं कुठून तरी पैदा केलेला चिवडा आणि लाडू मला खायला दिले. लंडनमध्ये या वस्तु खाताना जी मजा येते ती मुंबईच्या लोकाना कळणार नाही !

दुपारी साडेबारा वाजता चान्सरी लेनमध्ये श्री. ताम्हनकर याच्या ऑफिसात त्यांना भेटायला गेलों. पत्रांनीं आमची ओळख झालेलीच होती. श्री. ताम्हनकर मोठे खेळाडू आणि हुषार गृहस्थ दिसतात. चान्सरी लेनमध्ये जिकडे तिकडे इंग्लिश बॅरिस्टरांची ऑफिसे आहेत. मुंबईच्या स्मॉल कॉझेस् कोर्टाजवळचा पिकेट रोडच म्हणाना ! बॅरिस्टर

होण्याकरिता ज्या चार 'इन्स् ऑफ् कोर्ट' आहेत त्यापैकी 'लिकन्स इन्' ताम्हनकराच्या ऑफिसच्या समोरच आहे. त्या इन्च्या बागेत जाऊन आम्हीं काहीं फोटो घेतले. या बागेतल्या लाल, पिवळ्या, पांढऱ्या, 'ट्रूलिप्' पुष्पांचे ताटवे मला अतिशय आवडले.

नंतर मी 'इंडिया ऑफिस' पहायला गेलो. जाताना वॉटेंट पार्लमेंटची दोन्ही 'गृहे' आणि ब्रिटिश सरकारच्या मुख्य प्रधानाचे सुविख्यात निवासस्थान—१०, डाउनिंग स्ट्रीट—दिसले १०, डाउनिंग स्ट्रीट ही इमारत मुंबईतील लॅमिंग्टन रोडवरील पोलीस स्टेशनापेक्षा काहीं चांगली वाटली नाही ! त्याचप्रमाणे सान्या ब्रिटिश साम्राज्याचा राज्यकारभार जेथून हाकला जातो, तो 'व्हाइट हॉल' आणि 'प्रिव्ही कौन्सिल'च्या ज्युडिशियल कमिटीची जागाहि पाहिली 'व्हाइट हॉल'ची इमारत खूप मोठी व भव्य आहे, पण नाव 'व्हाइट हॉल' असून लंडनमधल्या इतर इमारतीसारखीच ती काळवडलेली आहे ! ज्या प्रिव्ही कौन्सिलकडे मारे हिदुस्थानातल्या सगळ्या हायकोर्टांची अपीले जातात, त्या प्रिव्ही कौन्सिलच्या दारावर मुंबईतल्या एखाद्या लहानशा ऑफिससारखी 'प्रिव्ही कौन्सिल' ही अक्षरे असलेली एक मळकट पितळी पाटी आहे !

'इंडिया ऑफिस' किंवा 'सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया'चे ऑफिस ही इमारत मात्र वाहेरून लंडनमधल्या इतर इमारतीसारखीच काळवडलेली असली तरी आतून इखाद्या राजवाड्यासारखी भव्य आणि प्रेक्षणीय आहे. या इमारतीत एक प्रचंड लायब्ररी असून हिंदी विद्यार्थ्यांना वाटेल ती पुस्तके फुकट वाचायला नेता येतात. पुस्तकाचा 'इंडेक्स' चाळता चाळता मराठी पुस्तकाच्या यादीत विभावी शिरूरकर याचे 'हिंदोळ्यावर' आणि माझे 'चादरात' या पुस्तकाची नावे पाहिली येथील असिस्टंट लायब्रेरियन मि. गॉन्साल्वेस या नावाचे एक हिंदी खिश्चन गृहस्थ आहेत. त्यांना 'ही पुस्तके येथे खरोखरच आहेत का ?' असे विचारता त्यांनी तावडतोब ती दोन्ही पुस्तके काढून दाखविली.

आज सध्याकाळीं आठ वाजता जेवल्यानंतर सहज मी खोलीत पडलों होतो. कुणी दार वाजवले म्हणून उघडून पहातो, तो श्रीयुत आणि

सौ. लाड दारात उभ्या ! त्याची लडनमध्ये भेट जितकी अवचित तितकीच आनंददायक होती धुक्याला सेशनस जज असलेले श्री. लाड, आय्. सी. एम्. हे माझे शाळासोबती होते दोन वर्षांची रजा घेऊन सध्या बॅरिस्टरीचा अभ्यास करण्याकरिता ते लडनमध्ये रहात आहेत माझ्या घरापासून पाच मिनिटांच्या अंतरावर असलेल्या हॅपस्टेड हीथ रोडवरच ते रहातात श्री लाड हे एक विद्वान् आणि व्यासगी मराठी साहित्यिक आहेत हे सांगायला पाहिजे असे नाही ते इतक्या जवळ रहातात हे ऐकून मला अनिश्चय आनंद झाला. कारण त्याच्या सगतीत आता लडनमधल्या माझा मुक्काम अत्यंत सुखाचा होणार यात शका नाही

* * *

ता. ८ मे—

कीट्सचे घर—टेट गॅलरी.

आज सकाळीं कडाक्याची थडी पडली आहे बाहेर धुकेहि मपाटून पडले आहे पार्लमेट हिलवरच्या आमच्या या उच्च जागेवरून खालीं पसरलेले लडन शहर धुक्यात गुरफटलेले दिसते आहे. आज ब्रेक-फास्ट नंतर मि लाड आणि सौ. लाड यानी प्रख्यात इंग्लिश कवि कीट्स याचे घर पहावयाला जावयाचे ठरविले आहे आम्ही रहातो या हॅपस्टेड भागातच कीट्स रहात असे. लाड रहातात त्याच्या घराच्या मागच्या बाजूलाच कीट्सचे घर आहे त्याला 'कीट्स ग्रव्ह' असे नाव दिले आहे. कीट्स रहात असे तेव्हा हे घर जसे होते तसेच्या तसे ते अजून राखून ठेवण्यात आले आहे. या घराला लागून असलेल्या घरात कीट्सची प्रेयसी फॅनी ब्रॉन रहात असे, तेहि घर तसेच ठेवण्यात आले आहे. कीट्सच्या घराला लागूनच एका खोलीत पदार्थसंग्रहालय किंवा म्युझियम् असून कीट्सशी संबंध असलेल्या बारीकसारीक सर्व वस्तु तेथे व्यवस्थितपणे काचेंच्या आवरणाखालीं ठेवण्यात आल्या आहेत कीट्सच्या पिगट केसाची एक बटा, त्याची प्रेमपत्ने, फॅनी ब्रॉन्च्या केसाची बटा, तिचे काही शिवणकाम, कीट्सने तिला दिलेली आगटी वगैरे वगैरे मनोरंजक वस्तु या म्युझियममध्ये आहेत. शेक्सपियरच्या नाटकाची जी प्रत कीट्स वाचीत असे, ती

कीट्म्च्या स्वतःच्या हातच्या टिपणासह या सग्रहालयात आहे आणि अभिमानाने सागण्यासारखी गोष्ट अशी, कीं मुंबईच्या वकील नावाच्या कुणीतरी पारशी गृहस्थानी ही प्रत जबरदस्त किंमत देऊन विकत घेतली आणि या सग्रहालयाला बक्षीस देऊन टाकली

ज्या झाडाखाली वसून कीट्म्ने आपली 'Ode to Nightingale' ही अजरामर कविता लिहिली, ते झाडहि अजून या जागेला जसेच्या तसे उभे आहे या झाडाकडे पाहिले कीं अनंत भावनानीं अतःकरण उच्चवळून येते

आम्ही रहातो हा लंडनचा हॅपस्टेड भाग खरोखरच कवीनीं रहाण्या सारखा आहे इथे आल्यावर बुराने भरलेल्या आणि कारखान्यानी गज बजलेल्या लंडन शहराचा हा एक भाग आहे असे कुणालाच वाटणार नाही हॅपस्टेड हीथचे हिरवेगार मैदान दूरवर पसरले आहे जवळच 'केनवूड फॉरेस्ट' नावाचे एक चिमुकले जंगल आहे गर्द झाडो आणि लहानलहान तळी मधेमधे असल्यामुळे आपण शहरात नसून माथेरान किंवा लोणावळ्याच्या वाजूला आहोत, असा भास होतो युरोपियन शहरे आणि हिंदुस्थानातली शहरे यातला हाच मोठा फरक मला वाटतो. हाइड पार्क किंवा हॅपस्टेड हीथसारखा जंगली भाग जशाचा तसा शहरात ठेवून दिल्याने शहराला एक प्रकारची अकृत्रिम शोभा येते ही कल्पनासुद्धा आमच्याकडे कुणाला शिवलेली नाही शहर म्हणजे कारखाने आणि धूळ. त्यात अवाढव्य बगीचे किंवा गर्द झाडीचीं जंगले (Woods) असताच कामा नयेत, असलीं तर काढून टाकलीं पाहिजेत, ही आमची कल्पना ! लंडनचा हा हॅपस्टेड भाग असा असल्यामुळे रॅम्से मॅकडोनाल्ड, प्रख्यात तत्त्ववेत्ता सी. ई. एम्. ज्योड् वगैरे मंडळी याच भागात रहातात. बर्नार्ड शॉमुद्धा इथेच रहात असत पण काहीं दिवसापूर्वी 'मार्बल आर्च' या भागात ते रहायला गेल्याचे मला कळले

कीट्म् म्युझियम् पाहिल्यानंतर एका 'लायन्स रेस्टॉ'मध्ये आम्ही 'लंच' घेतला आणि 'टेट गॅलरी' हे इंग्लंडचे जगद्विख्यात चित्र-सग्रहालय पहावयास गेलो. येथे कॉन्स्टेबल्, टर्नर्, ऑगस्टस जॉन् वगैरे विख्यात चित्रकारांचीं चित्रे आणि रोदो, एस्टीन् वगैरे शिल्पकारांच्या

कलाकृती पहावयास मिळाल्या. होगोर्थ, रॉम्ने, गेन्सबरो वगैरे जुन्या चित्रकारांच्या कृतीहि या सग्रहालयात आहेत.

लडनमध्ये सध्या 'बस'चा सप चालू असून पचवीस हजार बसवाले सपावर आहेत. राज्यारोहणानिमित्त लडनमध्ये खूप गर्दी होणार असल्यामुळे चारसहा दिवसात हा सप मिटावा म्हणून जोराचे प्रयत्न चालू आहेत

* * *

ता. ९ मे—

Mr Anand (1) Kanekar याचें मराठी स्पीकिंग युनि-
यनतर्फे व्याख्यान—चपाती आणि 'शेरीखडा' !

आज केब्रिज सर्कलमधील ताजमहाल हॉटेलमध्ये मराठी स्पीकिंग युनिअनतर्फे एक 'लच' असून भोरचे महाराज, जमखिडीचे महाराज, वगैरे हिंदी पाहुणे आणि काहीं इंग्लिश पाहुणेहि बोलावलेले आहेत. 'मराठी वाङ्मयातील काही नवीन विचारप्रवाह' या विषयावर मला मराठीत व्याख्यान द्यायचे निमंत्रण आहे. बाकी लडनमध्ये मराठी व्याख्यान देण्यासाठी दुसरी सोपी गोष्ट नाही ! श्री. लड बरोबर असल्या-मुळे मला वाटेल ते बहकता येणार नाही, ही गोष्ट वेगळी !

'लच' दीड वाजता सुरू झाला 'डेली स्केच' या लडनमधील वृत्तपत्राची प्रतिनिधि बाई या लचला हजर होती तिने 'डेली स्केच'च्या ता. १० मेच्या अकात 'London' by Mr Gossip या सदराखाली या समारंभाचे वर्णन दिले आहे. माझ्या वर्णनापेक्षा एका इंग्लिश बाईला हा समारंभ कसा दिसला त्याचे वर्णन अधिक मनोरंजक वाटेल म्हणून 'डेली स्केच' मधला तो उतारा मी जसाचा तसा पुढे देतो. 'मराठी'चे तिने केलेले स्पेलिंग, अनंतचा 'आनंद' आणि श्रीखडाचे 'शेरीखडा' मी जसेच्या तसे ठेवले आहे.

An Indian Affair

Scent of musk and sandalwood, and thin, high-pitched dissonances of Indian music greeted guests of the Mahrathi-speaking Society at the newly opened Taj Mahal restaurant.

There are some 200 members of the Society, including British, which was formed last October.

Guests of honour were the Rajahs of Jamkhindi and Bhor, The Uvraj of Bhor and famous Mahrathi poet Anand Kanekar

Chapatti and Sherikhanda

Lovely women in brilliant saris with caste-marks between arched black brows talked animatedly. A fairy-like creature with a long black plait, Miss Chitale, sang an extempore verse or two before the meal, begging lunchers to do justice to the three courses and to enjoy themselves. Apparently it's an old Indian custom

There was curry served with a whole battery of accessory condiments, there was chapatti, dhal and a thin kind of custard, called sherikhanda

कु. नीरा मोडकर, कु. वेणु चितळे, आणि अतिया बेगम हे मुबई-मधले दोनतीन ओळखीचे चेहेरे मला येथे दिसले. अतिया बेगम यांची एकदर बडबड आणि गडबड जर कुणी पाहिली असती, तर हा त्याच्या घरचाच समारंभ आहे की काय असे त्याला वाटले असते !

परत येताना रस्त्यात मी काही इंग्लिश भिकारी पाहिले. येथील भिकाऱ्यांचे एक वैशिष्ट्य लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. ते तोंड वेगाडून नुसती भिक्षा कधीच मागत नाहीत कुणी एखादे फूल तुम्हाला देईल आणि मग तुम्ही त्याला काय वाटेल ते द्या. कुणी फूटपाथावर चिन्न काढून दाखवील, तर कुणी एक ग्रामोफोन घेऊन फिरेल आणि त्यावर रेकॉर्ड वाजवून दाखवील.

* * *

ता. १० मे—

डॉ. मुल्कराज आनंद—‘हुतात्मा’ काणेकर !

आज सकाळी लंडनमधील पुरोगामी लेखक-संघाचे चिटणीस आणि ‘The Cooly,’ ‘Two Leaves and a Bud’ इत्यादि कादंबऱ्या-मुळे इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध असलेले डॉ. मुल्कराज आनंद याना त्याच्या ७, बोबर्न बिल्डिंग, या जागेत भेटायला गेलो. लंडनमध्ये असलेले दुसरे

एक लेखक प्रमोद सेन हेहि डॉ. आनंद यांच्या घरीच भेटले. या दोघांच्याहिसाठी माझ्याकडे परिचयपत्रे होती. डॉ. आनंद हे स्पेनमध्ये माद्रिद येथे गेले होते तेथून ते नुकतेच परत आले होते. तिथल्या पुष्कळ हकीगती त्यांनी मला सांगितल्या स्पॅनिश सरकारतर्फे रेडिओवर इंग्रजीत भाषणे करून सरकारपक्षाचा प्रचार करण्याची कामगिरी त्यांना माद्रिदमध्ये देण्यात आली होती. मला स्पेनमध्ये जाता येईल किंवा कसे यासंबंधी मी त्याचा सल्ला घेतला. 'आधी पासपोर्ट मिळणे कठीण आणि मिळाला तरी एकटा जाऊ नकोम,' असा सल्ला त्यांनी मला दिला

स्पॅनिश किंवा फ्रेच भाषा येत नसल्यामुळे आणि कसल्याहि प्रकारचे अधिकारपत्र जवळ नसल्यामुळे फ्रेच सरहद्द ओलाडून स्पेनमध्ये जाताना नाहक त्रास व्हावयाचा आणि एखादे वेळी प्राणासहि मुकण्याचा प्रसंग यायचा, असे त्यांनी सांगितले. धड उत्तर देता न आल्यामुळे सरकारपक्षाचाच एखादा सैनिक गोळी घालून ठार करायचा आणि नंतर हा सोशालिस्ट असून आपल्या बाजूचा होता असे कळल्यावर दिलगिरी प्रदर्शित करण्यात येऊन स्पॅनिश सरकारच्या खर्चाने लालबावट्यांच्या आच्छादनात आमचा मुडदा गुंडाळण्यात येऊन मोठी प्रेतयात्रा निघायची ! मला 'हुतात्मा' होण्याची मुळीच इच्छा नसल्यामुळे स्पेनला जायचा वेत मी रहित केला.

* * *

ता. ११ मे-

मला रशियाला जायच तिकिट काढून काहो द्या ना ! -
Mummy, who is this Gandhi ?

मीरत कटामुळे हिंदुस्थानला परिचित असलेले कॉमरेड बेन ब्रॅडले यांना मी दुपारी भेटलो. ५३, ग्रेज् इन् रोडला अँटी इपीरियालिस्ट लीगचे ऑफिस आहे. तेथे त्याची भेट झाली थोडा वेळ चर्चा केल्यानंतर मी त्याचा निरोप घेतला.

आज मला माझ्या मुख्य कामाला लागायचे आहे. मी युरोपला आलो तो इंग्लंड किंवा फ्रान्स पहायला नव्हे. कसेहि करून मला रशिया

पहावयाचा आहे. एका गावढळ मुलीचे जसे गाणे आहे ‘ मला मुबईला जायचय, तिकीट काढून का हो द्या ना ? ’ तशी माझी मनःस्थिति आहे. ‘ मला रशियाला जायचय् तिकीट काढून का हो द्या ना ! ’

रशियात प्रवास करायचा असला तर ‘ इट्रिस्ट ’ नावाची रशियन सरकारची एक सस्था आहे. तिच्या मार्फतच प्रवासाची सोय करावी लागते. या इट्रिस्टच्या लंडनमधील ऑफिसात मी गेलो. प्रवासाच्या निरनिराळ्या योजना होत्या त्यापैकी रशियामधील रगभूमीच्या अभ्यासाकरिता म्हणून प्रो. रॅफे नावाच्या एका इंग्लिश प्रोफेसराच्या नेतृत्वाखाली एक एकवीस दिवसाची ट्रिप ता. २६ मे रोजी निघायची होती. तिच्यातून जायचा मी विचार केला आणि नंतर पासपोर्टची खटपट सुरू केली.

सव्याकाळी सर्व जगभर प्रसिद्ध असलेले मॅडम् दुसॉव्हचे मेणाच्या चित्राचे प्रदर्शन बेकर स्ट्रीटमध्ये पहायला गेलो जगातल्या सर्व सुप्रसिद्ध व्यक्तीची मेणाचीं चित्रे इथे करून ठेवलेली आहेत. इंग्लिश इतिहासातले निरनिराळे प्रसगहि अगदी हुबेहूब उठविलेले आहेत. महात्मा गांधीची सुंदर आकृति एका बाजूला आहे, ती पहात उभा असता माझ्या बाजूलाच उभ्या असलेल्या एका मध्यम वयस्क इंग्रजी बाईचा आणि तिच्या आठ-दहा वर्षे वयाच्या मुलीचा पुढील सवाद माझ्या कानावर पडला. तो अत्यंत मनोरंजक असल्यामुळे मी जसाच्या तसा देतो—

“ Mummy, who is this Gandhi ? ”

“ Didn’t you see him when he was in London ? ”

“ No, Mum What did he do ? ”

“ He is fighting for India. He wants to take India out of our hands ! ”

‘ Oh-O-O O O !-would he kill us, mum ? ’

‘ No dear, he won’t take up arms, he is a pacifist ! ’

इंग्लिश बायकामुळे महात्मा गांधींना किती भितात किवा किती भीत नाहीत, याचा हा सवाद म्हणजे एक उत्कृष्ट नमुना होय.

ता. १२ मे—

राज्यारोहणाचा दिवस—माझे शरीरसंरक्षक !

आज सकाळी आठ वाजता उठून बाहेर पहातो तो स्वच्छ ऊन पडले आहे. आज राज्यारोहणाचा दिवस पण आमच्या हॅपस्टेडमध्ये विशेष गडबड काहीच वाटत नाही दहा वाजता बादशहा आणि महाराणी यांची मिरवणूक बकिंगहॅम राजवाड्यातून वेस्टमिन्स्टर अँबेकडे जावयाची आहे. तिथे कॅटरबरीच्या आर्चबिशपाच्या हस्ते राज्याभिषेक होणार. तोपर्यंत हे ऊन जर असेच राहिले आणि पाऊस पडून मिरवणुकीचा बोजवारा उडाला नाही, तर सध्याकाळची इंग्लिश वृत्तपत्रे आनदाने बेहोष होतील आजच्या दिवशी हवा कशी राहील या विषयाची चर्चा इंग्लिश वृत्तपत्रातून गेले कित्येक दिवस चालली आहे ! इंग्लिश हवा आहेच तशी

हिदुस्थानातून आणि परदेशाहून कॉरोनेशन पहावयाला आलेले काही लोक जागेकरिता पाचपाच दहादहा पौड खर्च करून बाराबारा तास आधी जाऊन थडीवाऱ्यात जागा धरून बसले आहेत. मला कॉरोनेशन पहावयाची मुळीच इच्छा नाही आणि इतके पैसे खर्च करून आणि रात्रभर जागरण करीत गर्दीमध्ये जीव कासावीस करून घेऊन मिरवणूक पहावयाची तर मुळीच इच्छा नाही. आम्ही चारपाच जणानी घरीच बसून रेडिओवरून सर्व काही ऐकावयाचे ठरवले आहे. मिरवणुकीची आणि राज्याभिषेकाच्या सर्व समारंभाची विस्तृत फिल्म आज सध्याकाळीच किंवा उद्या सध्याकाळी एक शिलिंग देऊन कुठल्याहि सिनेमात पहावयाला मिळेल.

बादशहाना शपथ घ्यावयास लावताना कॅटरबरीच्या आर्चबिशपाचा आवाज आणि बादशहानी घेतलेली शपथ रेडिओवर स्पष्ट ऐकू आली. रेडिओवरचे वेस्टमिन्स्टर अँबेमधल्या समारंभाचे वर्णन इतकें मनोवेधक होते, की जणु काय डोळ्यासमोर समारंभ चालला आहे असा भास होत होता.

आज सकाळी 'ब्रेकफास्ट'च्या वेळी आमचे 'घरवाले' श्री. चाफेकर यांनी मला एक गोष्ट सांगितली. ती ऐकून मला थोडीशी भिती आणि थोडीशी

मजाहि वाटली. भीति वाटावयाचे कारण—आता रशियाचा पासपोर्ट मला मिळणार किंवा नाही याचा सशय वाटू लागला. चाफेकर म्हणाले, कीं पहाटेस दुधाच्या वाटल्या आत आणावयाला जेव्हा ते बाहेर गेले, तेव्हा साऱ्या कपड्यातले दोन ‘स्कॉटलंड यार्ड’चे लोक दरवाजापाशीं उभे असलेले त्यांना आढळले त्यांनी लपवालपवीचा काहींच प्रयत्न केला नाही. ‘आम्ही पोलिसचे लोक आहोंत आणि काणेकर नावाचा एक ‘भयंकर’ मनुष्य तुमच्याकडे रहातो आहे, त्याच्यावर आज कॉरोनेशनचा दिवस असल्यामुळे आम्हाला सक्त नजर ठेवावयाची आहे,’ असे स्पष्टपणे त्या दावानी श्री. चाफेकर यांना सांगितले। काल रात्री मी घरीं किती वाजता आलो ते त्यांनी चाफेकरांना बरोबर सांगितले आणि ‘आज त्याच्या हालचाली काय आहेत हे तुम्हाला माहीत असल्यास आम्हाला ‘सागा’ अशी त्यांनीं विनंती केली।

‘आमचा नाइलाज आहे आज परदेशी (Foreigners) लोकांवर नजर ठेवण्याचा आम्हाला हुकूम आहे” ते अत्यंत अदबीने चाफेकरांना म्हणाले.

“हिंदी लोकाना तुम्ही परदेशी समजता काय?” चाफेकरांनीं त्यांना विचारले

त्यावर ते नुसते हसले

असे आहे तर ! मला स्वतःचा थोडासा अभिमान वाटला. बलाढ्य ब्रिटिश सरकारला स्कॉटलंड यार्डची दोन माणसें माझ्यामागे ठेवण्याइतका महत्वाचा माणूस मी वाटतो तर ? या दोघांची घोर निराशा मला करावी लागणार याचे मला वाईट वाटते. आपल्या बादशहाचा राज्याभिषेक पहावयाची मौज सोडून देऊन सारा दिवस या दोन इंग्रजांना या इथे ताटकळत रहावे लागणार ! कारण आजच्या दिवसात कुटेच बाहेर पडावयाचे नाही असे मी ठरविले आहे !

दुपारी दीड वाजता जवळच्याच एका दुकानात ‘लच’ घेण्याकरिता मी बाहेर पडलो. तेव्हा माझे हे दोन शरीररक्षक माझ्या दृष्टीला पडले. मोठे सुखभावी दिसतात दोघेहि. एकाने काळा आणि दुसऱ्याने तपकिरी रंगाचा सर्जचा सूट घातला आहे. अर्ध्या तासाने लच घेऊन मी

तसाच परत आलो आणि त्याना पुन्हा तेथे रखडत उभे रहावे लागलें. त्याना मी अगदींच बावळट वाटलों अमलो पाहिजे !

आज रात्री दहा वाजता आमच्या पार्लमेट हिलवर दारूकाम उडविले जाणार आहे. सारखा शिम्शिम पाऊस पडतो आहे, पण दारूकाम पहाण्याकरिता इंग्लिश स्त्री-पुरुषांची चिकार गर्दी जमली आहे. आम्ही चारपाच जणहि त्या गर्दीत आहोंत कमलाहि फुसका बाण हवेत फुटला तरी आजूबाजूच्या इंग्लिश पोरी 'Oh, lovely !' म्हणून ओगडताहेत !

* * *

ता. १३ मे-

महागरे रिपब्लिक-कारोनेशनची रोषणाई.

रशियाच्या 'व्हिसा'साठी 'इंडुरिस्ट ऑफिस'ला माझे पाच फोटो दवे आहेत. 'जेरोम' नावाच्या एका कंपनीची लंडनमध्ये नाक्यानाक्यावर फोटोग्राफीची 'सलून्स' आहेत त्यापैकी एकामध्ये एका तामात माझ्या फोटोच्या सहा प्रति त्यानी दोन शिल्लिगाना काढून दिल्या. त्या घेऊन मी डॉ. गुते आणि माझे एक मित्र श्री कणेकर बुश हाऊसमधील इंडुरिस्टच्या ऑफिसात गेलो. या बुशहाऊसशेजारीच इडिया हाऊस आहे इथे हिदी चित्रकलेचे एक लहानसे प्रदर्शन चालू होते, ते पहावयाला आम्ही आत गेलो. अबदुल रहमान चुगताई या माझ्या आवडत्या चित्रकाराची बरीचशीं चित्रे या प्रदर्शनात होती इथे एक हिदी वस्तूचे न्यूझियमसुद्धा आहे. तेथे दीड लाख रुपयांची एक जुनी करन्सी नोट पाहिली. या नोटा हिदुस्थानात कधी अस्तित्वात होत्या कुणाला ठाऊक !

दुपारीं एका स्पॅनिश रेस्टोरांमध्ये आम्ही चहा प्यावयास गेलो. आत कुणीच नव्हते. स्पॅनिश वेटर पुढे आला तेव्हा त्याला आम्ही महज विचारलें, " फ्रँकोच्या बाजूचा आहेस की सरकारपक्षाच्या ? "

" मी रिपब्लिकच्या बाजूचा आहे. ' तो छाती पुढे काढून म्हणाला, " माझे काही नातेवाईक माद्रिदच्या रक्षणाकरिता लढत आहेत. "

" तर मग आम्ही तुझ्याकडेच चहा घेऊ. " आम्ही म्हणालों.

त्या रिपब्लिक स्पॅनिआर्डच्या दुकानात आम्ही चहा घेतला खरा, पण बिल देताना पहातो तों एकएक कपाचे त्याने सहा सहा पेन्स बिल केले होते. रिपब्लिक जग महागच पडले !

रात्री जेवणानंतर कॉरोनेशनची रोषणाई पहाण्याकरिता आम्ही पिकॅडिली आणि ऑक्सफर्ड मर्कस या भागात गेलो. हिदुस्थानात आम्ही जी रोषणाई पहातो, त्या मानाने लंडनच्या या रोषणाईत काहीं विशेष अर्थ वाटला नाही मात्र 'सेल्फिज्' म्हणून जो एक अवाढव्य स्टोअर लंडनमध्ये आहे, त्याच्यावरील रोषणाई अप्रतिम होती महाराणी मेरी वगैरे राजकुटुंबातील मंडळी याच स्टोअरमध्ये खरेदीकरिता बहुधा येतात. त्या प्रचंड इमारतीवर साम्राज्यातल्या प्रत्येक देशाचे दृश्य दाखविणारे अल्युमिनिअमचे एक एक मजल्याइतके उच्च मोठेथोरले चित्र लावण्यात आले होते. हिदुस्थान दाखविणाऱ्या चित्रात एक मोठा थोरला हत्ती, त्यावर एक महाराजा आणि आजूबाजूला माडाची झाडे वगैरे दाखविली होती. त्याचप्रमाणे कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया इत्यादिकाची चित्रे होती. या मध्य देखाव्यानी इमारत सुशोभित करावयाला 'सेल्फिज स्टोअर्स'ने पचवीस हजार पौंड खर्च केले म्हणतात !

पिकॅडिलीचे एवढे रुंद रस्ते, पण 'लाइट्' पाहण्याकरिता इंग्लिश स्त्रीपुरुषाची इतकी प्रचंड गर्दी लोटली आहे, की पाय हालविल्याशिवाय मागून ढकलले गेल्यामुळेच आम्ही पुढे जातो आहोत ! दुसऱ्या एका रस्त्यावर आम्ही वळलो, तों तोंडाने बाजा वाजवीत आणि गाणी म्हणत समोरून येत असलेले फाटकेतुटके कपडे घातलेले, पण धिप्पाड असे लोक दिसले. आम्हाला वाटले, ते भिकारी असतील. पण जवळून पहाता त्यांच्या गळ्यात पाट्या होत्या, त्यावर 'We are starving We are unemployed South Wales miners Help us !' अशी अक्षरे होती ! पाच खडात पसरलेल्या ब्रिटिश साम्राज्याच्या सम्राटाच्या राज्याभिषेकाचा आनंदीआनंद सर्वत्र चालला असता मध्येच अवचित दिसलेले हे दृश्य पाहून कुणीही मनुष्य दचकल्याशिवाय राहिला नसेल !

ता. १४ मे—

ब्रिटिश म्यूझियम

आज सकाळीं अकरा वाजता सुप्रसिद्ध ' ब्रिटिश म्यूझियम ' पहावयास मी गेलों. केवढा प्रचंड हा म्यूझियम ! किती म्हणून त्याचे विभाग ! इजिप्शियन विभाग, आर्किटक, एशियाटिक, अँसीरियन्, सुमेरियन्, बाबिलोनियन्, हिदी असे कितीतरी विभाग आहेत. प्रत्येक विभागात त्या त्या देशातल्या अमोल प्राचीन वस्तु व्यवस्थित माडून ठेवलेल्या आहेत. आर्किटक विभागात एस्किमो लोकांच्या विशिष्ट होड्या पहावयास मिळाल्या. हिदी विभागात प्राचीन भारतातील नाणी, जरीचे कपडे, सोन्याचे दागिने अशा कितीतरी कुतूहलजनक वस्तु मी पाहिल्या. हे म्यूझियम पाहिलेच पाहिजे. त्याचे वर्णन करून सांगता येणार नाही.

ब्रिटिश म्यूझियमचे प्रख्यात वाचनालय पाहून तर अवर्णनीय समाधान वाटते. कसल्याहि विषयाचा अभ्यास करावयाचा असेल तर तुम्ही तिथे जा. खुर्ची, टेबल, दिवाबत्ती, पुस्तके, सदर्मग्रंथ तुमच्या सेवेला तयार ! तुम्ही फक्त अगोदर ठराविक परवानगी घ्यावयाची. मग कसलाहि खर्च नाही. याच वाचनालयात बसून जगातल्या कितीतरी नामांकित विद्वानानी आपले जगद्विख्यात ग्रंथ लिहिले. कार्ल मार्क्सने आपले ' कॅपिटल् ' इथेच लिहिले. लेनिनने तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास इथेच बसून केला. हे वर्तुळाकार भव्य वाचनालय पाहिले की अतःकरण थरारून येते आणि ब्रिटिश लोकाना हजार खून माफ करावेसे वाटतात !

* * *

ता. १५ मे—

समर एक्झिबीशन

आज सकाळीं साडेदहा वाजता सौ लाड, श्री. लाड आणि मी राँयल अँकॅडेमीचें 'समर एक्झिबीशन' पहावयाला सुप्रसिद्ध बलिग्टन हाऊस-मध्ये गेलों. दुपारचे जेवण वगैरे तिथेच करून सध्याकाळीं चार वाजेपर्यंत सर्व चित्रे आम्ही पाहून काढलीं. 'डिग्लोमा' आणि 'गिन्सन्'

गॅलरी या सुप्रसिद्ध गॅलऱ्यातील मायकेल अँजेलो, लिओनार्डो डीव्हिन्ची इत्यादि विख्यात प्राचीन चित्रकारांची आणि लॉरा नाइट, ऑगस्टस् जॉन्, वगैरे आधुनिक श्रेष्ठ कलावतांचीं चित्रें पहावयास मिळालीं. कौतुक करण्यासारखी एक वस्तु इथे पहावयास मिळाली, ती म्हणजे सर जोशुआ रेनॉल्ड्स् हे अठराव्या शतकातले इंग्लंडचे सुप्रसिद्ध चित्रकार चित्रे काढताना आपल्या 'मॉडेल्स'ना ज्या खुर्चीवर बसवीत असत ती जुनाट खुर्ची ! सर जोशुआ हे इंग्लंडच्या रॉयल अँकडेमीचे पहिले अध्यक्ष आणि डॉ. जॉनसन्, गोल्डस्मिथ इत्यादिकाचे समकालीन आणि एका बैठकीतले मित्र. या खुर्चीवरल्या गादीचीं लकतरे झाली आहेत, पण इंग्लिश जनतेने तीं प्रेमाने राखून ठेवलीं आहेत

* * *

ता. १६ मे—

किती शांत हें केंब्रिज गाव !

श्री लाड व सौ. लाड यांच्याबरोबर आज मी केंब्रिजला जात आहे. लाड हे केंब्रिजचे बी ए. आहेत. केंब्रिज येथे ते दोनतीन वर्षे होते. त्यामुळे त्यांच्याबरोबर केंब्रिज पहाण्यात मौज आहे. लिव्हरपूल स्ट्रीट या लंडनमधील स्टेशनावरून सकाळी ११-२० च्या गाडीने आम्ही निघालों आणि १२ ३५ ला केंब्रिजला पोचलों.

केंब्रिज हे खेडेवजा दुमदार इंग्लिश शहर आहे. येथे टॅम् नदी, 'ट्यूव' नाही, फक्त 'बसेम्' आहेत. श्री लाड केंब्रिज येथील संस्कृतचे प्रोफेसर रॅप्सन् याना भेटावयाला गेले. तोंपर्यंत मी एकटाच गावात भटकत होतो. जिकडेतिकडे गर्द झाडी आणि हिरवळ असलेल्या या गावात भटकावयाला मोठी मजा वाटते. मध्येमध्ये तळी आणि ओढे आहेत आणि त्यात हस पक्षी तरगताना दिसतात. रस्त्यावर गर्दी नाही, खडखडाट नाही—सर्व काहीं शांतप्रशांत. पुण्यासारखे सायकलवरून जाणारे खूप विद्यार्थी दिसले. प्रत्येकाच्या सायकलच्या हॅडल्वर एक लहानशी वेताची टोपली पाहून मला मोठी मौज वाटली. ही भाजीची टोपली कशाकरिता, ते मला कळेंना ! नंतर लाडाकडून असें कळले, कीं लेक्चर्ससाठीं एका कॉलेजातून

दुसऱ्या कॉलेजात तासातासाला विद्यार्थ्यांना पळावे लागतें; तेव्हा या टोपलीत ते आपली पुस्तके आणि बऱ्या ठेवतात !

दुपारी १ वाजता 'व्हेनीशियन रेस्टोरा' नावाच्या एका लहानशा उपहारगृहात मी लच घेतला. विद्यार्थी आणि त्याच्या मैत्रिणी यांनी दुकान गजबजून गेलें होते. पुण्यात जा मुवईत जा, अगर केब्रिज येथे जा, विद्यार्थ्यांची गडबड आणि हसणेखिदळणे कुठेहि सारखेच. केब्रिजमध्ये एक नवी फॅशन मला अशी दिसली की, मिशा भादरण्याऐवजी केब्रिज येथील ब्रेचसे विद्यार्थी अलीकडे बारीकशी मिशी ठेवू लागले आहेत !

जेथे इंग्लंडचे मोठेमोठे राजकारणी पुरुष आणि लेखक येतात आणि विद्यार्थ्यांचे सुप्रसिद्ध वादविवाद होतात, तो केब्रिज यूनिअनचा हॉल लाड यांनी मला दाखविला. मद्रासचे शिक्षणमन्त्री डॉ. सुब्बरायन् याचे चिरजीव कुमारमंगलम् याचे नाव नोटीस बोर्डावरील बऱ्याचशा नोटिसात प्रमुख जागी दिसले. ते बऱ्याचशा विद्यार्थ्यांच्या चळवळीत भाग घेतात असे दिसतें. दोनतीन दिवसांनी विद्यार्थ्यांचा एक वादविवाद होणार आहे, त्याची नोटीस मी बोर्डावर वाचली. एक विद्यार्थी पुढीलप्रमाणे ठराव मांडणार आहे—

‘पुढील लोकाना आपल्या केब्रिज युनिअनचे सभासद करून घेण्यात यावेत: माजी राजे अमानुल्ला, माजी राजे आल्फान्सो, माजी आर्चड्यूक ऑटो आणि माजी कॉमरेड ट्रॉट्स्की.’

वाटेल ते वात्रट ठराव युनिअनपुढे मांडण्याची विद्यार्थ्यांना पूर्ण मुभा आहे याचे हे एक नमुनेदार उदाहरण होय.

केब्रिजमधली ट्रिनिटी, किंग्ज, इमॅन्युएल, कीस्, सिजन इत्यादी तीनतीनशें चारचारशे वर्षांची जुनी कॉलेजे श्री. लाड यांनी मला दाखविली. आठव्या आणि सातव्या हेन्रीच्या वेळी बांधलेल्या या जुनाट काळोख्या इमारती पाहिल्या की इंग्रजांच्या पुराणप्रियतेची आणि परंपरेच्या अभिमानाची मोठी मौज वाटते. पडित जवाहरलाल नेहरू ट्रिनिटी कॉलेजात होते. डॉ. पराजपे आणि डॉ. महाजनी हे सिजन् कॉलेजमध्ये ज्या खोल्यातून रहात होते, त्या खोल्या लाड यांनी मला दाखविल्या.

प्रत्येक कॉलेजच्या मागे गर्द झाडी आणि जगले (Woods)

आहेत. त्यांना कॉलेजच्या 'बॅक्स' (Backs) म्हणतात या झाडाखाली बसून थडपणे वाटेल तितका अभ्यास करावा.

मध्याकाळचे जेवण 'किंग परेड' नावाच्या लहानशा दुकानात आम्ही घेतले. केब्रिजमधून वहाणाऱ्या 'कॅम्' नदीतले ताजेताजे चवदार 'ट्राउट' मासे आम्हाला खावयाला मिळाले.

* * *

ता. १७ मे—

असला पोरकटपणा (!) हिंदुस्थानात दिसेल !

आज 'व्हिट मण्डे' असल्यामुळे 'बॅक हॉलिडे' आहे. आमच्या जवळच असलेल्या हॅपस्टेड् हीथवर आज रात्री मोठी थोरली जत्रा भरणाऱ आहे पाहू या इंग्लिश जत्रा कशी काय असते ती.

दुपारी लंडनमधला कॅमडन टाउन 'झू' पहावयाला गेलों. हे प्राणिसंग्रहालय खूप मोठे आहे. पण मुंबईतील राणीच्या बागेतील संग्रहालय मला याहूनहि चांगले वाटते. मात्र येथे 'ॲक्वेरियम' किंवा मत्स्यसंग्रहालय जे आहे ते अत्यंत प्रेक्षणीय आहे. अर्धा इंच लांब माशापासून तों सहा फूट लांब माशापर्यंत असलेल्या आकाराचे आणि इद्रधनुष्यालाहि लाजवणाऱ्या रंगाचे हरतऱ्हेचे मासे काचेच्या घरातून ठेवलेले आहेत. प्रत्येक माशाच्या भोंवती त्याचे नैसर्गिक वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. कुठे शेवाळ आणि समुद्रतळाशी असलेल्या वनस्पति तर कुठे ऊष्ण प्रदेशातील झुडूपे मुद्दाम लावलेली आहेत. एकदर देखावा मोठा मनोरम दिसतो. 'रेप्टाइल हाऊस'मध्ये वेडकापासून तों मगरीपर्यंत सर्व तऱ्हेचे सरपटणारे प्राणी आहेत.

रात्री जेवणानंतर जत्रा पहावयाला आम्ही हॅपस्टेड् हीथवर गेलो. मुंबईतील महालक्ष्मीची किंवा कापाच्या मैदानावरील नारळी पौर्णिमेची जत्रा ज्यांनी पाहिली आहे, त्यांनी फक्त काळ्या किंवा गोरव्या चेहेऱ्या-ऐवजी पाढऱ्या चेहेऱ्याच्या गर्दीची कल्पना करावी, की हिंदुस्थानातल्या जत्रेत आणि या जत्रेत काहीएक फरक नाही ! तेच गरगर फिरणारे पाळणे,

तेच गोल फिरणारे लाकडी घोडे, तसलींच खेळाचीं दुकानें आणि आरडा ओरड, धक्काबुक्की करणारा तसलाच जनसमुदाय ! बायकामुलाना घेऊन चागले चागले इंग्लिश सद्गृहस्थ आज वाटेल तसले पोरकट खेळ येथे मनसोक्त खेळत आहेत. आमच्या हिंदुस्थानात हें मात्र आढळणार नाहीं. 'सभ्य' कुटुंबातल लोक एक दिवस का होईना, पण सर्व धरबध सोडून देऊन मनमोकळेपणाने असला पोरकटपणा करतील ? छेः, अशक्य !

एक खेळ आपल्या हिदी जत्रेत नसतो तो या इंग्लिश जत्रेत होता. 'हॉटेड हाऊस' (Haunted House) नावाचे एक घर केलेले होते. तीन पेन्स देऊन आत शिरावयाचे. आत वाकडेतिकडे, उचसखल, पाया-खातून निसटणारे असे अरुद रस्ते आणि मिट्ट काळोख. एका दरवाजाने आत गेले, कीं दुसऱ्या बाजूच्या दरवाजाशिवाय बाहेर पडता येत नाहीं. तूणतरुणी अहमहमिकेने या घरात शिरत होती. आत काय होत असेल हें सांगण्याची जरूरीच नाहीं ! आरडाओरड, हाम्याचे कल्लोळ आणि किंचाळ्या आतून ऐकू येत असत !

* * *

ता. १८ मे—

मी ज्या बोटीतून रशियाला जाणार आहे ती ता. २६ मे रोजी सुटावयाची आहे. पण रशियाचा पासपोर्ट मला मिळणार किंवा नाही तें मला अजूनहि कळलेलें नाहीं. फेनर ब्रॉकवे आणि सर स्टॅफोर्ड क्रिप्स या पार्लमेण्टच्या दोन मजूर सभामदामाठी माझ्याकडे परिचयपत्रे आहेत. पण परराष्ट्र खात्याकडून माझ्या पासपोर्टसंबंधी नक्की काय ते कळल्या-शिवाय या दोघांच्या ओळखीचा काहीच उपयोग करता येत नाही

* * *

ता. १९ मे—

शहरातलें रान !

बेस कापून घेण्याकरिता आज एका सलूनमध्ये गेलो. तिथला म्हातारा इंग्लिश हजाम सर्व जगातल्या न्हाव्यासारखाच मोठा जिज्ञासु

आणि बोलका होता. “सध्या तुमच्या मुबईत भयंकर उन्हाळा असेल नाही” त्याने मला विचारले.

“हो तर !” मी म्हणालो.

“मग मुबईचे लोक दार्जिलिंगला जात असतील उन्हाळ्यात ?” तो म्हणाला.

त्याला एक दार्जिलिंग माहीत होते असे दिसते. आपणाला हिंदु-स्थानची खूप माहिती आहे असे ‘इंप्रेशन’ त्याला मारावयाचे होते ! मी हसून त्याला दार्जिलिंग कुठे आहे आणि मुबई कुठे आहे ते सांगितलं तेव्हा तो नरमला !

आज सध्याकाळीं हॅपस्टेडमधले ‘केनवुड’ नावाचे जंगल (wood) पहावयाला गेलो. लंडन काउंटी कौन्सिलने हे इतक्या नैसर्गिक अवस्थेत ठेवले आहे, की आत गेल्यावर आपण लंडन शहराच्या एका भागात आहोत असे कुणाला सांगितले तर त्याचा विश्वासहि बसणार नाही. आत तळी आहेत, त्यात हस पक्षी पोहताना दिसतात. त्याप्रमाणेच गर्द झाडी तून निरनिराळे रस्ते आहेत, त्यावरून जाताना वाट चुकू नये म्हणून ज्या पाट्या आहेत त्या रंगीत नसून झाडाचेच ढलपे काढून त्यावर अक्षरे कोरली आहेत. कोणत्याहि प्रकारच्या कृत्रिमतेने जंगलाची निसर्गशोभा बिघडू नये याची अत्यंत काळजी घेण्यात आली आहे सर्व सुखसोयीसाठी माणसाचा हात या जंगलावरून फिरला आहे, पण तो इतक्या सफाईदारपणे, की तो फिरला आहे असा भाससुद्धा होऊ नये

गोंवर स्टीमघट्या हिंदी विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहात मी आज गेलो होतो हे गृह ज्या इमारतीत आहे तिथे पूर्वी सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ चार्ल्स डार्विन रहात असे, असे म्हणतात. दारावरच एका लहानशा चौकोनी दगडावर ‘Darwin lived here’ अशी अक्षरे कोरलेली आहेत.

ता. २० मे-

किती चागली ही लंडनच्या नागरिकांची सोय !

माझे मुंबईतले एक मित्र श्री. सुरेश वैद्य गेली चारपाच वर्षे इंग्लंड-मध्ये स्थायिक होऊन राहिले आहेत. त्याच्याकडे आज दुपारी मी 'लंच'ला गेलों. 'पटनी त्रिज' या लंडनच्या भागात ते रहातात याचा विशेष उल्लेख करावयाचे कारण असे की लेखकाचा व्यवसाय करून ते इथे आपला चरितार्थ चालवीत आहेत. लंडनमधील 'क्वीन्स प्रेस' या प्रकाशकांनी त्याची 'कैलास' ही कादंबरी नुकतीच प्रसिद्ध केली आहे. मुंबई-तील गिरणीकामगारांच्या जीवनासंबंधी 'किंग कॉटन' नावाची दुसरी कादंबरी ते लिहीत आहेत. पटनी त्रिज येथील फुलहॅम पार्क गार्डन्स रोड-वर एका लहानशा तीन खोल्यांच्या ब्लॉकमध्ये ते रहातात. मिस मॅज फ्रॅंक्स नावाच्या एका इंग्लिश मुलीशी त्याचा विवाह झाला असून त्यांना एक छोटी कन्याहि आहे. तिचे नाव जलबाला. तिची इंग्लिश आई तिला 'जिल्डा' म्हणते ! मुलीला मराठी भाषा शिकविण्याची वडिलांची जोराची खटपट चालू आहे !

सौ. वैद्य मोठ्या समजूतदार आणि सुखभावी दिसल्या. एखाद्या हिंदु बाईप्रमाणे घरकाम त्या स्वतः करतात. आज ना उद्या 'स्वदेशी' घेण्याचा दोषाचाहि विचार आहे.

या पटनी त्रिज भागात विशप्स गेट पार्क नावाची खूप मोठी बागाईत जमीन आहे. या जागेची लंडनच्या काउंटी कौन्सिलने, -किंवा लंडन म्युनिसिपालिटीने म्हणा, मोठी मजेदार व्यवस्था केली आहे. कुणालाहि बागवगीचा किंवा भाजीपाला लावावयाचा असेल, तर एक लहानसा जमिनीचा तुकडा आठवड्याचे फक्त दोन शिलिंग या भाड्याने देण्यात येतो. आपणाला हवी ती भाजी, फुले तिथे लावावी आणि घरी घेऊन जावी. ज्यांना बागवगीचा किंवा स्वतःचा भाजीपाला मिळविण्याची खूप हौस आहे, पण जमीन विकत घेण्याइतका जवळ पैसा नाही, अशा सामान्य माणसांची किती सुंदर सोय यामुळे झाली आहे ! लंडन काउंटी कौन्सिलचा कारभार खरोखरच अत्यंत नमुनेदार आणि लोकप्रिय आहे.

कुणाला टेनिस खेळावयाचे असेल तर एल्. सी. सी. चीं हवीं तितकीं टेनिस कोर्टे आहेत. चौघांनी मिळून एक 'कोर्ट' घ्यावे. तासाचे भाडे फक्त एक शिलिंग. 'बोटिंग' करावयाचे असेल तर हाइड पार्कमध्ये एका तासाला ६ पेन्स टाकले की एक सबध होडी तुमच्या ताब्यात. लंडन काउंटी कौन्सिल जवळजवळ गेलीं दहावारा वर्षे मजूर पक्षाच्या किंवा सोशालिस्टाच्या हातात आहे, आणि पार्लमेंटम । 'कॉझर्वेटिव्ह' पक्षाने जरी भक्कम बहुमत केलेले असले तरी एल्. सी. सी.च्या निवडणुकीत सोशालिस्टाकडून त्यांना गेलीं कित्येक वर्षे सारखा बेदम मार मिळतो आहे लंडन शहराचा कारभार सोशालिस्ट चालवतात आणि त्यांनीं तो इतक्या आदर्श रीतीने चालविला आहे, की मतदारापुढे कॉझर्वेटिव्हाचे काही चालत नाहीं.

आमच्या हॅपस्टेडच्या टाऊन हॉलमध्ये आज रात्री 'स्पेन एड् कमिट्टी' तर्फे एक कार्यक्रम आहे कार्यक्रमामाचे उत्पन्न स्पेनमध्ये एक अँब्युलन्स गाडी पाठविण्याकरिता देण्यात येणार आहे सव्या हॅपस्टेडमध्ये 'स्पेनसप्ताह' चालू आहे ही गाडी विख्यात इंग्लिश नटी सिबिल् थॉर्न-डाइक हिच्या हस्ते स्पॅनिश सरकारला अर्पण करण्यात येणार आहे.

'न्यूज फ्रॉम स्पेन' नावाची एक फिल्म दाखविण्यात आली. माद्रिदच्या आघाडीवर प्रत्यक्ष जाऊन घेतलेल्या हृदयद्रावक देखाव्याची ही फिल्म होती. स्पेनच्या 'आलिकाते' बंदरात सोव्हिएट रशियाचे जहाज अन्नसामुग्री घेऊन आले हा देखावा जेव्हा पडद्यावर आला तेव्हा प्रेक्षकांनीं टाळ्याचा एकच कडकडाट केला !

✽ ✽ ✽

ता. २१ मे—

इंग्लंडच्या दुर्दशेचीं कारणें !

मर्वसामान्य ब्रिटिश नागरिकांच्या अजब राजकीय शानाची एक लहानशी चुणूक मला आज दिसली. सध्याकाळीं मी सहज बाहेर पडलों. आमच्या पार्लमेंट हिलच्या पायथ्याशीं नेहमीं प्रमाणे एक 'सभा' चालली होती. एक कम्युनिस्ट वक्ता इंग्लंडमधल्या बेकारीचे हृदयद्रावक वर्णन

करीत होता. एक मोठा थोरला आल्सेशियन कुत्रा बरोबर घेऊन फिरावयाला आलेली एक गलेलट्ट, मध्यमवयस्क श्रीमंत बाई श्रोतृवर्गात उभी होती. तिने मध्येच वकत्याला थांबवले आणि ती म्हणाली,

“ इंग्लंडच्या दुर्दशेची कारणे मी सागतें. इंग्लंडमध्ये स्कॉचमेन्, आयरिश, ज्यू इत्यादि परदेशी—Foreigners (१) लोकांची फार गर्दी झाली आहे, म्हणून इंग्लंडची बेकारी वाढत्या प्रमाणात आहे !”

राजकारणाचे इतके अकटोपासून विकटोपर्यंत ज्ञान असलेल्या या इंग्लिश बायाच्या मताच्या जोरावर जे शहाणे पार्लमेटमध्ये निवडून येतात ते आमच्यावर राज्य करतात ! !

* * *

ता. २२ मे—

शॉचे कॅडिडा

आज मला अत्यंत आनंद झाला आहे. रशियाचा पासपोर्ट मला मिळाला. पण दुपारी ‘ इट्रिस्ट ’ मध्ये जातों तों दुसरीच अडचण उत्पन्न झाली आहे. रशियन सरकारचा ‘ व्हिसा ’ अजून मॉस्कोहून आला नाही

हॅपस्टेडजवळच असलेल्या गोल्डर्स ग्रीन येथील हिप्पोडोम थिएटरात आज रात्री सव्वा आठ वाजता बर्नार्ड शॉचे सुप्रसिद्ध ‘ कॅडिडा ’ नाटक आहे, आणि त्याहूनहि महत्वाची गोष्ट म्हणजे ‘ कॅव्हलकेड् ’ या फिल्म-मध्ये प्रसिद्धीस आलेली सुप्रसिद्ध नटी डायाना वायनार्ड त्यात कॅडिडाचे काम करणार आहे

रात्री आठला मी थिएटरात गेलों. बरोबर सवाआठला पडदा वर गेला राज्याभिषेक—समारंभाची सर्व फिल्म पहिली वीस मिनिटे दाखविण्यात आली. भली खोड मोडली शॉची थिएटरवाल्याने ! नंतर नाटक सुरू झाले. काळे डिनरसूट घातलेल्या पुरुषाचा आणि उघड्या पाठीचे झगे घातलेल्या स्त्रियाचा नुसता समुद्र थिएटरात उसळला आहे. आणि प्रत्येक स्त्रीपुरुषाच्या तोंडात सिगारेट असल्यामुळे सर्व थिएटर धुराने भरून जाऊन माझा जीव तर गुदमरल्यासारखा होतो आहे. पाच शिलिंग दहा पेन्स देऊन ग्रँड सर्कलची तिकिटे मी घेतली आहेत. बसावयाची लाल मखमलीची

खुर्ची छानदार आहे, पण थिएटर माल मुबईतल्या गॅयल ऑपेरा हाऊस-पेक्षा काहीं विशेष चांगले असे वाटले नाही.

नाटक मात्र सुंदर रंगले. डायाना वायनार्डचे 'कॅडिडा'चें काम अप्रतिम झालें. माल प्रत्येक अकानंतर लोकांनीं टाळ्याचा कडकडाट केला कीं सर्व नटनटी पडद्याबाहेर येऊन मान लववून टाळ्याचा स्वीकार करतात तें मला कसेसेच वाटले. क्षणापूर्वी नाटकात मारामारी केलेली पात्रे हातात हात घालून गुण्यागोविदाने मध्येच पुढे आलेलीं पाहिलीं, कीं नाटकाचा विरस होतो असे मला वाटतें. शॉला हे कसे काय पसत पडते कुणाला ठाऊक ! सर्व नाटक सपल्यावर शेवटीं सर्व पात्रे बाहेर आलीं तर एक वेळ कदाचित् ते क्षम्य ठरेल, पण हा प्रकार मला कृत्रिम आणि आधुनिक नाट्यतंत्राला गालबोट लावणारा वाटतो नाटक सव्वा-अकराला सपले.

ता. २३ मे—

आजच्या दिवसाचा विशेष म्हणजे हिंदुस्थानसारखे कडक ऊन पडले आहे. अर्थात् उष्णतामान मुबईत उन्हाळ्यात असते त्यापेक्षा खूप कमी आहे. हिंदुस्थानातली उष्णता पत्करली, पण ही उष्णता मात्र आम्हाला सहन होत नाही आमच्या इंग्लिश मित्रांना वाटते, की आज आम्हाला अगदीं घरच्यासारखे वाटत असेल. पण आमचा जीव कासावीस होत आहे. मला हेच सारखे राहूनगडन आश्चर्य वाटतें ! हिंदुस्थानात कमालीच्या उष्णतेची सवय असलेल्या आम्हा हिंदी लोकांचा या एवढ्याशा युरोपियन उष्णतेने जीव नकोसा का होतो ? प्रत्येक हिंदी विद्यार्थ्याचा हाच अनुभव आहे. मला वाटते, या हवेत दमटपणा असतो आणि त्यात उष्णता मिसळली कीं हवेचा चमत्कारिक परिणाम होतो !

ता. २४ मे—

कॉमरेड स्लेटर.—ही पार्लमेंटची सभा !

‘लेफ्ट (Left) यिएटर’चे एक प्रमुख चालक आणि इंग्लंडचे एक तरुण नाटककार मि. मॉटेग्यू स्लेटर याची आणि माझी मुलाखत आज दुपारी इथे जवळच असलेल्या ‘वेनॉ रेस्टोरो’ मध्ये व्हावयाची आहे. श्री. सुरेश वैद्य यांनी आमची ओळख करून दिली आहे. आम्ही मराठी रंगभूमीवर जशी नाट्यमन्वतरची खटपट केली, तसलीच खटपट मि. स्लेटर इंग्लिश रंगभूमीवर करून राहिले आहेत मला असल्याच ‘धडपड्या’ना भेटावयाची अत्यंत उत्सुकता आहे. शॉ, बॅरी, वेल्स या इंग्लंडमधल्या बड्या धेंडाना मी भेटत नाही आणि स्वतःचा मोटेपणा भिरवण्यासारखे इंग्लंडहून हिंदुस्थानला काही आणीत नाही, म्हणून हिंदुस्थानातले माझे काही मित्र माझ्यावर रागावतील पण खरोखरच या बड्या धेंडाना भेटून काय करावयाचें तेच मला समजत नाही ! त्यांना पहाण्यापलीकडे मी काय करणार आणि मला तरी ते काय सांगणार ? त्यांना काय सागावयाचे आहे ते मी त्यांच्या जगप्रसिद्ध प्रथातूनच वाचू शकतो. असो

दुपारी कॉमरेड स्लेटरची आणि माझी भेट झाली. ठेगणासा, किडकिडीत, स्लेटर मोठा खेळाडू गडी आहे नवीन तऱ्हेचीं नाटके पुढे आणताना स्लेटरला ज्या अडचणी येतात त्यात आणखी नाट्यमन्वतरच्या वेळीं आम्हाला आलेल्या अडचणीत विशेष फरक मला वाटला नाही. मात्र तो करीत असलेल्या दोन गोष्टी नाट्यसृष्टीत नवीन प्रयोग करताना मला मराठी रंगभूमीवर करावयाशा वाटतात. कदाचित् अशा तऱ्हेने प्रयोग केल्यास नाट्यमन्वतरपेक्षा त यशस्वी होतील.

पहिली गोष्ट म्हणजे, रंगभूमीवर काम करू पहाणाऱ्या हौशी तरुण-तरुणींचा एक गट करावयाचा. त्यामधून प्रत्येक नाटकाच्या वेळीं जरूर तेवढे लोक निवडावयाचे. आणि दुसरी गोष्ट अशी, की हीं प्रायोगिक नाटके नाट्यमन्वतराप्राणे धदा म्हणून करावयाचीं नाहीत, तर पहिल्यादा पैसे देऊन येणाऱ्या निवडक श्रेयशे रसिक प्रेक्षकासमोर करून दाखवावयाचीं. हे रसिक उपरोक्त हौशी गटाने कायमचे आश्रयदाते (Patrons)

म्हणून अगोदरपासून जमवून ठेवावयाचे. अशा तऱ्हेने नाटक यशस्वी झाल्यास मग इतरासाठी शक्य असल्यास आणखी प्रयोग करावयाचे.

अर्थात् ही नुसती ओझरती रूपरेषा झाली. यासबधीं एक विस्तृत योजना माझ्या मनात घोळते आहे. ती केव्हातरी मी पुढे माडीन.

स्लेटरची मुलाखत मला जितकी आनंददायी, तितकीच उद्बोधक वाटली. 'Easter 1916' आणि 'New Way Wins' ही आपली दोन नाटके स्लेटरने मला भेट दिली. आपणाशी हिंदुस्थानहून पत्रव्यवहार चालू ठेवण्याची त्याने मला आग्रहाची विनंति केली.

आज पार्लमेटची बैठक सुरू झाली. 'इंडिया ऑफिस'ची खास परवानगी घेऊन सध्याकाळीं चार वाजता पार्लमेंटमधला वादविवाद ऐकावयाला मी मुद्दाम गेलों. पार्लमेटची इमारत खूप भव्य आणि प्राचीन असली तरी यातला काळोख आणि कोदटपणा पाहिला की आमच्या मुवई म्युनिसिपालिटीचा हॉल अधिक सुंदर वाटतो,—दिल्लीच्या असेंब्लीची इमारत दूरच राहो ! या काळोख्या जागेत जुनाट बाकड्यावर बसलेले हे सहाशे लोक ब्रिटिश साम्राज्याचा राज्यकारभार हाकतात ! छे, खरे नाही वाटत !

आज बाल्डविन हजर नाहीत. अर्थमंत्री नेव्हिल चेबर्लेन सरकार-तर्फे भाषण करताहेत. 'सिव्हिल लिस्ट' किंवा राजघराण्यातल्या मंडळीना द्यावयाच्या तनख्यावर वादविवाद चालला आहे. राजकुमारी प्रिन्सेस एलिझाबेथ हिला सध्या वर्षाचे किती पौंड द्यावयाचे आणि कधी काळीं तिने लग्न केल्यास तिला किती द्यावे लागतील, या मुद्द्याचा चेबर्लेन खल करताहेत.

“राजकुमारीचे लवकरच लग्न वगैरे काही होणार असल्याची 'आतली बातमी' तुम्हाला काही आहे का ?” एका तरुण मजूर सभासदाने मिस्किलपणे विचारले.

‘छे बुवा ! सध्या तरी काही चिन्ह दिसत नाही !’ चेबर्लेन यानीं हसत हसत उत्तर दिले. नंतर विरुद्ध पक्षाचे पुढारी, मजूरपक्षाचे नेते मेजर अँटली बोलले. हा बुटका गृहस्थ पार्लमेटच्या विरोधी पक्षाचा पुढारी शोभण्यापेक्षा एकाद्या लहानशा इंग्लिश खाणावळीचा (Inn) मालक म्हणून चांगला शोभेल ! विन्स्टन चर्चिल याचे भाषण काय ते, वक्तृत्व या दृष्टीने मला परिणामकारक वाटले. ते बोलत असताना सभागृहात हास्याचे सारखे कल्लोळ उठत होते. स्वतः मजूरपक्षाचे मि. मॅक्सटन

यांनी 'राजा' ही सस्थाच काढून टाकावी आणि ठेवावयाचीच असेल तर शेपाचशें पोंड पगार देऊन ठेवावी,—लाखों पौडाचा चुराडा करून ठेवू नये असें सुचविलें !

पाऊणएक तासातच या कोंदट वातावरणाचा आणि या पोरकट वादविवादाचा मला कटाळा आला.

हे लोक आमच्यावर आणि अवाढव्य ब्रिटिश साम्राजावर सत्ता गाजवतात, यावर कुणाचाच विश्वास बसणार नाही ! ब्रिटिश साम्राज्याचे प्रचंड लष्कर आणि अजस्र आरमार हेच ब्रिटिश सत्तेचें खरें केंद्र. हा बोलूकाकाचा मेळा काय करणार ?

* * *

ता. २५ मे—

तिकिटाचा घोंटाळा

उद्या माझी रशियाची बोट सुटणार आणि अजून माझ्या तिकिटाचा पत्ता नाही !

'इटुरिस्ट' मध्ये आज दुपारी जाऊन चवकशी केली, तेव्हा सर्व काही तयार असल्याचे त्यांनी मला सांगितले. माझा आनंद गगनात मावेना. पण तिकिटे पाहतों तों प्रो. रॅफेच्या गटातल्या इतर माणसाप्रमाणे लडन ते लेनिनग्राड आणि लेनिनग्राड ते लडन अशीच तिकिटे माझीहि तयार करून ठेवलेली ! मला लडनला पुन्हा यावयाचे नाही, मला मॉस्कोहून रेल्वेने बर्लिन—पॅरिसला जावयाचे आहे असे सांगितले असूनहि या लोकांनी हा घोंटाळा केला ! काय म्हणावे या इटुरिस्टला ? रेल्वेने यावयाचें म्हणजे पोलंडची सरहद्द ओलाडली पाहिजे. म्हणजे पोलंडच्या कॉन्सलचा 'व्हिसा' पाहिजे. आणि साहजिकच माझ्यासाठी तो या लोकांनी घेतलेला नाही. मी कपाळाला हात लावला. तेव्हा कसेहि करून उद्या सकाळी पोलंडच्या वकिलातीतून तुमचा 'व्हिसा' मिळवतो आणि तुमची तिकिटे बदलून देतो म्हणून त्यांनी मला सांगितलें. दुपारी व्हिसा मिळणार आणि सध्याकाळीं सहाला माझी बोट सुटणार !

काय व्हायचे ते होवो. उद्या मी सोव्हिएट बोटीवर पाय ठेवणार खरा.

* * *

लाल ताऱ्याकडे -

ता. १६ मे-

इतरांत नाही व रशियन बोटीवर आहे तें हें !-मोठा उमदा गडी आहे हा माझा पार्टनर !-किती सुस्त हे रशियन गेरु !-रशियांत सुद्धा 'चाय'ला 'चाय' म्हणतात ?-कॉ. शिडलर.

६

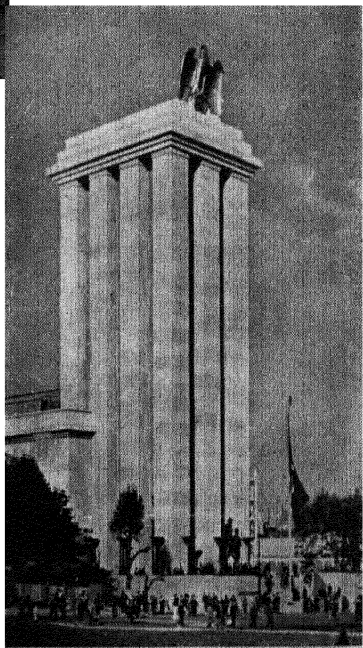
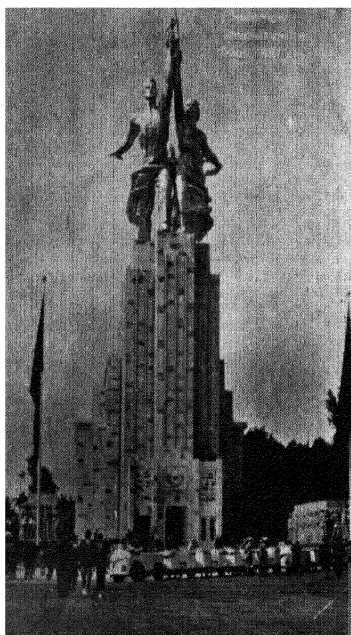
आज सध्याकाळीं ६ वाजता सोव्हिएज जहाज एस्. एस्. सिबिर लेनिनग्राडला जावयास निघणार. दुपारी 'इट्रिस्ट'च्या ऑफिसमध्ये गेलों. सर्व काहीं त्यानीं तयार ठेवले होते. पोलडचा व्हिसा मिळाला होता. जाताना समुद्रमार्गाने लंडन ते लेनिनग्राड आणि परत येताना मॉस्को-वॉर्सा-बर्लिन-पॅरिस याप्रमाणे रेल्वेची तिकिटें त्यानी तयार ठेवलीं होती. माझा जीव खाली पडला एकदाचा.

एकदोन मित्रांना भेटून मी घरी परत आलो आणि सामान बांधा-वयास सुरवात केली. थेम्स नदीवरील 'हेज् व्हार्फ' या धक्क्यावरून आमची एस्. एस्. सिबिर ६-३७ ला सुटावयाची आहे. सध्याकाळीं ५ वाजता चाफेकराच्या मोटारमधून 'हेज् व्हार्फ'ला जावयाला मी निघालों. ६ वाजता तिथे पोचलों, तों सर्व शुक्रशुक्राट दिसत होता ! 'सिबिर' धक्क्याला लागून उभी होती, पण उतारूची गडबड वगैरे काहीं एक दिसेना. चहाच्या शेकडों पेट्या धक्क्यावर पडल्या होत्या आणि इंग्लिश हमाल त्या बोटीवर चढवीत होते. प्रख्यात इंग्लिश लेखक डब्ल्यू. डब्ल्यू. जेकब्ज आपल्या लघुकथातून ज्या प्रकारच्या इंग्लिश गोदीकामगा-

राचीं, गोदींतील मासलेवाईक खलाशाचीं आणि तेथील एकदम देखाव्याचीं वर्णनें करतो त्या प्रकारचा तो देखावा होता.

मी ज्या बोटीने विलायतेला आलों त्या 'कॉटे व्हर्डे' पेक्षा 'सिविर' बरीच लहान आहे ४००० टनाचे ते एक जहाज आहे. एका हमालाकडे सामान देऊन मी, चाफेकर आणखी एक मित्र बोटीवर चढलो. एक टक्कल पडलेला रशियन ऑफिसर तिथे उभा होता त्याने हसतमुखाने आमचे स्वागत केले आणि माझे तिकीट पाहिल्यावर माझ्या केबिनच्या 'स्ट्यूअर्डेंस ला हाक मारली. एक उच्च, धिप्पाड, मध्यम वयस्क रशियन बाई हातात किल्ल्याचा जुडगा हालवीत आमच्यापुढे येऊन उभी राहिली. माझी केबिन मला दाखवायला त्याने सांगितले. उतारूबरोबर येणाऱ्या मित्राना किंवा पाहुण्यांना सोव्हिएट बोटीवर यावयास किंवा फिरावयास काहीच मज्जाव दिसला नाही

माझी तिसऱ्या वर्गाची केबिन छान आहे एका केबिनमध्ये चार-जणाची सोय आहे. पण अजून या केबिनमध्ये कुणीच दिसत नाही. 'कॉटे व्हर्डे' प्रमाणेच मला एकट्याला एक सबंध केबिन मिळणार की काय? जेवणाचा हॉल वगैरे सर्व काहीं माझ्या केबिनजवळच आहे. सामान केबिनमध्ये ठेवले आणि आम्ही वर आलों. या बोटीवरली म्यूझिक् रूम, स्मोकिंग रूम, डायनिंग हॉल वगैरे लहानसेच आहेत, पण अत्यंत सुख आणि आल्हाददायक आहेत. रशियन बोटीवर पहिला, दुसरा, तिसरा असे वर्ग नसतात अशी पुष्कळ लोकांची कल्पना आहे, पण ती चुकीची आहे. रशियात सर्वांना सारखे पगार असतात किंवा असावेत अशी पुष्कळांची कल्पना आहे, त्याप्रमाणेच हीहि एक कल्पनाच आहे. सर्व जग काहीं साम्यवादी झालेले नाही आणि अमेरिकेहून रशिया पहावयाला येणाऱ्या लक्षाधीशाना पहिल्या वर्गाचीं सुखे वाटेल तितका पैसा देऊन पाहिजेत. तीं रशियाने का देऊ नयेत आणि त्याच्याकडून पैसा का उकळू नये? मात्र दुसऱ्या कुठल्याहि इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच किंवा इतर युरोपियन बोटीवर नसते आणि रशियन बोटीवर असते ते हेच की, जेवण्याचा हॉल आणि रहाण्याचे केबिन याखेरीज बोटीवरल्या म्यूझिक रूम, स्मोकिंग रूम, स्विमिंग पूल, फिरावयाचे डेक इत्यादि सर्व सुखसोयी पहिल्या, दुसऱ्या

पॅरीस येथील जागतिक प्रदर्शना-
मधील रशिया (वरील) व जर्मनी
(वाजूचा) यांचे पॅन्डीलियन्स.

आणि तिसऱ्या वर्गांना ँकच आहंत पी. अँड ओ. क्वा इटालियन बोटीवर चातुर्वर्ण्याचा क्वा अस्पृश्यतेचा करडा अमल असतो. पहिल्या वर्गाला स्मोकिंग रूम निराळी, तिथे दुसऱ्या वर्गाच्या उतारूलाहि जात, यावयाचे नाही दुसऱ्या वर्गाचे डेक मोकळे पडलेले असले तरी तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूला पाय मोकळे करण्याकरिता तिथे फिरता यावयाचे नाही त्याने आपल्या तिसऱ्या वर्गाच्या अरुद डेकवरच शतपावली केली पाहिजे. रशियन बोटीवर या सर्व सुखसोयी सर्वांना मिळून ँकच आहंत

पी अँड ओ क्वा इटालियन बोटीचा कॅप्टन नवस केल तारी तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूच्या कधी दृष्टीलासुद्धा पडायचा नाही. रशियन बोटीचा कॅप्टन आणि त्याच्या हाताखालचे अधिकारी वेळ मिळेल तेव्हा कुठल्याहि उतारूशी गण्या करीत बसतील क्वा त्याच्याशी मिळूनमिसळून बोटीवरले निरनिगळे खेळ खेळतील.

पहिल्या अव्यापाऊण तासातच आम्ही दोन चार रशियन शब्द शिकलां ‘उतारूचे केविन’ म्हणजे ‘पॅसेजिआस्का काह्योटा’ आणि ‘येथे धूम्रपान करू नये’ या अर्थी ‘ने कोरीश’। ६-३० ला चाफेकर आणि माझा दुसरा ँक मित्र यानी निरोप घेतला आणि ते निघून गेले आता मात्र या सवध जहाजावर मला ँकटे वाटू लागले विलायतच्या बोटीप्रमाणे आपले देशबाधव इथे या बोटीवर कुणी भेटणे दूरच, पण निदान इंग्लिश बोलणारे तरी कुणी सोबती भेटतील काय ? माझ्या केविनमध्ये ँखादा रशियन क्वा दुसरा कुणी जर सोबती आला तर पाच दिवस या बोटीवर काढायचे कसे ? ‘इटूरिस्ट’ सर्व व्यवस्था करतात खरे, पण सोबत्याची आणि दोस्ताची व्यवस्था करीत नाहीत ! आणि साडेसहा वाजले तरी या बोटीवर असा शुक्रशुक्राट का ? आठ वाजेपर्यंत स्मोकिंग रूममध्ये, इकडे तिकडे बसून, वर्तमानपत्रे वाचीत मी वेळ काढला.

आठ वाजण्याच्या सुमाराला सहज जेवणाच्या हॉलकडे गेलों, तीं तिथे बसलेल्या ँका युपोपियन बाईंबरोबर ँक चष्मा लावलेला पोरगोलासा गुजराथी विद्यार्थी तिच्याबरोबर बोलत उभा होता. हा गुजराथी पोरगा रशियाला येतो आहे कीं काय ? मला अतिशय आनद झाला मला रशियन बोटीवर पाहिल्यावर तोहि चमकला.

‘हॅलो !’ तो एकदम उद्गारला. ‘तुम्ही रशियाला जाता आहा की काय ?’

‘होय.’ मी म्हणालों, ‘आणि तुम्हीहि तिथच चालला वाटत ?’

‘छे छे !’ तो हसून म्हणाला.

तो ज्या बाईबरोबर बोलत होता तिचे नाव मिसेस् जोसेफ. ती त्याची ‘लॅडलेडी.’ तिच्या पहिल्या नवऱ्याची दोन मुले—एक सोळासतरा वर्षांची मुलगी आणि एक दहा बारा वर्षांचा मुलगा—हींसुद्धा मि. दवेबरोबर (दवे हे त्या गुजराथी विद्यार्थ्याचे नाव) तिला निगोप घायला आली होती. मॉस्कोमध्ये काम करणाऱ्या एका रशियन गृहस्थाशी मिसेस जोसेफचे दुसरे लग्न ठरले होते. ती लग्न करावयाला मॉस्कोला जात होती. लग्न उरकून ती पुन्हा इंग्लंडला परत येणार होती आणि मग मुलाना घेऊन ती रशियात कायमची रहावयाला जाणार होती. सडपातळ, उच्च, छत्तीससदतीस वर्षांची बाई होती ती. तिचीं मुले गुटगुटीत आणि छान होती. ‘डेव्ही’ ‘डेव्ही’ करीत ती दवेभोंवतीं नाचत होती. थोड्या वेळाने दवे आणि ती मुले निघून गेली.

मी माझ्या केबिनमध्ये जाऊन पहातों तो कुणाची तरी आणखी एक बॅग तिथे येऊन पडली होती. कुणाची असावी, असा विचार मी करतो आहे इतक्यात एक उच्च, भक्कम बाध्याचा, तरुण इंग्लिशमन दरवाजात येऊन उभा राहिला आणि “Hallo ! You are my partner ? I am glad there is no d-d Britisher as my cabin companion !” असे तो हसत म्हणाला. ब्रिटिशाना शिवी देतो तेव्हा हा अमेरिकन असावा असे मला वाटले, पण तो ब्रिटिशच होता

इंग्लंडमधील हटिंगडनशायरमधल्या एका चांगल्या मोठ्या घराण्यातला तो होता. पण अगात अस्मल ब्रिटिश रक्त असूनहि ब्रिटिशाचा त्याला भारी राग. त्याचे नाव जोसेफ गॉर्डन् मॅकलाव्ड्. हटिंगडनशायरमधल्या मजूरपक्षाच्या शाखेचा तो उपाध्यक्ष आहे. सर्व मजूरपक्षाच्या एकजुटीचा (United Front) तो पुरस्कर्ता आहे. कम्युनिस्ट पक्षाविषयी त्याला फार सहानुभूति वाटते. एखाद्या इंग्लिशमनपेक्षा मी सोबती मिळालों याचा त्याला फार आनंद झाला. इंग्लिशमन असून त्याचे बोलणे चालणे

अतिशय मोकळेपणाचे आणि वागणूक अत्यंत खेळाडू वृत्तीची आहे. या प्रवासात माझे नशीब जोरावर आहे खास. मला सोबती एकाहून एक चांगले मिळताहेत.

मॅक्लॉव्ह हा कवि, नट आणि दिग्दर्शक आहे. आमच्या प्रो. रॅफेच्या 'पार्टी'मधून तोहि रशियन रंगभूमीच्या अभ्यासाकरिताच रशियाला जातो आहे. बोलताबोलता नाट्यमन्वतरची हकीगत त्याला मी सांगितली आणि त्या भानगडीत बरेचमे पैसे गमावल्याची रडकथा ऐकवली.

'The same here' म्हणून छातीवर बोट ठेवून तो मोठ्यादा हसला, आणि केव्रिज येथे रंगभूमीवर असाच एक नवीन प्रयत्न करण्यात आपण घालविलेल्या पैशाची कहाणी त्याने मला निवेदन केली. एकूण हा प्राणी आमच्याच कळपातला !

८-४५ वाजले. अजून बोट हलण्याचे चिन्ह नाही. थेम्स नदीला ओहोटी आहे. रात्री भरती येईल तेव्हा बोट सुटणार म्हणे ! भुकेने माझ्या पोटात कावळे ओरडत आहेत. जेवण (dinner) मिळणार काय म्हणून मी चवकशी केली. 'छे, तुम्ही डिनर घेऊन यायला पाहिजे होत,' वेटर म्हणतो ! आम्हाला काय माहित की, बोट ६-३० ला न सुटता रात्री सुटणार आहे म्हणून ? 'डिनर' नसले तरी रात्री थोडेसे 'सपर' मिळणार आहे, अशी आनंदाची बातमी थोड्या वेळाने कळली.

नवाऱ्या सुमाराला हाताने घटा वाजवीत एका वेटरने उतारुशिवाय इतर पाहुण्यांना आगबोट सोडून जाण्याची सूचना दिली. आम्ही 'डिनर हॉल'मध्ये 'सपर' साठी गेलो.

आम्ही सर्व बायकापुरुष मिळून तिसऱ्या वर्गात अवघे १५ लोक आहोत. सबध हॉलमध्ये एकच वेटर आमच्या तैनातीला आहे. कुणाला कसलीच घाई नाही. हे रशियन मोठे थड, सुस्त लोक दिसतात ! वेटर सावकाशपणे इकडे जातो आहे, तिकडे जातो आहे, याला बोलावतो आहे, त्याला बोलावतो आहे,—खटान्यासारखे सावकाशपणे काम रखडते आहे ! अशाच वेळी इंग्लिश किंवा इटालियन बोटीवर काय चोख व्यवस्था आणि कडक वक्तशीरपणा असतो. इकडे आपला आमच्या हिंदुस्थानसारखा घरगुती कारभार ! गडबड नाही, घाई नाही, होईल काम, वेळेचे काय मोठेसे !

आमचा वेटर रशियन तार्तर आहे तो गोरा मुळींच नाही. माझ्या-इतकाच किंवा माझ्यापेक्षा कमीच पीतगौर वर्णाचा तो आहे. 'सपर'साठी 'व्हाइट' आणि 'ब्राऊन ब्रेड', लोणी, 'चीज', अर्डी आणि बेकन आहे. माझ्यासमोर आमच्याच टेबलावर दोन अमेरिकन तरुणी बसल्या आहेत. ही जोडी मोठी पाहण्यासारखी आहे. एक जितकी सुंदर, तितकीच दुसरी कुरूप आहे. कुरूप म्हणजे इतकी, की ती स्त्री आहे हे मला बऱ्याच वेळाने कळले. मी तिला मुलगाच समजत होतो ! पुरुषासारखे तिचे केस कापलेले आहेत. चेहरा खप्पड, वर्णाने माझ्यापेक्षा किंवा आमच्या वेटरपेक्षाही काळी. ही कशी काय बुवा अमेरिकेत जन्माला आली ! आतल्या कपड्यावर गळ्यापासून गुढग्यापर्यंत तिने एक लांब ओव्हरकोट घातलेला असल्यामुळे खरोखरच पुरुषाहून ती मुळींच वेगळी दिसत नाही.

तिच्या शेजारी बसलेली दुसरी मुलगी चौवीस-पचवीस वर्षांची असेल. लांब सडक, सोनेरी केसांचा मधोमध भाग पाडून केसांचा भरदार अवाडा तिने मानेवर सोडला आहे. तिची काती अत्यंत उज्वल गौर असून तिचे डोळे आकाशासारखे निळे आहेत. तिचा प्रत्येक अवयव रेखीव आणि गोडस आहे. निळ्या रंगाची फुले काढलेला शुभ्रसफेत फ्रॉक तिने घातला आहे. खुर्चीवर बसता बसता या चमत्कारिक जोडीकडे नजर गेली, तेव्हा क्षणभर मी पहातच राहिलो !

मुखशुद्धीकरिता म्हणून लाल रंगाच्या पाकात घातलेली 'चेरी' फळे आम्हाला देण्यात आली. रशियन लोक 'चेरीज'ना 'विशनी' म्हणतात. आम्हाला देण्यात येत असलेल्या प्रत्येक बशीवर आणि कपावर सोनेरी विळ्याहातोड्यासह लाल बावट्याचे चिन्ह आहे. फळे खाऊन झाल्यावर जर्मन सिल्व्हरचे हँडल असलेल्या एका कडीत अडकविलेले एक काचेचे ग्लास आणि त्यात जर्द पिवळ्या रंगाचे कसले तरी गरम पेय आम्हाला देण्यात आले. त्यामध्ये लिंबाची एक कापटी तरगत होती. युरोपियन जहाजावर जेवणानंतर कॉफी देतात. हें गरम पेय काय आहे म्हणून वेटरला मी खुणेने विचारले, तेव्हा तो म्हणाला, 'चाय !' मॅक्लॉडने तो चहा असल्याचे मला सांगितले. मी क्षणभर चकितच झालो. मला वाटले

या रशियन वेटरला चहाचा हिदी शब्द 'चाय' हा माहीत असावा आणि मी हिदी माणूस आहे असे बघून माझ्यावर 'इम्पेशन' मारा वयाला मोठ्या ऐटीने 'चाय' म्हणाला असावा. खरोखर रशियन भाषेत चहाला 'चाय' हाच शब्द आहे. मी जेव्हा मॅकलॉन्डला सांगितले, की 'आम्ही हिदी लोकसुद्धा 'टी' या इंग्लिश शब्दाला रशियनांप्रमाणेच 'चाय' हाच शब्द वापरतो,' तेव्हा आमच्या टेबलावर बसलेल्या इंग्लिश जाणणाऱ्या एकदोन उतारूना आणि त्या अमेरिकन मुलींना मोठे कौतुक वाटले. ते रशियन माझ्याकडे किचित् आपलेपणाने बघू लागले ! मात्र हा चहा माझ्याने तोडात घालेवना ! साखर नाही, दूध नाही, नुसती लिंबाची फोड ! सकाळीं उठल्याबरोबर असाच चहा मिळणार असेल, तर आली कब्रिती ! प्रत्येक जेवणानंतर आणि दुपारीं असलाच चहा मिळणार असला तरी सकाळीं 'ब्रेकफास्ट' बरोबर दुधासह हवी तितकी कॉफी मिळणार आहे असे कळल्यावर माझा जीव खाली पडला.

जेवणानंतर मी डेक्वर जाऊन उभा राहिलो. १०-३० वाजले होते. अजूनहि बोट हालण्याचे चिन्ह दिसना शेकडों चहाच्या पेट्या मजूर बोटीवर चढवीत होते. इंग्लंडहून रशियाला चहाची बरीच निर्यात होत असावी, असे वाटते ती सुंदर अमेरिकन मुलगीहि त्याच डेक्वर येऊन उभी राहिली होती

“ Do you know Udayshankar ? ” ती मला म्हणाली.

“ उदयशंकरचे नाच मी पाहिले आहेत, पण उदयशंकरला मी ओळखीत नाहीं,” म्हणून मी तिला सांगितले. थोडे दिवसांपूर्वी उदयशंकरचे नाच न्यूयॉर्कमध्ये झाले होते आणि अमेरिकन प्रेक्षकांना त्याने वेड लावून टाकले होतें, असे ती म्हणाली. नृत्य, वाङ्मय, राजकारण इत्यादि विषयाची तिला खूपच माहिती दिसली. ती कम्युनिस्ट होती. तिचें नाव कॉमरेड बिआट्रिस शिडलर. अमेरिकन मजूर चळवळीची तिने मला माहिती सांगितली. माझ्यासारखीच ती दोन आठवड्यांपूर्वी इंग्लंडमध्ये आली होती. ती ऑक्सफर्डला गेली असताना हिदी विद्यार्थ्यांच्या मजलसीमध्ये कुणीतरी कानडी कविता म्हणून दाखवल्या असे तिने मला सांगितले. पुण्याचे प्रो.

गोकाक हे उत्तम कानडी कवि आहेत आणि सध्या ते ऑक्सफर्ड येथे आहेत हे मला माहीत होते. ते तर नसतील ना ? तिला त्याचे नाव आठवेना.

बोट केव्हा सुटणार म्हणून एका रशियन् ऑफिसरला आम्ही दोघानीही निश्चून विचारले. तेव्हा रात्री एक वाजता नक्की सुटणार म्हणून त्याने सांगितले. बोट सुटपर्यंत झोपायचे नाही असे आम्ही ठरविले. रात्रीच्या वेळी थेम्स नदीचा देखावा मोठा अद्भुतरम्य आणि सुंदर दिसतो. काळोखाने काळवडलेल्या पाण्यातून लहान लहान लॅचेम इकडून तिकडे ‘सुर्’ ‘सुर्’ ‘सुर्’ आवाज करीत फिरत असतात. त्याच्या डोलकाठ्यावरच्या हिरव्यातावड्या दिव्याची हिरवीतावडी प्रतिबिंबे पाण्याच्या पृष्ठभागावर लपडाव खेळत असतात. काठावरल्या घराच्या काळ्या छायाकृति आकाशाच्या पार्श्वभूमीवर ओळीने दिसतात. आणि तिथल्या दिव्याचा अधुक पिवळा प्रकाश नदीच्या पाण्यावर पडल्यामुळे त्या एकदर काळोख्या वातावरणाला अधिकच विकटता आलेली असते. हे सर्व मनोरम दृश्य आणि एखादी बोट जाऊ लागली म्हणजे दुभंग होऊन वर जाणारा थेम्स नदीवरला सुप्रसिद्ध ‘टॉवर ब्रिज’ आम्हाला पहावयाचा होता, म्हणून शवटपर्यंत जागे रहायचे आम्ही ठरविले.

थोड्या वेळाने मॅक्लॉव्ड आपला मोठाथोरला पाइप् ओढीत आला, आणि आमच्या गप्पात सामील झाला. रगभूमीवर नाटक करण्यापूर्वी त्याचे हस्तलिखित आम्हाला हिदुस्थानात पोलीस कमिशनरला दाखवावे लागते, ही गोष्ट मी सांगितली, तेव्हा ती दोघेही स्तमित झाली. “खुद्द प्रेसिडेंट रूझवेल्टचे विडंबन करून त्याचे विकृत चित्र दाखविणारी नाटके न्यूयॉर्कच्या ब्रॉडवेमध्ये दाखविली जातात, तरी अमेरिकेत कुणी काही करीत नाही.” कॉमरेड शिडलर म्हणाली बोलताबोलता स्पेनकडे आमचा सभाप-
गौघ वळला ! “किती शरमेची गोष्ट आहे,” शिडलर म्हणाली, “की आमची अमेरिकन ॲब्युलन्स स्पेनमध्ये जनरल फ्रॅंकोच्या बाजूने काम करते आहे !”

रात्री बाराचे ठोके पडले आणि मॅक्लॉव्ड झोपायला निघून गेला. या बोटीवर पाय ठेवल्यास आम्हाला सहा तास झाले होते. आता अगदी मनापासून कटाळा आला होता. पण बोट सुटपर्यंत डेकवर थांबायचे आणि सर्व थेम्स नदी पाहून घ्यायची, हा आमचा दोघांचा निश्चय कायम

होता. कॉमरेड शिडलरच्या 'चेस्टरफील्ड' सिगरेटच्या पाकिटाचा फडशा उडत होता. शेवटीं १ वाजता बोट सुटली एकदाची. एक लहानशी 'टग्' बोट आमच्या बोटीला ओढून थेम्स नदीच्या बाहेर काढीत होती. उद्या सकाळीं आम्ही 'नॉर्थ सी'मध्य शिरणार म्हणतात.

* * *

ता. २७ मे—

‘कोर्चाया वादा !’—प्रो. रॅफे.—रशियाचें राष्ट्रीय पक्षाच
‘कॉन्हीआर’ !

सकाळीं आठ वाजता उठलो आणि दाढीकरिता गरम पाणी शोषा-
यला लागलों, पण गरम पाणीच कुठे मिळेंना ! आमच्या स्टूअर्डेंसला
इग्रजी येत नाहीं मॅक्लॉव्ड अजून झोपलाच होता, त्याला जागा केला
आणि रशियन भाषेत गरम पाण्याला काय म्हणतात म्हणून विचारले !
इग्रजीतून रशियन शिकण्याचे एक पुस्तक त्याने बोटीवर वाचण्याकरिता
आणले आहे. जाभया देत त्याने सांगितले, ‘कोर्चाया वादा’. तो शब्द
घोकीत मी स्टूअर्डेंसकडे गेलों व मोठ्या ऐंटीत ‘कोर्चाया वादा !’ म्हणून
म्हणालों ती हसली आणि लगेच तिने मला गरम पाणी आणून दिले.

आमची बोट आता ‘नॉर्थ सी’मधून चालली आहे. टेबला-
वरचा ‘ब्रेकफास्ट’ पाहून मी खूप झालों. खायला तर हे रशियन भरपूर
देताहेत. अडी, बेकन, लोणी, पाव, मासे आणि दूध घातलेली उत्तम
कॉफी इतके पदार्थ ‘ब्रेकफास्ट’करिता होते

ब्रेकफास्टनंतर मी डेकवर फिरत होतो ममोरून एक म्हातारा पण
देखणा युरोपियन गृहस्थ पुढे आला आणि ‘गुड मॉर्निंग’ करून म्हणाला,

“There you are I was looking up for you ! I am
Raffe’ !”

हेच तर मग आमचे प्रो. रॅफे. रॅफे याच्या नेतृत्वाखाली रशियन
रगभूमि पहाण्याकरिता जाणाऱ्या गटात मी नाव दिलें होते खरें, पण रॅफे
किवा आमच्या गटातील इतर मंडळी याची माझी गाठ भेटच झाली नव्हती.
मॅक्लॉव्ड याच गटात आहे हें त्याने मला सांगितले तेव्हा समजले. या

गटात आणखी कोण मडळी आहेत आणि रॅफे हे कोण गृहस्थ आहेत याची आम्हाला दोघानाहि कल्पना नव्हती. म्हणूनच बोटीवरल्या आज पहिल्याच सकाळीं आपल्या गटातली माणसे शोधित प्रो. रॅफे फिरत होते.

म्हातारा मोठा बोलका आहे. रॅफेना हिदुस्थानची बरीच माहिती आहे. काही वर्षांपूर्वी लखनौ येथील आर्ट स्कूलचे ते प्रमुख अधिकारी होते असे त्यानी मला सांगितले. “रशियाचे जगप्रसिद्ध रंगभूमि- दिग्दर्शक मेयरहोल्ड आणि स्टानिस्लाव्स्की याची आणि आमची मास्कोमध्ये कदाचित् मुलाखत होईल ” ते म्हणाले.

कॅलिफोर्नियाहून आलेल्या एका अमेरिकन गृहस्थाबरोबर आज सकाळी मी डेक टेनिस खेळत होतो. हा माणूस मोठा मजेदार आहे. तो रशियन इतके उत्तम बोलतो, की पहिल्यादा तो रशियन असावा असेच मला वाटलें. वर्णानेहि तो आम्हा हिंदी माणसाइतकाच पीतगौर आहे. कॅलिफोर्नियाची हवा बरीच उष्ण आहे म्हणतात. त्याचे नाव मि. स्टीन. कम्युनिस्ट पक्षाचा सभासद आहे तो. त्याची मते ज्वलज्जहाल असून तो एक नमुनेदार कम्युनिस्ट आहे सिगरेट, तबाखू किंवा मद्यमासाला तो स्पर्श करीत नाही पक्का शाकाहारी आहे. आमच्या वेटरला त्याचे कातुक वाटते आणि भाजीपाल्याचे पदार्थ बशा भरभरून तो त्याच्यापुढे ठेवतो. बोलतानाहि कॉ. स्टीन् मोठ्या ठसकेबाज अमेरिकन भाषेत बोलतो. बोलतानाबोलता तो मला म्हणाला,

“तुम्ही सर्व हिदुस्थानी लोक जर एकाच वेळी थुकला तर सान्या इग्रज लोकाना बुडवून टाकाल !”

आज दुपारी ‘लच’च्या वेळी आम्हाला ‘कॅव्हिआर’ हे रशियन पक्वान्न देण्यात आले. म्हाराष्टीयाची ‘परणपोळी,’ बंगाल्याचा ‘रसगुळा’ किंवा मद्राशाची ‘इडली’ व्यापमाणे रशियन लोकांचे ‘कॅव्हिआर’ हे ‘राष्ट्रीय’ पक्वान्न आहे ! या रशियन ‘कॅव्हिआर’साठी युरोपियन लोक नुसते तुटून पडतात. मला मात्र ती तोडात घालवेना ! मात्र टेबलावर ती किती मोहक दिसते ! जर्द केशरी रंगाच्या फुगलेल्या साबूदाण्याचा, द्राक्षाच्या घोंसासारखा जर घोंस केला तर तो जसा दिसेल तशी ‘कॅव्हिआर’ दिसते. सुकलेल्या माशासारखा वास तिला येतो आणि

चवहि एखाद्या खारट पिठाच्या गोळ्यासारखी. पुन्हा 'कॅव्हिआर' माझ्याजवळसुद्धा आणू नकोस म्हणून वेटरला मीं बजावले ! मात्र जेवणाचे इतर रशियन पदार्थ अत्यंत चवदार आणि इंग्लंडमधल्या पदार्थापेक्षा फारच छान आहेत आणि दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे एकादा पदार्थ आवडला तर रशियन वेटर आग्रह करकरीत पुन्हा वाढतो ! रशियन लोकांचा हा शिष्टाचार आम्हा हिंदुस्थानी लोकांसारखा आहे. इतर युरोपियन देशात ही पद्धत आढळणार नाही ! मूकस्तभासारखा वेटर मागे उभा राहील आणि खाऊन झाले की पट्कन् तुमची प्लेट घेऊन जाईल !

या रशियन बोटीवर माझा 'भाव' बराच वाढला आहे. या बोटीवर अमेरिकन आहेत, इंग्रज आहेत, रशियन आहेत, जर्मन आहेत, पण पौर्वात्य देशातला असा मी एकटाच आहे. त्यामुळे प्रत्येकाला माझ्या-विषयी मोठे कुतूहल वाटते ! प्रत्येकजण माझ्याशी बोलण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्यात बऱ्याच स्त्रियाहि असल्यामुळे आमच्या बोटीवर असलेल्या त्या म्हातान्या कॅनेडियन् 'एक्स-सोल्जर'ला तर माझा हेवा वाढला आहे !

रात्री आठच्या सुमाराला काही मच्छीमार होड्या आम्हाला दिसल्या. किनाऱ्यावरील एकदोन दीपगृहेहि दिसताहेत. बहुतेक हॉलडचा किनारा असावा. 'टेलिव्हिजन' शिकण्याकरिता अमेरिकेला गेलेले चार तरुण रशियन एजिनियर्स आमच्या बोटीवर आहेत. ते रशियाला परत जात आहेत रात्री जेवणानंतर त्यांनी ग्रामोफोन लावून डेकवर 'डान्स' सुरू केला आहे. सर्व स्त्री-पुरुष उतारू मोठी मजा करीत आहेत. मलाहि या मजेत भाग घ्यावयाची इच्छा आहे, पण हा म्हातारा रॅफे मला धरून बसला आहे आणि भगवद्गीता, बायबल, हिंदु तत्त्वज्ञान, रामायण, महाभारत इत्यादिकांच्या 'तौलनिक अभ्यासासबधी' माझ्याशी मोठ्या आवेशाने चर्चा करतो आहे ! काय करावे या म्हातान्याला !

ता. २८ मे-

“ Meester passenger, photographing is forbidden ! ”
अवब ! किती स्वस्त हीं प्लेअर्सचीं पाकिटें !—कील कॅनाल.

सकाळीं उठून डेकवर गेलो उजव्या बाजूला निसर्गरमणीय देखावा दिसतो आहे. हिरवीगार शेते, मधूनमधून लहानशीं तांबड्या विटाचीं घरे आणि पवनचक्क्या दिसत आहेत. माझ्याजवळ कॉमरेड शिडलर उभी आहे. ती म्हणते, “ हा हॉलडचा किनारा असावा. किती पवनचक्क्या दिसताहेत ? ” हॉलड देश आणि पवनचक्क्या याचे साहचर्य लहानपणापासून अनेक भूगोलाच्या पुस्तकातून माझ्याहि मनावर ठसविले गेले आहे. पण आमच्या शेजारी उभी असलेली जर्मन बाई म्हणते, “ छे, छे, ही जर्मनी सध्या आपण एल्बे नदीतून चाललों असून पलीकडे कीलचा कालवा आहे ”

या जर्मन बाईचा नवरा इंग्लिश असून तो रशियात नोकरीला आहे. तिला स्टेफान नावाचा एक सातआठ वर्षांचा गोड मुलगा आहे. तो आईशीं जर्मन भाषेत बोलतो, मधूनमधून रशियन भाषेतहि बोलतो आणि त्याला थोडेथोडे इंग्रजीहि येते ! प्रत्येक रशियन घरात एक ‘ रेड कॉर्नर ’ नावाचा भाग असतो. तिथे लेनिनची तसवीर किवा पुतळा आणि सभोवतीं लाल फडक्याची कमान असते. प्रत्येक सोव्हिएट बोटीवरहि हा ‘ रेड कॉर्नर ’ असतो. कॉमरेड शिडलर म्हणाली “ चल, आपण आज आपल्या बोटीवरला रेड कॉर्नर पाहू या ”

रशियन बोटीवरला कॅप्टन केव्हाकेव्हा बोटीवरल्या सर्व खलाशाशीं आणि अमलदाराशीं एखाद्या प्रश्नाची चर्चा करतो. असल्या सभासाठी बोटीवर एक लहानसा हॉल आहे. त्याच्या पलीकडे हा ‘ रेड कॉर्नर ’ आहे. ‘ रेड कॉर्नर ’ मध्ये विशेषसा उजेड नव्हता. आत शिरल्याबरोबर स्टालिनचा एक मोठा थोरला ब्रॉझचा अर्धपुतळा आमच्या दृष्टीला पडला एका बाजूला कार्ल मार्क्सची एक भव्य तसवीर आणि दुसऱ्या बाजूला फ्रेडरिक एजल्सचे एक चित्र होते. ‘ चारकोल ’ ने काढलेले लेनिनचेहि भव्य चित्र भितीवर माझ्या दृष्टीला पडलें. मला मोठे आश्चर्य वाटलें. याला ‘ रेड कॉर्नर ’ किवा ‘ लेनिन कॉर्नर ’ म्हणतात,

आणि लेनिनचाच पुतळा किवा अर्धपुतळा इथे कसा नाही ? स्टालिनचा भव्य पुतळा आत शिरल्याबरोबर दृष्टीला पडला आणि लेनिन कुठे आहे ? या 'चारकोल डॉइंग' वरच लेनिनची बोळवण केली आहे की काय ? थोड्या वेळाने लेनिनचा पुतळा माझ्या दृष्टीला पडला. पुतळा एक फूट दीड फूट उचीचा लहानसाच होता, पण एका हाताची मूठ वळून भाषण करतो आहे, अशा थाटाची लेनिनची काळ्या दगडाची आकृति सुंदर होती. बाजूला असलेला स्टालिनचा अर्धपुतळा फारच भव्य आणि मोठा असल्यामुळे लेनिनचा हा पुतळा चटदिशीं नजरेत भरत नाही इतकेंच

दुपारचा ११-४५चा सुमार झाला आहे 'कील कॅनाल'च्या तोंडाशीं आमची बोट आली आहे. कालव्याच्या या काठापासून त्या काठापर्यंत एक भलेभक्कम पोलादी धरण आहे. वाफेच्या यंत्राने हें धरण बाजूला सरकते आणि मग बोट कालव्यात शिरू शकते असेच धरण कालव्याच्या दुसऱ्या टोंकाला आहे म्हणतात. बोट आत घेऊन हीं दोन्हीं धरणे वद केली कीं कुठलीहि बोट कोंडून ठेवता येईल. गेल्या महायुद्धाच्या वेळीं जर्मनीचे सर्व आरमार या कालव्यात होते, आणि ह्या कालव्याची दोन्ही बाजूनीं नाकेबंदी करून सबंध जर्मन आरमार एखाद्या बाटलींत कोंडावे तसे कोडण्याचा दोस्त राष्ट्रांनीं प्रयत्न केला होता. कालव्याच्या तोंडाशीं आमची बोट येत होती तेव्हाच 'सर्स्-सर्स्' करीत एक जर्मन लॉच आमच्या बोटीजवळ आली आणि कैसरसारखे निशाचे आकडे असलेला एक गलेलह जर्मन आमच्या बोटीवर चढला ! हा जर्मन पायलट कुठलीहि बोट कालव्यातून जात असताना ती जर्मन पायलटच्या ताब्यात अमते दुसरी १२ वाजता आमची बोट कालव्यात शिरली आहे. रात्रीं आठच्या सुमारास ती दुसऱ्या टोंकाला बाहेर पडेल म्हणतात. त्या जर्मन लॉचवर नाझी निशाण फडकत होते. नाझी निशाण रशियन लाल बावट्यासारखेच आहे, फक्त विळ्याहातोड्या-ऐवजीं एका सफेत वर्तुळात स्वस्तिक चिन्ह असते इतकेंच. आमच्या सोव्हिएट बोटीवर जर्मन पायलट आल्याक्षणापासून सर्पांच्या घरात सुगूस यावे त्याप्रमाणे स्मशानशातता पसरली आहे. सर्व रशियन खलाशी आणि अमलदार तोंडें मिटून फिरताहेत. आम्ही उतारूहि अस्वस्थ

आहोत. बोटीवरच्या रोडिओचे सगीतहि बद करण्यात आले आहे. बोट अगदीं कील कॅनॉलच्या तोडाशी आली आहे. डेकवर उभा राहून कालव्याच्या प्रवेशद्वाराचा फोटो घेण्याकरिता मी माझा कॅमेरा लावतो आहे, इतक्यात वरून एक रशियन अमलदार ओरडला, “Meester passenger, photographing is forbidden !” रशियन लोक इंग्लिश बोलताना दीर्घ उच्चार करतात म्हणूनच मिस्टरचा उच्चार ते मीऽऽस्टर म्हणून करतात. तो ओरडेपर्यंत मी कॅमेराची कळ दाबली होती आणि फोटो निघाला होतासुद्धा ! मी चट्दिशीं कॅमेरा बदलून ‘नाहीं फोटो काढीत’ असे मानेने खुणावून दुसरीकडे निघून गेलों तो फोटो अजून माझ्याकडे आहे.

आता आमची बोट त्या पोलादी धरणाच्या बाहेरच्या बाजूला एका प्रशस्त धक्क्याला लागून उभी आहे. बोटीवरल्या सरकारी कागदपत्राची तपासणी होऊन नंतर ते धरण उघडणार आणि आमची बोट आत शिरणार. जर्मनीमधल्या निरनिराळ्या देखाव्याचीं चित्रे आणि सिगारेटच्या पेट्या विकण्याकरिता बरीच जर्मन पोरे आली आहेत आणि आम्हा उतारूना काहीतरी विकत घ्या म्हणून आग्रह करताहेत. मला एका गोष्टीचे मोठे आश्चर्य वाटले ! ‘ग्लेअर्स’ सिगारेटच्या पत्रासाच्या पेटीला मुबईत जवळजवळ एक रुपया पडतो. आणि ज्या लडनमध्ये त्या तयार होतात, तिथे याच पेटीला दोन शिलिंग सहा पेन्स किंवा अदमासे पावणेदोन रुपये पडतात. आणि तीच पेटी ही जर्मन पोरे एक शिलिंगाला किंवा अकरा आप्याला विकीत आहेत ! मॅक्लॅव्ड म्हणाला, “मी इंग्लिश आहे, पण आमच्या इंग्लिश सिगारेट्स जर्मनीत विकत घेणे मला अधिक स्वस्त पडते आहे !” त्याने एकदम पाचसहा पेट्या विकत घेतल्या.

सुमारे १२-४५ ला ते पोलादी धरण दुभंग होऊन बाजूला सरकले आणि आमची बोट कालव्यात शिरली. किती सुंदर कालवा आहे हा ! दोन्ही बाजूंना रेटाड वाळवट आणि मधून मधून खजुरीचीं झुडुपे असलेला सुवैज्ञ कुठे आणि हिरवीगार रम्य वनश्री असलेला हा रेखीव कील कालवा कुठे ! हातात ध्यायची ती गोष्ट उत्कृष्टच करायची या जर्मन लोकांच्या सुप्रसिद्ध तत्त्वाप्रमाणे त्यांनी हा कालवा जणु काय एकाद्या चित्रा-

तल्या कालव्याप्रमाणे आखून खोदून काढला आहे. जवळजवळ छप्पन मैल हा कालवा लाव आहे म्हणतात

आता दुपारचे तीनचार वाजले आहेत. स्वच्छ सोनेरी ऊन पडले आहे. किनाऱ्यावर खेळत असलेली किंवा आघोळ करीत असलेली गुट-गुटीत जर्मन मुले आम्हाला डेकवर उभे असलेले पाहून हसत खिदळत 'How do you do ?' म्हणून आपणाला येत असलेले एखादे इंग्रजी वाक्य मोठ्यादा ओरडत आहेत. बोट सथपणे चालली आहे. मुलांच्या अशा एका घोळक्याचा चालत्या बोटीतून मी एक फोटो घेतला.

सुमारे पाचव्या सुमाराला बरीचशी जर्मन विमाने पाचपाच सहा-सहाच्या गटाने वर उडत असलेली आम्ही पाहिली. करड्या रगाचे एक सुंदर जर्मन क्रूझरहि आम्हाला वाटेत भेटले. आमच्या उलट्या दिशेने चाललेली 'अॅड्डी इग्नीव्ह' नावाची एक सोव्हिएट बोट आमच्या जवळून गेली तेव्हा दोन्ही बोटींवरल्या रशियन खलाशानी एकामेकाना सलामी दिली.

६-४५ ला कील कालव्याच्या दुसऱ्या टोंकापाशी आम्ही आलों. इथेहि एक पोलादी धरण आहे. तिथे जवळच असलेल्या धक्याला आमची बोट लागली आहे. एक तासभर आमची बोट इथे थांबली. पलीकडे कील शहरातल्या घराचे पुजके दिसत आहेत. शिकारीकरिता किंवा एकातात वेळ घालवण्याकरिता जर्मनीचा कैसर या कील शहरातच येत असे म्हणतात. आठ वाजता ते धरण बाजूला सरकले आणि आमची बोट बाहेर पडली. आता आम्ही बाल्टिक समुद्रात शिरलो आहोत. काही वेळ डेन्मार्कच्या किनाऱ्याने आणि नंतर नॉर्वे-स्वीडन एस्थोनियाच्या किनाऱ्याने आमची बोट जाईल असे उतारू म्हणत आहेत. आता बोट फार जोराने हालते आहे. रात्री दहाच्या सुमारास आमची उच्च धिप्पाड स्ट्रुअर्डेस् केबिनमध्ये आली आणि केबिनचे पोर्टहोल कडकोट बंद करून गेली. बाल्टिक समुद्रात वादळ होणार की काय ?

ता. २९ मे-

The Land of the Midnight Sun !

सकाळीं उठलो आणि माझ्या घड्याळात पाहिले तो आठ वाजले होते. पण बोटीच्या घड्याळात नऊ वाजले आहेत ! मी विसरलोंच. इंग्लंडला येताना ज्याप्रमाणे घड्याळ रोज एक तास मार्गे करावे लागे त्याप्रमाणे इंग्लंडहून रशियाला जाताना घड्याळ पुन्हा एकएक तास पुढे करावे लागते.

त्या चार रशियन एजिनियर्सपैकी एक पोरगेलासा एजिनियर माझ्याशीं आज बोलत होता. अमेरिकेत काही दिवस राहिल्यामुळे त्याला थोडेसे इंग्लिश येते. “ या दिवसामवे लेनिनग्राडमध्ये बहुतेक तुम्हाला पाढऱ्या रात्री (White nights) पहावयाला मिळतील.” तो म्हणाला पाढऱ्या रात्री म्हणजे रात्री बाराएक वाजेपर्यंत बराचसा उजेड असतो, नंतर थोडा वेळ थोडासा काळोख होतो, आणि पुन्हा दीड दोन वाजता स्वच्छ उजाडते !

या बॉल्टिक समुद्रातहि हा पाढऱ्या रात्रीचा प्रकार कदाचित् पहावयाला मिळेल म्हणतात आज रात्री कितीहि जागावे लागले तरी ही गमत पाहिल्याशिवाय मी रहाणार नाहीं लहानपणीं मेरी कॉरेलीच्या ‘ थेल्मा ’ या कादवरींत नॉर्वे-स्वीडनचे ‘ The Land of the Midnight Sun ’ हे वर्णन वाचताना माझे अतःकरण थरारून येत असे आणि हे अलौकिक दृश्य आपणाला कधीं तरी पहावयाला मिळेल काय अशा प्रकारच्या दिवास्वप्नात मी रगून जात असे. हे स्वप्न खरे होईल असे चुकूनसुद्धा मला कधीं वाटले नव्हते. पण आज रात्री माझी स्वप्नसृष्टि खरी होणार म्हणायची ! मी अधीर मनाने रात्रीची वाट पहातो आहे.

बाल्टिक समुद्रात हवेचा एक विचित्र प्रकार दृष्टीला पडतो. कडक ऊन पडलेले असते आणि हाडे फोडून टाकणारी कडाक्याची थंडी पडते ! आज सकाळी अमेच ऊन पडलेले पाहून बोटीवरल्या बऱ्याचशा युरोपियन बायका दुरळून गेल्या आणि आपली कातडी पीतवर्ण

(Sunburnt) व्हावी म्हणून तासाचे तास निळेकाळे चष्मे लावून या उन्हात पडून राहिल्या. आम्ही हिंदी लोक गोरे व्हायला धडपडतो आणि हे गोरे लोक उन्हात भाजून घेऊन काळे व्हायला पाहतात ! ' You have sun in your skin ' असें म्हणत खरोखरच काहीं युरोपियन तरुणी आमच्या पीतश्यामल कातडीचा अक्षरशः हेवा करतात !

या बायाची नंतर मात्र चागलीच फजिती झाली ! कडक ऊन आणि कडक थडीचा परिणाम असा झाला, कीं त्याचीं नाके सुजून लाल-बुद झालीं आणि दुपारीं लचला जेव्हा त्या टेबलापाशीं आल्या तेव्हा नाके रगवलेल्या सर्कशीतल्या विदूषकासारख्या त्या दिसू लागल्या !

आज मय्यरात्रीचा सूर्यप्रकाश दिसणार खरा. रात्री जेवल्यानंतर साडेआठ वाजता मी डेकवर आलों. तेव्हा आपल्याकडे दुपारीं ४ वाजता पडते इतके स्वच्छ ऊन पडले होते रात्रीं साडेदहा वाजता आम्ही 'स्मोकिंग रूम'मध्ये गप्पा करीत बसलो होतो, तेव्हा चागली पिचळसर संधिप्रकाश पडला होता. नाना विषयावर आमच्या गोष्टी चालल्या आहेत. एक अमेरिकन मुलगी म्हणते, "फ्रेच तरुण मोठ्या गरम रक्ताचे, बुवा. एखाद्या मुलीची ओळख होऊन पाच मिनिटे झालीं नाहींत तोंच एकदम ते तिच्यावर प्रेम करू लागतात !" आमचा रॅफे मोठा मिस्किल म्हातारा आहे. माझ्याकडे तिरण्या डोळ्याने पहात तो म्हणतो, "फ्रेच तरुणापेक्षाहि या हिंदी पोराचे रक्त फार गरम ! अभ्यासाला म्हणून इंग्लंडला येतात आणि हा हा म्हणता आमच्या पोरी उठवतात."

"इंग्लंड आमच मगळच उठवत, तेव्हा निदान तुमच्या पोरी तरी आम्हाला उठवू द्या ! " मी म्हणालों.

आता रात्रीचे १२-१० वाजले आहेत. ताबडेलाल सूर्यबिंब नुकतेच जस्ताला गेले आहे. क्षितिजावर दूरच दूर लाल प्रकाशाचा एक पट्टा पसरला आहे. त्यावर सफेत प्रकाशाचा एक पट्टा दिसतो आहे. तो धूसर होत होत निळ्या आकाशात विरून गेला आहे. एकाददुसरी चादणी मधूनमधून कुठेतरी चमकते आहे. चमत्कारिक रक्तधूसर प्रकाश डेकवर पडला आहे. हीच ती पाढरी रात्र. हेच ते खरे. झालेले माझे स्वप्न. वातावरणात एक प्रकारची रम्यभीषण अद्भुतता भरून राहिली आहे.

निस्तब्धपणे बोट पुढे चालली आहे आणि एखाद्या भारून टाकलेल्या माणसाप्रमाणे अनिमिष नेत्रांनी निसर्गाचा हा खेळ मी पाहून घेतो आहे

काहीं वेळाने पलीकडच्या डेकवरून कशी काय गमत दिसते ती पहावयाला मी तिकडे गेलों, तों इकडल्यापेक्षाहि विलक्षण सौंदर्याची खेगत निसर्ग त्या बाजूला करत आहे. सूर्यविवासारखेच तांबडेलाल चंद्रबिंब क्षितिजावर आले आहे हा बाल्टिक चंद्र काहीं चमत्कारिकच ! याला काय म्हणावे तेच मला कळत नाही ! आतापर्यंत चतुर्थीचा चंद्र, पौर्णिमेचा चंद्र वगैरे नाना तऱ्हेचे चंद्र मी पाहिले आहेत, पण हा काहीं विलक्षणच प्रकार आहे ! कॉमरेड शिडलर रशियन शेतकरी बाया बाधतात तसले एक रंगीबेरंगी तांबडे फडके डोक्याला बाधून एकाद्या वेडावलेल्या माणसासारखी या चमत्कारिक चंद्राकडे पहात उभी आहे. चंद्र दिसतोच आहे नसा. एखादे तांबडेलाल कलिंगड वाकडेतिकडे फुटावे तसा चंद्र दिसतो आहे. तो धड गोल नाही, धड अर्धचंद्र नाही की धड चंद्रकोरीसारखाहि नाही ! काहीं वाकडातिकडाच त्याचा आकार झाला आहे !

“ Look at the Moon How funny she looks ! ” शिडलर म्हणते.

“ She looks like er er ” मला काहींच सुचेना !

“ She is crazy ! ” शिडलर म्हणते.

“ Crazy ! That's the word ! ” मी एकदम उद्गारलो.

Crazy ! खरोखरच Crazy ! वेडावलेला, माथे फिरलेला तो चंद्र दिसत होता ! चंद्राचा आणि चंद्रप्रकाशाचा मानवी मनावर काहीं विलक्षण वेडावून टाकणारा परिणाम होतो असे मानसशास्त्रज्ञ म्हणतात. साध्या चंद्राचा जर असा परिणाम होतो, तर या वेडावलेल्या चंद्राचा मानवी मनावर काय परिणाम होईल ? या वेडावलेल्या बाल्टिक-चंद्राच्या चमत्कारिक रक्तधूसर प्रकाशात उभ्या राहिलेल्या माणसाचे जर डोळे. ठिकाणावर राहिले तर मी म्हणेन तो माणूस नव्हे !

ता. ३० मे—

काय हो, अरब आणि हिंदु यांत फरक काय ?

“ आमच्या रशियन तार्तर वेटरने आज एक मजेदार प्रश्न मला विचारला. त्याला इंग्लिश येत नव्हते, पण रशियन समजणाऱ्या आमच्या त्या कॅलिफोर्नियाच्या अमेरिकन मित्राला दुभाषा करून तो माझ्याशी बोलत होता. मी हिंदु आहे हे कळल्यावर तो म्हणाला, “ काय हो, हिंदु आणि अरब यात फरक काय ? ”

मी म्हणले, “ हिंदु हा हिंदुधर्मीय आणि अरब मुसलमानी धर्माचा दुसरा फरक म्हणजे हिंदु हे आर्यवर्गीय आहेत. मुसलमान सेमिटिक वंशाचे आहेत. ”

हा वेटर रशियन अमला तरी तार्तर असल्यामुळे मुसलमान आहे. त्याचे मला विशेष आश्चर्य वाटले नाही. पण बरेच चांगले शिकलेसवरलेले युरोपियन आणि अमेरिकनसुद्धा हा प्रश्न अनेक वेळा विचारतात तुमच्या हिंदुस्थानात हिंदु आणि मुसलमान आहेत, त्यांच्यात फरक काय ? मला या प्रश्नाचा अर्थच समजत नाही मी एका अमेरिकन गृहस्थाला उलट विचारले, “ तुमच्या देशात किंवा युरोपात ज्यू आणि ख्रिश्चन आहे, त्यांच्यात फरक काय ? धर्म आणि वंश वेगळे, हाच फरक, दुसरे काय ! तसाच हिंदु—मुसलमानातला फरक. ”

ता. ३१ मे—

लेनिनग्राडच्या रस्त्यात आणि मशीद ?—‘ हॉटेल यूरोपा ’— ह्या वृद्ध कुमारिका आम्हाला का सतावताहेत ? रशियात ही ‘ भिकारी ’ मनोवृत्ती का उत्पन्न झाली आहे ? ह्या लोकाना सौंदर्यदृष्टीच नाही !

खेर म्हटले तर आज सकाळीं आठ वाजता आमची बोट लेनिन-ग्राडला पोचावयाची. पण लंडनहून निघतानाच सातआठ तास उशीर

झाल्यामुळे आज सध्याकाळीं सहासातपर्यंत आम्ही लेनिनग्राडला पोचू म्हणतात. आज सकाळपासून आम्ही फिनलँडच्या आखातात आहोत. गर्द झाडी आणि लहानलहान डोंगर असलेल्या एका बेटाजवळून सकाळीं ९-३०च्या सुमाराला आमची बोट गेली. या बेटाचे नाव 'हेलिगोलँड'

आज हवा चमत्कारिक आहे आकाश ढगाळ आहे आणि थडीही फार वाजते आहे. बोटीवरचे रशियन उतारू म्हणतात, 'ही लेलिनग्राड वेदर !' सवध युरोपात इंग्लंडची हवा ज्याप्रमाणे आपल्या चमत्कारिकपणामुळे 'इंग्लिश वेदर' म्हणून ओळखली जाते, तशीच रशियात लेनिनग्राडची हवा चमत्कारिक समजली जाते. रशियात इतर ठिकाणी या दिवसात उन्हाळा असला तरी लेनिनग्राडमध्ये थडी असते, थोडा क्षिमक्षिम पाऊस असतो, आणि आकाशहि ढगाळ असते.

दुपारीं २-३० चा सुमार झाला आहे, एका बाजूला फिनलँडचा आणि दुसऱ्या बाजूला एस्थोनियाचा किनारा दिसतो आहे. चारऱ्या सुमाराला एस्थोनियाऐवजी रशियाचा किनारा दिसू लागला. दूरवर एक लहानसे दीपगृह दिसते आहे. हेच ते कॉन्स्टाड्ट. झारच्या वेळेपासून रशियाचा एक प्रसिद्ध आरमारी तळ म्हणून हे ठिकाण प्रसिद्ध आहे. क्रांतीच्या वेळी येथील खलाशानीं केलेला पराक्रम सुविख्यात आहे. यामुळे रशियन क्रांतीच्या इतिहासात कॉन्स्टाड्ट हे नाव अजरामर झाले आहे.

पाच साडेपाचची वेळ झाली आहे. आम्ही लेनिनग्राड बदराच्या अगदी जवळ आलो आहोत. एक सोव्हिएट लॉच वेगाने आमच्या बोटी जवळ आली आणि काही रशियन अधिकारी बोटीवर चढले प्रत्येक उतारूचा पासपोर्ट आणि त्याच्याजवळ असलेले पैसे याची त्यांनी नोंद घेतली. चकचकीत काळा रंग दिलेल्या दोन सुंदर सोव्हिएट पाणबुड्या बोटी आमच्याजवळूनच जात होत्या. त्या पाण्यावर आलेल्या होत्या त्याचा फोटो घेण्याची मला अनावर इच्छा झाली, पण फोटो घेण्याची मनाई आहे !

बरोबर ६-३० ला बोट लेनिनग्राडच्या धक्क्याला लागली. 'इट्रिस्ट'चे उतारू घेऊन येणाऱ्या बोटीसाठीं लेनिनग्राड बदरात 'इट्रिस्ट'चा खास धक्का आहे. या धक्क्यावरच निळ्या आणि सफेत रंगाची

‘इटुरिस्ट’च्या ऑफिसची दुमदार लाकडी इमारत आहे. आम्ही उतरल्या-बरोबर या इमारतीत शिरलो.

या इमारतीवर दोन उडत्या पखाचे ‘इटुरिस्ट’चे सोनेरी चिन्ह लावलेले आहे. तारा आणि विळाकोयत्याचे चिन्ह असलेला एक मोठा-थोरला लाल बावटा इमारतीवर फडकतो आहे. दरवाजातून आत गेल्याबरोबर एक भव्य हॉल लागतो. त्या हॉलच्या भितीवर लेनिन, स्टॅलिन, व्हॉरॅंशिलॉव्ह आणि मॉलॅटॉव्ह यांची भव्य चित्रे टागलेली आहेत या इमारतीत एक सुंदर उपहारगृहहि आहे. या हॉलच्या पलीकडे असलेल्या दुसऱ्या हॉल-मध्ये रशियन कस्टमच्या अधिकाऱ्याकडून आमच्या सामानाची तपासणी होणार आणि मग आमची सुटका होणार हा हॉल मात्र छान आहे. बसावयाला सुंदर टेबलखुर्च्या असून टेबलावर नाना तऱ्हेचीं वर्तमानपत्र पडली आहेत त्यात ‘मॉस्को डेली न्यूज’ हे इंग्लिश वृत्तपत्र मला मिळाले.

या हॉलमध्येच एक लहानसे ऑफिस असून तिथे पैसे बदलून मिळतात. किरकोळ खर्चासाठी पाच शिलिंगाचे मी रशियन पैसे घेतले. १ पौडाला २६ रुबल या हिशोबाने मला ६ रुबल आणि ५० कोपेक मिळाले. पौडाचे अदमासे तेरा रुपये होतात. याचा अर्थ एका रुबलची किंमत जवळजवळ आठ आणे होते. मी भीतभीतच रुबल घेतले कारण जास्त रुबल घेण्यात अर्थ नाही. रुबलचे पुन्हा पौड मिळणार नाहीत. बरे, रशियातून बाहेर जाताना काहीं रुबल उरले तर ते बाहेर नेता येत नाहीत ! रशियातल्या मुक्कामात होणाऱ्या प्रवासखर्चाचे, जेवणाखाणाचे, नाटकसिनेमाच्या तिकिटाचे सर्व पैसे आम्ही एकदमच लडनमध्ये ‘इटुरिस्ट’ला देऊन टाकलेले आहेत त्यामुळे वाजवीपेक्षा फाजील रशियन पैसे जवळ बाळगणे धोक्याचे आहे.

सामानाच्या तपासणीला जरा वेळ होता म्हणून थोडा वेळ आम्ही इकडेतिकडे फिरला वाडी बदर किंवा मशीद बदर येथे मालगाड्याची ‘शेड्स’ आहेत तसा इथे भास होतो ! एक रेल्वेलाईन इथून कुठेशी गेली आहे आणि जिकडेतिकडे इमारती लाकडाचे प्रचंड ढीग पडले आहेत ! लेनिनग्राड बदरातून इमारती लाकडाची फार मोठ्या प्रमाणावर निर्यात होते म्हणतात.

माझ्या सामानाची अगदी कसून झडती घेण्यात आली. प्रत्येक वस्तु उलटीसुलटी करून रशियन अधिकाऱ्यानी पाहिली मामा वरेकराचे 'स्वैरसचार' आणि 'जागत्या छाया' ही दोन मराठी पुस्तके माझ्या बॅगेत होती. कसली पुस्तके आहेत म्हणून विचारता मराठी लघुकथाची ती पुस्तके आहेत म्हणून मी त्या अधिकाऱ्याला सांगितले. त्याला इंग्लिश भाषासुद्धा जेमतेम येत होती ती मराठी पुस्तके आहेत असे म्हटल्यावर त्याने जरा चमत्कारिक नजरेने त्या पुस्तकाकडे पाहिले आणि आपले कर्तव्य केलेच पाहिजे अशा ऐटीने ती तो चाळून पाहू लागला ! 'ही पुस्तके जन्मभर तू चाळीत बसलास तरी तुला त्यातले काही समजणार नाही !' मी हसून त्याला इग्रजीत म्हणालो

माझे इतर कागदपत्र तपासताना 'कॉटे व्हडें' बोटीचा एक भला थोरला 'प्लान' त्याला सापडला त्याची त्याने इतक्या बारकाईने चवकशी केली, की जणू काय लष्करी किंवा आरमारी महत्वाचा तो गुप्त नकाशाच असावा ! त्याला मी म्हटले, "अरे बाबा, हा 'कॉटे व्हडें' नावाच्या इटालियन बोटीचा प्लान आहे. मी या बोटीन हिदुस्थानहून विलायतेला आलो. माझी बोटीतली जागा निश्चित करण्याकरिता थॉमस कुक कंपनीन मला तो दिला होता. त्यात राजकीय किंवा लष्करी महत्वाच काहीएक रहस्य नाही."

धड इग्रजी लिहितावाचता येत नसल्यामुळे त्याला तो कागद मोठा महत्वाचा वाटला आणि पाचसहा मिनिटे त्याने मला उगाच सतावले !

हे सर्व विधी होईपर्यंत रात्रीचे ९-३० वाजले होते—किंवा आजू-बाजूचा उजेड पाहाता मध्याकाळचेच ९-३० वाजले होते म्हणा ! प्रो. रॅफे, मॅक्लॅव्ड, मी आणि त्या दोन मध्यमवयस्क ब्रिटिश स्त्रिया असा आमचा पाचजणाचा रंगभूमि गट (Theatre group) 'इट्रिस्ट'च्या एका छानदार फोर्ड गाडीतून आमच्या हॉटेलकडे जावयाला निघाला. 'इट्रिस्ट'चे इतर उतारू एका मोठ्या थोरल्या बसमधून मागाहून येत होते.

लेनिनग्राड डॉकच्या मुख्य दरवाजातून बाहेर पडण्यापूर्वी पादरा कोट आणि पादरेच शिरस्त्राण घातलेल्या रशियन कस्टमच्या पोलिसाने आमची मोटर थांबविली आणि आत वाकून आमच्या चेहऱ्याकडे आणि आतल्या एकदर वस्तूकडे निरखून पाहून आम्हाला सोडून दिले !

आता लेनिनग्राडच्या रस्त्यातून आमची मोटार जात आहे. गोदीच्या बाहेर पडताच एका बाजूला घुमट असलेली एक इमारत दिसली. कित्येक शतकापूर्वीची ती एक जुनी मशीद आहे असे मला कळले लेनिनग्राडच्या रस्त्यात आणि मशीद हे ऐकून मला आश्चर्य वाटले ! पण त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही कित्येक शतकापूर्वी मुसलमानाचे किवा तुर्काचे साम्राज्य रशियापर्यंत पसरले होते ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्धच आहे, आणि त्या वेळचे अवशेष अजूनहि रशियात आहेत लेनिनग्राड किवा मॉस्कोमधल्या बऱ्याचशा ख्रिश्चन प्रार्थना-मंदिराच्या किवा चर्चेंसच्या शिल्पपद्धतीवर मुसलमानी छाप पडलेली ठिमे मशिदीसारखे मोठमोठे सोनेरी घुमट या चर्चेंसवर आहेत. आमची मोटार लेनिनग्राडच्या रस्त्यातून जात असताना असे सोनेरी घुमट असलेली कितीतरी प्रार्थनामंदिरे आमच्या दृष्टीस पडली

लेनिनग्राड हे एक भव्य पण जुनाट शहर वाटते बोटीतून बाहेर पडल्यावर रस्त्याच्या आजूबाजूला जी घरे दिसताहेत, ती पाहून मुबईत शेअर-बाजार किवा जुने कस्टमहाउस या बाजूला कपनी सरकारच्या वेळची भव्य, लांबच लांब, पण जुनाट घरे किवा वखारी आहेत त्याची मला आठवण होते लेनिनग्राड शहरातून नेव्हा नदी वाहत असल्यामुळे आमची मोटार कितीतरी पूल ओलाडून जाते आहे. शेवटी लासाल् स्ट्रीटमध्ये 'हॉटेल युरोपाच्या' सहासात मजली भव्य इमारतीपुढे आमची मोटार थांबली. नेव्हा नदीवरला एक मोठा थोरला भव्य पूल इथेच जवळपास आहे

लेनिनग्राडचा किवा पूवाच्या पेट्रोग्राडचा हा अत्यंत रंगेल आणि विलासी भाग लंडनची जशी पिकॅडिल्ली, पॅरिसची शॉ एलिसी किवा बर्लिनचा उटरडन लिडन, तसा पेट्रोग्राडचा हा 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट' ! रशियन क्रांतीपूर्वी झारच्या जमान्यात या 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट'वर भरजरी लष्करी पोषाख केलेले अमीरउमराव आणि कपड्याची छानछोकी करणाऱ्या पादरेशा वर्गातल्या रंगेल तरुणतरुणी सध्याकाळच्या वेळी ऐंटीत हिडत असत. तो जमाना बदलला. पेट्रोग्रॅडचे लेनिनग्राड झाले. 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट'चे नवे नाव ' 25th October Prospect ' असे आहे. १९१७ च्या

कर्तीतला अत्यंत महत्वाचा दिवस २५ ऑक्टोबर, त्याच्या स्मरणार्थ हे नाव देण्यात आले आहे. पण 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट' हे नाव रशियन लोकांच्या तोंडात इतके बसून गेले आहे, की सहज बोलताना 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट' याच नावाने ते या भागाला संबोधतात. याच 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट'वरील लालाल स्ट्रीटमध्ये आमचे 'हॉटेल युरोपा' आहे

'हॉटेल युरोपा'चा आतला भाग एकात्रा राजवाड्यासारखा अत्यंत प्रेक्षणीय आहे. पाचव्या मजल्यावरची न १९० ची खोली मला आणि मॅक्झव्हिल देण्यात आली आहे खोली ऐसमेस आणि सुंदर आहे खोलीला लागूनच एक सुरेख वाथरूम आहे अत्यंत आधुनिक पद्धतीच्या सजावट—सामानाने खोली शृंगारली आहे असल्या हॉटेलात राहावयाचा मला पुन्हा कधी योग येईलसे वाटत नाही ! पण स्टालिनच्या कृपेने रशियात चार दिवस चैन झाली आहे खरी ! हॉटेलच्या अगदी वर शेवटच्या मजल्यावर 'डायनिंग हॉल' आहे. आता १०-३० वाजले आहेत पण या हॉटेलात वाटेल तेव्हा वाटेल ते जेवण मिळते ! दुपारचा 'लंच' सध्या-काळी घ्या, सध्याकाळचे 'डिनर' रात्री चारा वाजता घ्या, केव्हाहि, कसलेहि जेवण घ्या ! हे युरोप नव्हे, हा रशिया आहे !

हॉटेलात आत्याबरोबर आमचे 'पासपोर्ट' घेणाऱ्या मुलीने आम्हाला सांगितले होते, की लेनिनग्राडमध्ये सिनेमाचा 'शो' रात्री ११ वाजता सुरू होतो. तेव्हा घाईघाईने 'डिनर' घेऊन ११ च्या 'शो'ला जावे असा विचार केला होता. बोट सकाळी येण्याएवजी लेनिनग्राडला सध्या-काळी आल्यामुळे लेनिनग्राडच्या कार्यक्रमातला आमचा एक दिवस फुकट गेलाच होता, तेव्हा रात्री निदान सिनेमा तरी पाहून घ्यावा असे आम्ही ठरविले. हो, या सर्व कार्यक्रमाचे भरपूर पैसे आम्ही 'इट्रिस्ट'ला भरले आहेत.

पण 'इट्रिस्ट'च्या आणि या रशियन लोकांच्या गवाळेपणाने एक दिवसच काय, पण आणखी बराच वेळ फुकट जावयाचा होता. १०-३०ला जेवण घेऊन ११ चा 'शो' साधावयाचा आम्ही खूप विचार केला, पण या हॉटेलच्या मद आणि मठ बेटर्सच्या मनानून आम्ही 'शो' पाहावा असे कुठे होते ! ते धीमेपणाने 'सूप'ची प्लेट गेल्यानंतर अर्ध्या तासाने दुसरी प्लेट आणीत होते. त्यानंतर चाळीस मिनिटांनी तिसरा

कोर्स आणि शेवटी बारा वाजून दहा मिनिटांनी कॉफी । अशा मोगलाई आरामात १०-४५ ला सुरू केलेले जेवण आम्ही १२-१५ ला आटोपले ! सुदैवाने ‘मेन्यू कार्ड’वर इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच आणि रशियन या चारी भाषात पदार्थांची नावे नबरावर दिली होती तेव्हा इंग्लिशमध्ये पाहून रशियन भाषेतल्या त्याच नबरावर वोट ठेवून दाखविल्यामुळे निदान पदार्थ तरी आम्हाला व्यवस्थित मिळाले नाहीतर या गवाळ्या रशियन वेटर्सनी ‘सूप’ ऐवजी कॉफी आणि कॉफीऐवजी बटाटे आमच्या-पुढे आणून ठेवले असते !

अशा तऱ्हेने स्वतःशी चरफडत आम्ही बाहेर पडला मिनेमा तर चुकलाच, आता पाढऱ्या रात्री असल्यामुळे बाहेर पडावे आणि लेनिनग्राड शहर पाहावे असे आम्ही ठरविले.

पण सकटे येतात तेव्हा एकामागून एक येतात ! मॅक्लॉव्ड्, मी आणि तो केनेडियन म्हातारा अशा आम्ही तिघानी बाहेर पडावयाचा बेत केला खरा, पण आमच्या गटातल्या त्या दोन म्हाताऱ्या ब्रिटिश बाया आणि प्रो० रॅफे हेहि आमच्याबरोबर यावयाला निघाले ! या दोन ब्रिटिश म्हाताऱ्या वृद्ध कुमारिका (Spinsters) आहेत. समजत काहीं नाही, पण आव मोठ्या शिष्टपणाचा आणतात ! रशियन रंगभूमीची काय, पण कमल्याच रंगभूमीची याना माहिती नाही ! पैसा जवळ आहे आणि दर वर्षी कुठेतरी जायचे म्हणून यदा या रशियाला आल्या आहेत. गेल्या वर्षी जर्मनी पाहावयाला गेल्या होत्या ! आपणालाहि कलेचे मर्म समजते हे दाखवण्याकरिता आमच्या ‘Theatre group’ मधून या आल्या असाव्या आम्ही आपले मजेत लेनिनग्राडमध्ये फिरणार आणि या म्हाताऱ्या आमच्याबरोबर कशाला ! “ या वृद्ध कुमारिकाच्या सगतीत मी वेडा होईन ! ” मॅक्लॉव्ड म्हणतो, “Our sole strategy in Russia ought to be to avoid these old women ! ” मलाहि ते मनापासून पटते

आम्ही बरोबरच बाहेर पडलो. १२-३० झाले आहेत, पण सध्या-काळीं सहासात वाजता मुंबईत चौपाटीच्या रस्त्यावर गर्दी असते तशी गर्दी ‘नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट’वर आहे. बायकामुळे घेऊन कामगारांच्या बुडीच्या बुडी

मजेत रस्त्यावरून फिरताहेत—पाठऱ्या रात्री आहेत म्हणून की काय ! ट्रामगाड्यासुद्धा चिक्कार भरून जाताहेत. रस्त्यावरल्या गर्दीत रॅफेबरोबर त्या दोन म्हाताऱ्यांना सोडून देऊन आम्ही तिघे हळूच निसटलो आणि दुसऱ्या एका रस्त्यावर वळलो !

एवढ्या गर्दीतसुद्धा आम्ही परदेशस्थ आहोत हे ओळखणे सोपे होते. दोनतीन रशियन छोकरे आमच्याभोवती जमले आणि रशियन व मोडक्यातोडक्या जर्मनमध्ये आम्हाला काही विचारू लागले मॅक्लॉन्डला आणि त्या कॅनेडियनला थोडेसे जर्मन येत होते. माझ्या मनगटावरील ‘रिस्टवॉच’ पाहाण्याकरिता त्या पोरानी इतकी धडपड केली, की त्यांनी ‘रिस्टवॉच’ ही वस्तु पहिल्यादाच पाहिली की काय असा मला सशय आला ! मला वाटले, त्यांना वेळ पाहावयाचा आहे म्हणून मी त्यांना हाताच्या बोटांनी किती वाजले ते सागावयाला लागलो. ते काहीतरी मला विचारीत होते, त्यांना वेळ नको होती तो कॅनेडियन म्हणाला, “हे घड्याळ विकतोस का म्हणून तुला ते विचारीत आहेत ?”

आमच्याकडची फाउंटनपेने त्यांनी पाहावयाला मागितली आणि इतक्या बालिश कौतुकाने ते माझ्या ‘पार्कर’ पेनकडे पाहात होते, की ते त्यांना देऊन टाकून त्यांना खूप करावे असा क्षणभर मला मोह झाला. पण तितकं औदार्य दाखविणे मला शक्य नव्हते फाउंटन पेने, घड्याळे इत्यादि वस्तु रशियात इतक्या महाग आहेत, की सर्वसाधारण माणसाला त्या विकत घेणे जवळजवळ अशक्य आहे ! चैनीच्या वस्तु महाग करणे सोपे आहे, पण लोकांच्या मनातील सुंदर वस्तूंची आवड मारून टाकणे वीस वर्षे समाजसत्तावादाचा ‘डोस’ पाजूनहि तितकेसे सोपे नाही, हे रशियातल्या माझ्या पहिल्या दिवसाच्या या पहिल्याच अनुभवाने मला ताबडतोब पटले. ते तरुण किती आशाळभूतपणे आमच्याभोवती घोंटाळत होते ! सर्वसाधारण रशियन जनतेचे प्रातिनिधिक ते तरुण होते असे म्हणणे धाष्ट्याचे आहे, कदाचित् ते कुणी ‘मौला’हि असतील. पण असा प्रकार घडला खरा कपड्यांचा सुंदर ‘सूट’ पाहूनहि रशियन लोकांच्या तोंडाला असेच पाणी सुटते आणि परदेशी प्रवाशाला “तुम्हा सूट विकत देतोस का ?” म्हणून ते केव्हाकेव्हा विचारतात असा रशियाहून आलेल्या आपल्या एका मित्राचा अनुभव मॅक्लॉन्डने सांगितला.

भाडवलशाही फॅसिस्ट राष्ट्राकडून केव्हा कसा हल्ला होईल आणि जगातले एकुलते एक समाजसत्ताक राष्ट्र केव्हा उलथले जाईल याचा नेम नसल्यामुळे रशियन सरकारला लोकांच्या इच्छाआकांक्षा, आवडीनिवडी बाजूला सावरून,—लोकांची मने मारून, प्रचंड यंत्रे, शस्त्रास्त्रे, विमाने आणि इतर मोठमोठ्या औद्योगिक योजना यावर आपण सर्वस्व खर्च करावे लागत असेल आणि त्यामुळे कपडालत्ता, घड्याळे, फाउण्टन पेने इत्यादि चैनीच्या वस्तूंच्या उत्पादनाकडे लक्ष द्यावयाला त्यांना वेळ किंवा ऐपत नसेल. पण त्यामुळेच जनतेत वर उल्लेखलेली ‘भिकारी’ मनोवृत्ति बळावत नसेल ना ? अर्थात् एक वेळ ही मनोवृत्ति बळावली तर चालेल, पण पहिल्या समाजवादी राष्ट्रांचे इतर बाबतीत बळ वाढविणे अधिक महत्वाचे आहे हे कुणीहि कबूल करील

रस्त्यावरून जाताना मोठमोठ्या स्टोअर्सच्या ‘शो केसेस’मध्ये माडलेल्या इतर काही वस्तूहि मला अशाच भयंकर महाग वाटल्या ‘हिज मास्टर्स व्हाईस’च्या ‘पोर्टेबल ग्रामोफोनसारखाच दिसणारा एक रशियन ग्रामोफोन होता, त्याची किंमत ५५० रूबल्स लावलेली होती ! ५५० रूबल्स म्हणजे अडीचशेहून अधिक रुपये झाले ! सैबेरियातल्या पादऱ्या अस्वलाच्या केसाळ कातडीचा एक ‘फरकोट’ मी पाहिला त्याची किंमत २३०० रूबल्स किंवा ११५० रुपये लावलेली होती ! या वस्तू विकत घेतो तरी कोण ? चैनीसाठी रशियात प्रवास करणारे अमेरिकन लक्षाधीश रशियाची एक आठवण म्हणून या वस्तू विकत घेत अमतील !

रात्री दहा वाजता बदरावरून आम्ही हॉटेलात आलो, तेव्हा मी आणि मॅक्लॉव्ड् सिगारेट्स विकत घ्यायला म्हणून हॉटेलच्या समोरच असलेल्या एका तंबाखूच्या दुकानात गेलो. तिथेहि महागाईचा हाच अनुभव आला. आत गेलो तो पहिल्यादा कुणी दिसलेच नाही. एका कोपऱ्यात दोन पोरी गापा मारीत बसल्या होत्या. बऱ्याच वेळाने आम्ही खूण केल्यावर त्या डुलतडुलत आमच्याकडे आल्या. ‘अलेग्रा’ नावाच्या उत्तम समजल्या जाणाऱ्या रशियन सिगारेट्सचे एक पाकीट मॅक्लॉव्ड्ने विकत घेतलें. १० सिगारेट्सच्या एका पाकिटाची किंमत २ रूबल्स म्हणजे एक रुपया ! त्यात आणखी रशियन सिगारेट्समध्ये अर्धा भाग जाड काग-

दाची पोकळ नळी असते आणि अर्च्या भागात तवाखु असते. याचा अर्थ १ रुपयाला ५ सिगारेट्स ! मॅक्लॉव्डचे डोळे पादरेच झाले ! पण त्याचा सिगारेटचा शोक मोठा आहे त्या मुलीच्या वागणुकीतील एकदर चालढकल आणि बेपर्वाई आमच्या हॉटेलमधल्या वेटर्सच्या तोडीचीच होती ! बेपर्वाई याचा अर्थ उद्धटपणा असा मात्र कुणी घेऊ नये ते वेटर्स काय किवा या दुकानातल्या मुली काय, त्याच्यात सौजन्य भरपूर होते, पण ‘माल पाहिजे तर घ्या अगर नका घेऊ, आम्हाला काय त्याच मोठस ?’ असा एक प्रकारचा निष्काळजीपणा मला आदळला रशियन माणसाच्या स्वभावातलाच हा गबाळेपणा आहे, की आपला माल संपून आपला फायदा व्हावा म्हणून मोठ्या तत्परतेने माडविलेवाला गिऱ्हाईकाची मर्जी सभाळतो तशी परिस्थिति नसून स्पर्धारहित समाजवादी व्यवस्था असल्या, मुळे, माल सपो अगर न सपो आमचा पगार आम्हाला मिळणार, अशा तऱ्हेची बेपर्वाई वृत्ति या लोकांची झाली आहे काय असेल ते असो-मला हा प्रकार आवडला नाही

मध्यरात्र झाली तरी ‘नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट’वर स्वच्छदपणे फिरत असलेल्या रशियन स्त्रीपुरुषांच्या या झुडी पाहून मॅक्लॉव्ड म्हणतो,

“ आमच्या ऑक्सफर्ड स्ट्रीटवर किवा पिंकडिल्ली सर्कसमध्ये रात्रीच्या वेळी इतक्या मजेत आणि निष्काळजीपणे फिरत असलेले इंग्लिश कामगाराचे आणि त्याच्या बायकाचे कधीतरी घोळके दिसतात काय ? ”

त्यावर आमचा कॅनेडियन म्हातारा म्हणतो, बाबा, समाजवादी रास्ट्रात प्रत्येकाला वाटणारी ही आर्थिक सुरक्षितता ! याना ‘उद्या’ची काळजी असायचे कारण काय ? ”

चैनीत फिरणाऱ्या या हजारो रशियन लोकाना पाहून आनंद होतो खरा, पण त्याचे गचाळ कपडे मात्र माझ्याने पाहावत नाहीत युरोपमध्ये जसा, ‘फॅल्ट हॅट्स’चा सुकाळ दिसतो, तसा इथे मुळीच दिसत नाही. फार काय, औषधालासुद्धा या गर्दीत ‘फॅल्ट हॅट’ मिळणार नाही ! बहुतेक पुरुषांच्या डोक्यावर चुरगळलेल्या ‘माकड टोप्या’ (Monkey Caps). उरलेसुरलेले बोडकेच ! बायकांचेसुद्धा तसेच ! युरोपमधल्या स्त्रिया ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या आकाराच्या आणि चित्र-

विचित्र रगाच्या सुंदर टोऱ्या वापरतात तसे इथे काही नाही ! शेंकडा नव्वद बायकाच्यासुद्धा डोक्यावर 'बेरे कॅप्स' (Beret Caps). उरलेल्या दहा टक्के उघड्या डोक्यानी किंवा कसलातरी रगीत रुमाल डोक्याला गुंडाळून फिरतात ! या 'बेरे' किंवा हे रुमालसुद्धा बहुतेक लाल रगाचे. लाल रगाची आवड साम्यवादावरील निष्ठा दाखवते, याबद्दल मला काहीच म्हणावयाचे नाही, पण उठल्यासुटल्या वाटेल त्यासाठी लाल रग वापरलेला काही चांगला दिसत नाही. एकाद्या मुलीचा भडक लाल रगाचा झगा आणि त्यावर तांबडी बेरे टोपी पाहिली, की तिच्या रुचिहीनतेची आणि सौंदर्यदृष्टीच्या अभावाची कीव येते पण या रशियन लोकांचे कपडे पाहिले की सौंदर्यदृष्टि किंवा रगसंगती कशाशी खातात हेसुद्धा याना माहीत नसावे याची खात्री होते ! वाटेल त्या कापडाचे बायका जेणे वापरतात आणि तेसुद्धा किती वेदव !

'फेल्ट हॅट' प्रमाणेच 'टाय' सुद्धा बहुतेक पुरुषांच्या गळ्यात दिसत नाही कसल्यातरी धुरकट, निळसर किंवा करड्या रगाची तुमान, त्यावर तिसऱ्याच रगाचा गर्ट आणि तसलाच कसला तरी धुरकट कोट हा पुरुषाचा 'ड्रेस' ! रशियन पुरुषांच्या या झुडी पाहिल्या की थोडेसे गोरें झालेल्या आमच्या गोव्याच्या 'बुटलेरा'चे श्वेच्या श्वे इकडे फिरताहेत की काय असा भास होतो !

हे लोक 'फेल्ट हॅट' वापरीत नाहीत किंवा कटक इस्तरी-वरच्या कॉलरवर 'टाय' वापरीत नाहीत म्हणून मला सुळींच राग येत नाही. अमक्या वेळी अमकेच कपडे वापरल पाहिजेत आणि तमक्या वेळी तमकेच केले पाहिजे हा युरोपियन लोकांचा अतिशिष्ट-पणा मलाहि आवडत नाही कपड्याळच्यात स्वैरता असावी असेच मला वाटते. पण त्याचा अर्थ भिकार रगाचे आणि कसेतरी शिवलेले कपडे वापरावे असा होत नाही. इतर चैनीच्या वस्तूप्रमाणे कापडहि रशियात महाग असेल आणि इतर राष्ट्रोपयोगी वस्तूच्या उत्पादनामुळे उत्तम प्रकारचे कापड रशियन सरकार काढू शकत नसेल, पण म्हणून रगसंगतीला हरताळ फासावा किंवा अव्यवस्थितपणे शिवलेले गबाळे कपडेच वापरावे असा रशियन सरकारचा हुकूम ग्वाभ नसेल ! पिढ्यान्

पिढ्या दारिद्र्यात रुतलल्या आमच्या गरीब हिंदी लोकांचे कपडे यापेक्षा डोळ्यांना कितीतरी आल्हाददायक वाटतात

रस्त्यातल्या दुकानातील वस्तूची माडणीहि मला विशेष मोहक वाटली नाही या एकदर सर्व गोष्टींमुळे रशियन शहरातले हे वातावरण अतिशय धुरकट, भकास आणि रगहीन (drab) वाटते. या खडबडीत चेहेऱ्याच्या आणि पिवळट रंगाच्या गत्राळ लोकातून फिरताना पुढारलेल्या झकपक युरोपातून आपण पुन्हा मागासलेल्या आशिया खंडात आलो आहोत असा भास होतो

दुसरी एक मजेदार गोष्ट रस्त्यातून फिरताना माझ्या दृष्टीपत्तीला आली, त्यामुळे हा भास तर अधिकच होऊ लागला आपल्याकडे सन्यासी किंवा सोवळ्या बाया करतात त्याप्रमाणे सवध डोक्याची गुळगुळीत हजामत केलेले कितीतरी रशियन लोक रस्त्यात आणि दुकानात मला दिसले. एका कॅफेच्या मॅनेजरने तर टाय, बूट्सट वगैरे चागले युरोपियन पद्धतीचे कपडे केलं होते, पण वर तुळतुळीत गोटा ! ही एक नवी फैशन आहे, की उन्हाळ्यात काही वयस्क लोक आपली डोकी तासतात, काही समजत नाही कारण रशियाचा उन्हाळा बराच कडक असतो !

आम्ही परत फिरपर्यंत रात्रीचे १-४० झाले होते. बहुतेक दुकाने बंद झाली होती आणि गर्दीहि खूप कमी झाली होती दारू पिऊन झिगलेले पाचसहा लोक तरी या एकदीड तासाच्या अवधीत आम्हाला रस्त्यात आढळले एका माणसाला तर दुकानचा द्वाररक्षक मानगुटीला धरून दुकानाच्या बाहेर ओढून काढीत होता आणि टकलून दिल्यावर तो माणूस कोलमडत कोलमडत पुनः पुन्हा दुकानाच्या दारावर जाऊन पडत होता ! तबाखू अतिशय महाग केल्यामुळे तबाखूचे व्यसन रशियन तरुणातून जवळजवळ नाहीसे होत चालले आहे या दारूच्या व्यसनाची रशियन सरकार अशीच विल्हेवाट का लावीत नाही ते समजत नाही.

रस्त्यातून आणखी एक चमत्कारिक गोष्ट आम्हाला दिसली. प्रत्येक बंद झालेल्या दुकानाच्या दारावर एखाद्या लाकडाच्या खोक्यावर किंवा घडवचीवर डुलक्या घेत बसलेली कुणीतरी जख्खड म्हातारी किंवा म्हातारा आमच्या दृष्टीला पडत असे रशियात भिकारी नाहीत म्हणतात, पण हे

भिकारी तर नव्हेत ना असा आम्हाला सशय आला पण नगर आम्हाला कळले, की इतर काही काम झेपणे ज्यांना मक्य नाही त्यांना काहीतरी काम म्हणून हे सरक्षकाचे (Custodian) काम देण्यात येते काय खरे असेल ते असे

बरोबर एक वाजता रस्त्यातले दिव गळ होते पण पाढरी रात्र असल्यामुळे वाट दिसावयाला अटचण नव्हती दोनच्या सुनराला आम्ही आमच्या 'हॉटेल युरोपात' परत आलो

* * *

ता. १ जून—

तो ताबडा रविवार !—'हार्मिटाज'—क्रातीचे पदार्थ वस्तु-संग्रहालय.—विचारा ट्राट्स्की !—सेंट ऐझॅक्स कॅथेड्रल.—हें नाटक महाराष्ट्र नाटक मंडळीचे तर नव्हे !

आज उठायला साडेनऊ वाजले 'ब्रेकफास्ट' वगैरे आटोपून मी आणि मॅक्लाव्ड् दुबार्ग वारा वाजता 'इट्रिस्ट'च्या 'गाड्ड'मुली-बरोबर 'हर्मिटाज'—क्रातीचे वस्तुसंग्रहालय (Museum of Revolution) आणि सेंट ऐझॅक्स कॅथेड्रल ही लेनिनग्राडमधली सुप्रसिद्ध स्थळे पाहावयास वाहेर पडलो

मॅक्लाव्ड्ला एक रशियन—इंग्लिश डिक्शनरी पाहिजे होती म्हणून वाटेत एका पुस्तकाच्या दुकानात गेलो. तेथे डिक्शनरी सापडली नाही, पण वॉल्ट व्हिटमन् या अमेरिकन कवीचे 'Leaves of Grass' हे इंग्लिश पुस्तक माव मला एका कपाटात दिसलं

थोड्याच वेळात 'यूरीट्स्की स्क्वेअर'मध्ये आम्ही येऊन पोचलो. लेनिनग्राडमधले एकएक स्क्वेअर खरोखरच केवढे तरी भव्य आहेत. चार किंवा अधिक रस्ते मिळतात तिथे मोठी थोरली मोकळी जागा प्रत्येक युरोपियन किंवा कुठल्याहि शहरात दृष्टीला पडते हे खरे आहे. पण रशियन शहरातले हे स्क्वेअर हे रशियाचे एक वैशिष्ट्य आहे. एकएक स्क्वेअर केवढा मोठा ! चार रस्ते एके ठिकाणी मिळतात तिथे

मुंबईतल्या अफाट 'कापाच्या मैदाना' इतकी मोकळी जागा मध्ये आहे असे समजा, म्हणजे ह स्क्वेअर किती भव्य दिसत असतील याची कल्पना येईल. समोरच झारचा इतिहासप्रसिद्ध 'विटर पॅलेस' दिसतो आहे. याच विटर पॅलेससमोरील याच स्क्वेअरमध्ये आपली गान्हाणी झारसमोर माडण्याकरिता आलेल्या हजारो कामगारावर इतिहासात 'तांबडा रविवार' (Red Sunday) या गावाने सुप्रसिद्ध असलेल्या रविवारी झारच्या घोडेस्वारांनी आणि सैनिकांनी तलवारी आणि बंदुकाचा बेफाम हल्ला करून रक्ताच्या नद्या वाहवल्या होत्या त्या वेळेला या स्क्वेअरमध्ये बर्फ पडले होते आणि पादऱ्या बर्फावरून अक्षरशः तांबड्या रक्ताच्या नद्या वाहिल्या होत्या असे इतिहासात वर्णन आहे

१९१७ सालच्या नोव्हेंबर महिन्यात बोल्शेव्हिकाच्या पुढारीपणाखाली क्रांतीचा जेव्हा पहिला सगन्ध उठाव या शहरात आला, तेव्हा या राजवाड्याच्या मागल्या बाजूने वाहत असलेल्या नेव्हा नदीवरील युद्धनौकेतील खलाशानी बोल्शेव्हिकाच्या बाजूने बंद पुकारून या 'विटर पॅलेस'वर तोफांचा भडिमार केला समोरच दिसत असलेल्या या 'विटर पॅलेस'वर पहिल्यादाच दृष्टि गेल्याबरोबर वीस वर्षांपूर्वीच्या रशियन क्रांतीचा हा रोमाचकारी इतिहास माझ्या डोळ्यासमोर उभा राहिला आणि क्षणभर अतःकरण थरारून गेलं त्या वेळेला या स्क्वेअरचे नाव दुसरे होते क्रांतीनंतर ग्रीट्स्की या सुप्रसिद्ध बोल्शेव्हिकाचा खून झाला त्याच्या नावाने हा स्क्वेअर आता ओळखला जातो

आकाशात दग जमले आहेत आणि थोडासा झिमाझिम पाऊसहि पडतो आहे या पावसाळी वातावरणात हा भव्य स्क्वेअर आणि विटर पॅलेसच्या आजूबाजूचा भाग अगदी शांत आणि निर्जन दिसतो आहे माझ्या मनात एक चमत्कारिक विचार आला एकादा खुनी माणूस आपण कोठ्यात पाहातो, तो किती गरीब आणि दीनवाणा दिसतो ! आपणाला केव्हाकेव्हा वाटते, खरोखरचा याने खुनासारखे भयंकर कृत्य केले असेल काय ?—तसेच या वेळी मला वाटले इतके भयंकर प्रकार या स्क्वेअरमध्ये खरोखरच काही वर्षांपूर्वी घडले असतील काय ? असे खुळे विचार आपल्या मनात केव्हाकेव्हा येतात खरे.

या विंटर पॅलेसचे आता दोन भाग केले आहेत या राजवाड्यात एकदर हजारावर ढालने आहेत एका भागाला ‘हर्मिटाज’ हे नाव दिले अमून त्यात जुन्यानव्या जगविख्यात चित्रकारांच्या चित्रांचे संग्रहालय आहे. दुसऱ्या भागाला ‘क्रातीचे वस्तुसंग्रहालय’ असे नाव दिले आहे.

‘हर्मिटाज’च्या प्रवेशद्वारासमोर एका प्रचंड वीसपचवीस फूट उंचीच्या कामगाराचा पुतळा आहे त्याचा एक पाय एका प्रचंड ऐरणीवर असून आजवाजला तुटून पडलेल्या साखळ्या आहेत. बाजूला एक हातोडा आहे आणि त्याने एक हात वर उगारला आहे. जिन्याजवळच स्टालिनचा एक भव्य अर्धपुतळा आहे ‘हर्मिटाज’मध्ये रेब्राड्ट, लिओनार्डो दा विंची, इत्यादि विख्यात प्राचीन चित्रकारांची मौल्यवान चित्रे मला पाहायला मिळाली. आमच्या ‘गाइड’ला चित्रकलेचे सूक्ष्म ज्ञान आहे. प्रत्येक चित्राचे मर्म तिने आम्हाला समजावून सांगितले आपण एका ‘आर्ट स्कूल’मध्ये चित्रकलेचे शिक्षण घेत असल्याचे तिने कबूल केले

नंतर आम्ही ‘क्रातीचे वस्तुसंग्रहालय’ पाहायला सुरवात केली. निरनिराळ्या ढालनातून रशियन दहशतवाद्यांची चळवळ, १९०५ ची अयशस्वी क्रांति आणि १९१७ सालची यशस्वी क्रांति यामधल्या प्रसंगाचे प्रेक्षणीय अवशेष लावून ठेवण्यात आलेले आहेत. एका खोलीत झारशाहीत कामगारांची राहाणी कशी होती आणि श्रीमतांची कशी होती यातला विरोध दाखवला आहे एका बाजूला कामगारांची खोली दाखवली आहे. दुसऱ्या बाजूला मखमलीने मढवलेल्या खुर्च्या आणि कोच असलेली उमरावांची खोली दाखवली आहे कामगारांची खोली आमच्या मुबईत सिमिटाच्या चार्ळात राहाणाऱ्या कुठल्याहि कामगाराच्या खोलीसारखी हुबेहुब आहे

लेनिन, स्टालिन आणि व्हॉरॉशिलॉव्हचे तरुणपणीचे कितीतरी फोटो एका खोलीत आहेत. दाढ्या वाढलेले, फाटके कपडे घातलेले या फोटोतले हे ‘भाई’लोक कधीकाळी रशियाचे राज्यकर्ते होतील असे त्या वेळच्या कुठल्याहि पादरपेशा कारकुनाला वाटले नसेल ! दुसऱ्या एका खोलीत ज्या दुहेरी तळ असलेल्या एका बॅगेतून लेनिन स्विट्झर्लंड किंवा इंग्लंड-

मधून 'इस्क्रा' पत्राचे अक बेकायदशीर गीतीने रशियात धाडीत असे ती जुनी बॅग, त्याचप्रमाणे झारशाहीत नळधरातून बोल्शेव्हिकाचे जे गुप्त छापखाने असत त्या छापखान्याच्या हुबेहुब प्रतिकृति (Models) आहेत

एका खोलीत झार दुसरा अलेक्झांडर याची दहशतवाद्याच्या बॉबने छिन्नविच्छिन्न झालेली घोड्याची गाडी आहे या गाडीचा इतिहास मजेदार आहे या गाडीत बसून रस्यातून मिरवत झार अलेक्झांडर जात होता एका नाक्यावर गाडी जाते न जाते ताच कुठूनसा एक बॉब आला पण त्याचा नेम चुकला आणि झार वाचला नेव्हा झार उद्गारला, " God saved us " हे शब्द बोलून गाडी पुढे दुसऱ्या नाक्यावर जाते तो दुसरा बॉब आला आणि त्याने गार्डीसह झारचा फडशा उडवला आणि आमची गाड्ड म्हणाली, " God did not save him " '

या एवढ्या मोठ्या वस्तुसंग्रहालयात क्रांतीच्या वेळी लेनिनच्या खाद्याला खादा लावून काम करणाऱ्या ट्रॉट्स्कीच एक घोडभरहि चिन्न नाही, की त्याचा कुठे उल्लेख नाही फक्त एका कोपऱ्यात 'लेखानॉव्ह हा सुप्रसिद्ध रशियन कम्युनिस्ट तत्त्वज्ञ आणि ट्रॉट्स्की या दोघाची वीत दीड वीत लांबीच्या कागदावर काळ्या शार्देने काढलेली दोन व्यंगचित्रे आहेत. ट्रॉट्स्कीच्या चित्राखाली 'सशस्त्र उठावासाठी कामगारांची संघटना करण्याची जरूरी नाही.' हे वाक्य त्याच्या तोंडी घातले आहे ! 'लेखानॉव्हच्या चित्राखाली 'कामगाराना सशस्त्र करता कामा नये' हे वाक्य आहे !

'क्रांतीचे वस्तुसंग्रहालय' पाहून सपेपर्यंत दुपारचे तीन वाजंल होते. अजून लेनिनग्राडमधले सुप्रसिद्ध सेट पेंझेंक्स कॅथेड्रल पाहावयाचे राहिले होते. ते पाहून नंतर हॉटेलमध्ये परत जायचे आम्हीं ठरवले हे प्रार्थनामंदिर अतिशय भव्य आणि प्रेक्षणीय आहे मुंबईच्या टाउन-हॉलच्या प्रवेशद्वाराजवळ आहेत तसे भव्य दगडी खाव इमारतीच्या चारी बाजूंना असून ते अस्सल 'ग्रॅनाइट' दगडाचे आहेत. इमारतीच्या आत सर्वत्र अत्यंत मोल्यवान् असा गुलाबी छटा असलेला अँलाब्रॅस्टर नावाचा इटालियन दगड आणि हिरवट आणि निळसर रंगाचे इतर जातीचे नाना देशाहून आणलेले सगमरवरी दगड वापरले आहेत. ज्या झारच्या अमदानीत हे बांधले गेले, त्याने त्यावर दोन कोटी

आणि तीस लाख रूबल्स खर्च केले. त्या वेळी रूबलचा भाव रुपयाहून अधिक होता. सुप्रसिद्ध फ्रेच शिल्पकार मॉर्ट् फेरॉ याच्या देख-रेखीखाली हे बांधण्यात आले सोव्हिएट सरकारने ही सुंदर इमारत अत्यंत काळजीपूर्वक जतन करून ठेवली आहे. इमारतीत शिरल्याबरोबर समोरच इतर चर्चेंसमध्ये जिथे येशू ख्रिस्ताची भव्य आकृति असते, त्या जागी एका प्रचंड तांबड्या फलकावर पाहण्या रंगात ‘धर्म हे जुलमी सत्ताधान्याचे अत्यंत प्रभावी शस्त्र आहे’ ही अश्वरे दृष्टीला पडतात ! वेदी (altar) च्या मागे असलेल्या ज्या मोठ्या थोरल्या काळोख्या दिवाणखान्याचा उपयोग पूर्वी पाद्री लोक कपडे बदलण्याकरिता करीत असत, तिथे शाळेतल्या मुलाना हल्ली शैक्षणिक चित्रपट दाखवण्यात येतात आत-मधल्या भितीवर नाना तऱ्हेची चित्रे टागली असून त्याच्या द्वारे धर्मोपदेशक आणि भिक्षुक याच्या सहाय्याने पूर्वाचे झार, अज जनतेची कशी छळणूक आणि लुबाडणूक करीत असत याचा इतिहास चित्रित केला आहे.

एका कोपऱ्यात प्राचीन काळच्या एका सताचा मसाले भरलेला देह (mummy) पूर्ववत् स्थितीत काचेच्या पेटीत ठेवलेला आहे. याच पेटीच्या शेजारी दुसऱ्या एका काचेच्या पेटीत इजिप्तमध्ये किंवा दुसरीकडे कुठे तरी सापडलेला एका सामान्य माणसाचा रसायनाच्या किंवा इतर मसाल्याच्या सहाय्याने जगाच्या तशा स्थितीत राखलेला देह सोव्हिएट सरकारने मुद्दाम आणून ठेवला आहे. उद्देश हा, की कित्येक शतके मृत देह जगाचा तसा टिकवून ठेवायचा असेल, तर तो एकाद्या धर्मवीराचाच असावा लागतो अशी याप पाद्री लोक धर्मभोळ्या जनतेला मारतात, ती खोटी आहे हे सप्रयोग दाखवून द्यावे !

सेट ऐझॅक्स पाहून आम्ही परत येईपर्यंत सध्याकाळचे साडेपाच वाजले होते. पुन्हा आठ वाजता आम्हाला नाटकाला जावयाचे होते. तेव्हा आता साडेपाच वाजता दुपारचे जेवण घ्यावे आणि रात्री नाटकाहून आल्यानंतर ‘डिनर’ घ्यावे असा आम्ही बेत केला. ‘इट्रिस्ट’ हॉटेलमध्ये वाटेल ते जेवण वाटेल तेव्हा घ्यावे.

काउंट टॉल्स्टॉय याचा पुतण्या आणि एक सुप्रसिद्ध आधुनिक रशियन लेखक अँलेक्सी टॉल्स्टॉय याचे ‘पहिला पीटर (Peter I)’ हे

ऐतिहासिक नाटक पाहण्याकरिता आज रात्री आम्ही अलेक्झांड्रिस्क थिएटरात जाणार आहोत थिएटर आमच्या हॉटेल्पासून पाचसहा मिनिटांच्या रस्त्यावर आहे

आठाला पाच मिनिटे असताना आम्ही थिएटरात शिरलो पाच-सहा मजले असलेले हे भव्य थिएटर रंगियन स्त्रीपुरुष प्रेक्षकांच्या गर्दीने नुसते फुलून गेले आहे तेरा रूबल किमतीची आमची तिकिटे आहेत स्टेजपासून अगदी जवळ म्हणजे खालच्या मजल्यावर स्टेजपासून सहाव्या रांगेत माझी आणि मॅक्झॉव्झची जागा आहे सर्व बाजूंना लाल आणि सोनेरी रंगाचा दर्या उसळला आहे आमच्या खुर्या लाल मखमलीने मढविलेल्या आहेत रंगभूमीवरील पडदाही लाल मखमलीचाच असून त्यावर सोनेरी जरतारीमध्ये लहानलहान असंख्य विड्याकोयत्याचे सुंदर भरतकाम केले आहे. मागल्या बाजूला थिएटरच्या मध्यभागी 'रॉयल बॉक्स' असून ती सवध लाल मखमलीने आणि जरतारीने मढवली आहे. 'रॉयल बॉक्स'वर भव्य विड्याकोयत्याचे एक सोनेरी चिन्ह आहे. पूर्वी याच जागी सोनेरी गरुडाचे झारचे चिन्ह होते म्हणतात झार नाटक पाहावयाला येत असे तेव्हा याच 'रॉयल बॉक्समध्ये' झार, झरीना आणि त्याचा परिवार बसत असे आज कम्युनिस्ट अधिकारी तिथे बसलेले असतात ! हे थिएटर १८३२ साली बांधण्यात आले

बरोबर आठ वाजता थिएटरात अधार झाला इतर थिएटरात 'कर्रर्र' घणघण 'अशी कर्कश घटा होते तसे इथे नाही. एकाद्या थाळीवर कुणीतरी नाजूक टोला द्यावा तसा 'टण्ण' असा एकदा आवाज झाला आणि काळोख होऊन प्रेक्षकात एकदम शांतता झाली एका मिनिटाने दुसरा 'टण्ण' आवाज झाला आणि पडदा वर गेला.

समोरचा देखावा किती सुंदर दिसतो आहे ! समुद्रकिनारा आहे, पलीकडे चंद्रप्रकाशात चमकणाऱ्या समुद्राच्या मद लाटा हालताना दिसताहेत. पुढे एका घिसाड्याचे दुकान असून त्याच्या भट्टीत पेटलेले लाल निखारे धगधगतांना दिसताहेत. एक नोकर भाता हालवतो आहे आणि तो रुबावदार बाधेसूद घिसाडी एका लालभडक तापलेल्या लोखंडाच्या पट्टीवर आपल्या दणकट हातानी घणावर घण घालतो आहे.

हाच रशियाचा इतिहासप्रसिद्ध झार पहिला पीटर. पीटरला घिसाड्याचे काम करावयाची अत्यंत हौस होती म्हणतात. नाटकातले इतर देखावे असेच सुदूर होते. 'इट्रिस्ट' मध्ये नाटकाचा इंग्रजी सारांश असलेले पत्रक अगोदर आम्हाला मिळालेले असल्यामुळे नाटकाचे सविधानक समजणे कठीण गेले नाही.

रशियन नटनटीचा अभिनय मला बरा वाटला, पण हे लोक आपली भाषणे म्हणताना केवढ्यादा ओरडतात ! दाते, औधकर, वैशपायन, शाळिग्राम वगैरेच्या महाराष्ट्र नाटक मंडळीचे 'भाऊबदकी' किंवा 'कीचकवध' चालले आहे की काय असा काही वेळ मला भास झाला !

बारा वाजता नाटक सपले साडेबाराला आम्ही हॉटेलमध्ये परत आलो आणि वरच्या मजल्यावर जेवायला गेलो 'डिनर हॉल'मध्ये चिकार गर्दी आहे बॅंड वाजतो आहे आणि तरुणतरुणीच्या जोड्या नाचत आहेत. इतर युरोपियन हॉटेलसमध्ये कडक इस्त्रीचे काळे डिनरसूट घातलेले पुरुष नाचताना दृष्टीला पडतात, तसे इथे नाही. कुणी उघड्या गळ्याचा शर्ट घातला आहे, तर कुणी कोट काढून ठेवून नाचतो आहे.

कालपासून मी इथे जेवायला येतो आहे तेव्हापासून एका गोष्टीचे मला मोठे कुतूहल वाढून राहिले आहे. इथे जेवायला येणारे बहुतेक आमच्यासारखे प्रवासी लोक आहेत, पण मधूनमधून चांगले तुकतुकीत चेहऱ्याचे, सुरेख, व्यवस्थित कपडे घातलेले, चेहेऱ्यावरूनच भाडवलवाल्यासारखे, सुखासीन दिसणारे बरेच रशियन, केव्हा एकटेच तर केव्हा वायकामुलाबरोबर, इथे जेवायला येत असलेले आणि खाण्यापिण्याची हवी तशी मौज करीत असलेले आमच्या दृष्टीला पडले हे कोण ? हे रशियन कामगार किंवा किसान खास नव्हत. लेनिनग्राडच्या रस्त्यात दिसणाऱ्या गवाळे कपडे केलेल्या सर्वसाधारण रशियन माणसापेक्षा हे कुणीतरी मोठे प्रतिष्ठित आणि निराळे दिसतात. हे नेप-मेन (Nep-men) तर नव्हेत ? सर्वसाधारण रशियन माणसाला या वैभवशाली, महाग हॉटेलात जेवण घेणे अशक्य आहे, हे लोक कोण आहेत ते जाणून घेण्याची मला अत्यंत उत्कठा आहे. मी, शिडलर आणि मॅक्लाव्ड ज्या टेबलावर जेवायला बसलो आहोत त्याच टेबलावर एक तरुण रशियन पोरगा बसला आहे. आमची ओळख करून

घेऊन मोडक्यातोडक्या इंग्लिश व जर्मनमध्ये तो आमच्याशी बोलू लागला. तो इजिप्शियन आहे. तो म्हणाला, 'हे लोक वैमानिक किंवा मोठे एजिप्शियन असवेत 'याना पगारहि चांगला मिळतो आणि सरकारी कामाकरिता जेव्हा हे फिरतीवर असतात, तेव्हा 'इट्रिस्ट' हॉटेलमध्ये फुकट राहाण्याची आणि जेवणाची तिकिटे याना दिलेली असतात. या लोकाना सरकारी करही द्यावा लागत नाही ' तो म्हणाला.

रात्री २-१५ वाजता जेवण संपवून मी झोपावयाला निघून गेलो.

२ जून १९३७—

मादाम वॅगागोव्हा.—ती संस्मरणीय स्मोल्नी !—हारशियातील सॉफ्ट क्लास.—रशियन आगगाडींत बर्थ—कंट्रोलर !

सकाळी पावणेअकराला एका गाईडबरोबर लेनिनग्राडमधले सुप्रसिद्ध ' Ballet Dancing School ' किंवा ज्याला ' Choriographic Technicum ' असे नाव दिलेले आहे ते पाहावयाला आम्ही निघालो.

इमारतीत आत गिरल्याबरोबर दरवाजाजवळच स्टालिनचा एक भव्य अर्धपुतळा दृष्टीला पडला. आत जाऊन आम्ही ऑफिसमध्ये बसलो, तिथे भितीवर लेनिन, स्टालिन, मॉलॅटोव्ह व व्हॉरॅशिलाव्ह यांची चित्रे टांगलेली होती 'टेक्निकम'च्या मॅनेजरने आम्हाला आपल्या आतल्या खोलीत भेटावयाला बोलावले आपल्या भव्य टेबलाजवळ भारी किमतीची 'अलेग्रा' सिगारेट ओढत तो बसला होता. डोक्याचा तुळतुळीत गोटा केलेला, ब्रूटसूट, नेकटाय वगैरे व्यवस्थित घातलेला असा हा लड्डू, ठेगणासा, मध्यमवयस्क रशियन, भाडवलशाही देशातल्या एकाद्या मॅनेजरसारखा मला वाटला. दर पाच मिनिटांनी एक सिगारेट सपली की तो दुसरी पेटवत होता. अर्धा पाउण तास त्याने आमच्याशी आमच्या गाईडतर्फे गप्पा केल्या आणि शाळेचे निरनिराळे फोटो दाखवले. नंतर आपल्या हाताखालच्या एका बाईला हाक मारून आम्हाला मादाम वॅगागोव्हाकडे घेऊन जा म्हणून त्याने तिला सांगितले.

मादाम वेंगागोव्हा वयाने साठपासष्ट वर्षांच्या आहेत या नृत्य-शाळेच्या त्या मुख्याधिकारी आहेत जगप्रसिद्ध रशियन नर्तिका मादाम पाव्ह-लोव्हाच्या त्या समकालीन आणि सहकारी पाहिल्याबरोबर आदर उत्पन्न व्हावा असे साधा सफेत वेप केलेल्या या वृद्ध रशियन स्त्रीचे बोलणे, चालणे, आणि वागणे आहे. मादामच्या हाताखाली या शाळेत १४० शिक्षक-शिक्षकिणी, ४६३ मुलेमुली, दोन डॉक्टर्स आणि चार नर्सेस आहेत. एकदर नृत्यशिक्षणाचा 'कोर्स' तीनचार वर्षांचा आहे सकाळी नऊपासून सव्याकाळी पाचपर्यंत वर्ग चालू असतात मोठ्या मुलामुलीचा वर्ग सकाळीच असतो अकरा वाजता लहान मुलांचे वर्ग सुरू होतात. तुळतुळीत लाकडी तक्तपोगीवर नाचाचे धडे चालू होते. बारा वाजता दुसऱ्या वर्गाची वेळ झाली सहासहा सातसात वर्षांची चिमुरडी रशियन मुले आत येत, मादामपुढे किचित् मस्तक वाकवत आणि त्याचा हात हातात घेऊन त्याचे चुबन घेत मादाम स्मित करीत त्याच्या डोक्यावर हात फिरवून काहीतरी कुशल प्रश्न विचारीत. मला हा देखावा अत्यंत कौतुकास्पद वाटला

एका बाजूला तीसचाळीस तरुण मुलेमुली 'कॅथेरिना' नावाचा एक नृत्यप्रसंग बसवत आहेत. मुलीनी स्वच्छ, सफेत तग मोजे घातले आहेत आणि त्यावर दुग्धधवल रेशमी कापडाचे आखूड झगे परिधान केले आहेत. पायाच्या नुसत्या आगळ्यावर त्या इकडून तिकडे फुलपाखरासारख्या तरगत आहेत. प्रत्येकीची शरीरयष्टि बाधेसूद व रेखीव असून त्याचे चेहेरेही मोहक आहेत. सोनेरी केसांच्या आणि निळ्या डोळ्यांच्या या इतक्या रशियन सुंदर मुली एकदम एके ठिकाणी पाहून, रस्त्यातल्या गचाळ कपडे केलेल्या ओबडधोबड रशियन बायका पाहून स्त्रीसौंदर्याबद्दल साशक होत असलेल्या आनच्या मनाला थोडा धीर वाटला !

दुपारी तीन वाजता 'Pioneer's palace' किंवा मुलांचे थिएटर पहावयाला गेलो. एका बागेत मुलांचे चिमुकले नाटकगृह आहे. इथे मुले नाटक करतात आणि मुलांचाच प्रेक्षकसमुदाय नाटक पहावयाला येतो. अर्थात् त्यांच्यावर शिक्षकांची देखरेख असते. मी तीन वाजता आत शिरलो तेव्हा नाटक संपून मुले बाहेर पडत होती. आज बारा ते

तीन नाटक होतें. मला वाटलें नाटक तीन वाजता सुरू व्हावयाचे आहे म्हणून आमची गाइड मला तीन वाजता इथे धेऊन आली. मुले जाताना पाहून 'हे काय ?' म्हणून मी विचारले.

'मला वाटल, तुला नुसत मुलाच थिएटरच पहायच आहे !' आमची गाइड म्हणते.

मला मुलाचे नाटक पाहावयाचें आहे असे मी सकाळीं स्पष्ट सांगितलेले असताना 'इट्रिस्ट'ने ही अशी चोख व्यवस्था केली !

आज 'इट्रिस्ट'नीं आपल्या दिल्या कारभाराची शय केली. आज रात्री साडेनऊच्या गाडीने पूर्वी ठरलेल्या कार्यक्रमप्रमाणे आम्ही मॉस्कोला जावयाला निघावयाचे होतों, पण लेनिनग्राडमध्ये 'स्मोल्नी इन्स्टिट्यूट' नावाची एक जागा आहे, ती जर आम्हाला उद्या पाहावयाला मिळणार असेल तर मॉस्कोतला एक दिवस कमी करून लेनिनग्राडमध्ये एक दिवस मुकाम वाढवायला आम्ही तयार आहोंत असे आम्ही सकाळीं सांगितले होते. या स्मोल्नीत बसून ता ७ नोव्हेंबर १९१७ रोजी रात्री लेनिन व ट्रॉट्स्की यांनी बोल्शेव्हिक क्रांतीचीं सर्व सूत्रे हालविली. आम्हाला ही जागा पाहावयाची अतिशय इच्छा होती. सध्या इथे लेनिनग्राडमधील कम्युनिस्ट पक्षाच्या शाखेचे ऑफिस आहे म्हणतात.

किरॉव्ह या सुप्रसिद्ध बोल्शेव्हिकाचा खून झाल्यापासून ही जागा कुणालाहि दाखवण्याची रशियन सरकारने बंदी केली आहे अमे आम्हाला सांगण्यात आले ! आमची अतिशय निराशा झाली. इतके सर्व बोलणे झालें असताहि सध्याकाळीं जेव्हा रात्री केव्हा निघावयाचे म्हणून चवकशी करावयाला आम्ही गेलों 'तेव्हा आज रात्रीच्या गाडीत 'हार्ड क्लास'मधे जागा नाही, तुम्हाला उद्या जाव लागेल' असे 'इट्रिस्ट'ची मॅनेजरबाई आम्हाला सांगू लागली ! सकाळी 'स्मोल्नी' पाहावयाला मिळत नाही हे ठरले तेव्हाच तिने आमची जागा रिझर्व करावयाला हवी होती, पण सर्व कार्यक्रम ठरलेला असताना तिने तसे काहीएक केले नाही. रशियन आगगाड्यात 'कठीण वर्ग (Hard class)' आणि 'मृदु वर्ग (Soft class)' असे दोन वर्ग असतात. आमचा सर्व प्रवास हार्ड क्लासने करावयाचे ठरले होतें.

“आम्ही लेनिनग्राडमध्ये विनाकारण एक दिवस अधिक राहावयाला मुलीच कबूल नाहीं’ असे आम्ही तिला निश्चून सांगितले. तेव्हा ‘सॉफ्ट क्लासने तुम्ही जाऊ शकता, पण तुम्हाला प्रत्येकी वीस रूबल्स अधिक द्यावे लागतील’ असे ती सांगू लागली. ‘हार्ड क्लास’ रिक्षव्ह न करण्यात तुमची चूक झाली आहे, आम्ही आज निघणार आणि एक कवडीहि अधिक देणार नाहीं पाहिजे तर तुम्ही स्वतःचे पैसे भरून आम्हाला ‘सॉफ्ट क्लास’ ने पाठवा. ” असे आम्ही तिला सांगितले !

शेवटीं पुढीलप्रमाणे तडजोड ठरली आम्ही लेनिनग्राडमध्ये ३१ तारखेला आलों त्या दिवशी ठरलेल्या कार्यक्रमप्रमाणे आम्हाला ‘इट्रिस्ट’ने एक नाटक दाखवावयाला हवे होते. पण बोट उशिरा येऊन सर्वच घोटाळा झाल्यामुळे आमचे त्या दिवसाचे नाटक चुकले होते. तेव्हा त्या नाटकाच्या तिकिटाचे तेरा रूबल्स आणि वर आम्ही प्रत्येकीं सात रूबल्स द्यावे म्हणजे सॉफ्ट क्लासने त्या रात्रीच आम्ही निघू शकू असे ठरले आणि ‘सॉफ्ट क्लास’ मध्ये आमच्या जागा टेलिफोनवरून तिने रिक्षव्ह केल्या !

सध्याकाळीं सहज मी लेनिनग्राडच्या रस्त्यातून फिरत होतो. एकादश रशियन शर्ट किंवा टोपी एक आठवण म्हणून विकत घ्यावी असा विचार केला. एका दुकानात शिरलो आणि चवकशी केली तो साध्या सुती कापडाच्या माकडटोपी (Monkey-Cap)ची किंमत तेवीस रूबल्स किंवा अकरा रुपये आठ आणे ! कॅन्व्हासच्या एका बुटाच्या जोडीची किंमत एकोणीस रूबल्स किंवा साडेनऊ रुपये ! असला बूट कुटेहि दीडदोन रुपयाना मिळेल. बरे, वस्तूहि दिसावयाला मुलीच सुचक नाहीत. तेव्हा काहीच न घेता मी बाहेर आलो.

रस्त्यात एक मजेदार गोष्ट दिसली. रशियन लोकाना वर्तमानपत्रे वाचावयाचे फार वेड लागले आहे. एका लहानशा वृत्तपत्रविक्रयाच्या दुकानासमोर जवळजवळ पन्नास स्त्रीपुरुषांची एकेरी राग लागली होती. पहिल्यादा ही एवढी राग कशाकरिता उभी आहे हे मला समजेना. म्हणून मी पुढे जाऊन पाहतां तो एकएकजण वृत्तपत्र घेऊन पुढे जातो आहे !

रात्री नऊ वाजता लेनिनग्राड स्टेशनवर जावयाला ‘इट्रिस्ट’च्या मोटारीतून आम्ही निघालो. आमच्याबरोबर एक ‘इट्रिस्ट’चा माणूस

होता. लेनिनग्राड स्टेशन भव्य आहे. त्यात आत शिरल्याबरोबर लेनिनचा एक भव्य पुतळा दृष्टीला पडतो. बाजूच्या भितीवर इतर सर्वत्र दिसतात त्याचप्रमाणे इथेहि स्टालिन, मॉलॅटोव्ह आणि व्हॅरोशिळोव्ह या त्रयीचे फोटो आहेतच. आत प्लॅटफॉर्मवर गेल्यावर एजिन जिथे थांबते त्याच्या-समोर लेनिनचा दुसरा एक सुंदर पुतळा आहे. त्याभोवती शोभिवत कठडा असून निरनिराळ्या तऱ्हेच्या फुलझाडांच्या कुड्या ठेवल्या आहेत.

रशियन लोकांचा एकंदर गवाळेपणा पाहून गाडी बरोबर साडे-नवाला सुटेल असे मला वाटत नव्हते, पण सुटली बुवा बरोबर साडेनऊ वाजता ! आमची 'सॉफ्ट क्लास'ची कपार्टमेंट्स छान आहेत. मी, त्या दोन ब्रिटिश म्हाताऱ्या आणि रॅफे एका कपार्टमेंटमध्ये आहोत आणि मॅक्लॉव्ह् शेजारच्या कपार्टमेंटमध्ये आहे रशियात स्त्रियासाठी निराळे डबे नाहीत-रात्रीच्या प्रवासालासुद्धा ! परदेशी प्रवाशाची त्यामुळे केव्हाकेव्हा धादल उडते. रशियात प्रवास करित असलेल्या एका इंग्लिश बाईची एक मजेदार गोष्ट बऱ्याचजणानी वृत्तपत्रातून वाचली असेल.

रशियन गाडीच्या प्रत्येक डब्यासाठी एक 'बर्थ-कंट्रोलर' (birth नव्हे, berth) नावाचा माणूस असतो. तो त्या डब्यातल्या उतारूच्या सुखसोयीकडे लक्ष देतो. एकदा एक इंग्लिश बाई रात्रीच्या वेळी आपली जागा रिक्षव्ह केलेल्या कपार्टमेंटमध्ये शिरली ती त्या कपार्टमेंटमधल्या दुसऱ्या जागेवर पाधरूण घेऊन पडलेल्या दुसऱ्या उतारूचा केसाळ पाय पाधरूणातून बाहेर पडलेला तिच्या दृष्टीस पडला ! त्यासरशी ती ओरडत बाहेर आली 'Oh ! there is a man in my compartment Where is the berth-controller ?'

आमची थोडीशी अशीच धादल झाली रात्री अकरा वाजता आमचा बर्थकंट्रोलर येऊन आमचे बिलाने तयार करून गेला. पण या बायासमोर आम्ही कपडे बदलायचे कसे आणि त्यानीं तरी आमच्यासमोर बदलायचे कसे ? शेवटी रॅफेने एक युक्ति काढली. त्या बायाना त्याने सांगितले, 'आम्ही बाहेर जातो. तुम्ही कपार्टमेंटचा दरवाजा लावून घेऊन कपडे बदला आणि खालच्या दोन जागावर गळ्यापर्यंत पाधरूण घेऊन स्वस्थ पडा ! मग पधरावीस मिनिटांनी आम्ही आत येतो आणि वरच्या बर्थवर जाऊन वरच्या वर कपडे बदलतो !' वरच्या वर कपडे बदलणे म्हणजे

मला एक सर्कसच करावी लागली. किती वेळा वर डोके आपटले त्याची मोजदादच नाही !

साडेनऊला आमची गाडी निघाली तेव्हा हिंदुस्थानात चागला सहा साडेसहाला असतो इतका उजेड होता. दोन्ही बाजूचा निसर्गाचा देखावा प्रेक्षणीय होता. उच उच 'बर्च' वृक्षांचीं गर्द जगले काहीं वेळ दोन्ही बाजूना दिसत होती. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानसारखी मैलन् मैल दूरवर पसरलेली शेते युरोपमध्ये आजच पहिल्यादा माझ्या दृष्टीला पडली. रशिया किती हिंदुस्थानसारखा आहे !

* * *

ता. ३ जून—

—'यामा'च्या लेखकाचें स्वागत.—पॉकॉस्की म्युझियम.—
किती सुंदर नी भव्य ही रंगभूमि !

सकाळीं जागा झालों तेव्हा ८-१५ वाजले होते. मॉस्कोच्या उपनगरातून गाडी चालली आहे दहाच्या सुमारास आम्ही मॉस्को स्टेशनात पोचू. मॉस्कोजवळच्या या खेड्यातली घरे मजेदार आहेत. विटा, चुना किवा दगड यांचीं ती बांधलेली नसून नुकत्याच तोडलेल्या झाडाच्या ओबडधोबड ओंडक्याची तीं बांधलेलीं आहेत.

बरोबर दहा वाजता आमची गाडी मॉस्को स्टेशनात शिरली. एजिन जिथे उभे राहिले, त्याच्यासमोरच लेनिनचा एक भव्य पुतळा उभा आहे. इट्रिस्टर्फे एक मनुष्य आणि एक गार्ड मुलगी आम्हाला उतरून घेण्याकरिता स्टेशनवर आली होती. एका मोठ्या बसमधून 'हॉटेल नोव्हा मॉस्कोव्हाया' या नावाच्या लेनिनग्राडमधल्या हॉटेलपेक्षाहि भव्य आणि सुंदर हॉटेलमध्ये आम्हाला नेण्यात आले.

हॉटेल नोव्हा मॉस्कोव्हायाची जागा मला अतिशय आवडली. कम्युनिस्ट इटरनॅशनलचीं आणि रशियन सरकारचीं सर्व ऑफिसे ज्या सुप्रसिद्ध 'क्रेमलीन' मध्ये आहेत, त्या क्रेमलीनच्या समोरच हें हॉटेल आहे. मॉस्कोतून वाहणाऱ्या चिमुकल्या 'मॉस्को' नदीच्या काठावर हे

हॉटेल आहे आणि पलीकडच्या काठावर क्रेमलीनचे इतिहासप्रसिद्ध भव्य तट आहेत. माझी खोली पाचव्या मजल्यावर असून क्रेमलीन टॉवरच्या घड्याळात किती वाजले तें पडल्यापडल्या मला विछान्यावरून पाहता येतें- क्रेमलीनच्या पलीकडल्या तटाच्या बाजूलाच रशियन क्रांतीच्या स्मृतिदिनाच्या दिवशीं लाल पलटणींतले लाखों सैनिक जिथे कवाईत करतात, तो अफाट लाल चौक (Red square) आहे आणि याच चौकात लेनिनचा देह ज्यात जशाचा तसा राखून ठेवला आहे, ते लेनिनचे सुप्रसिद्ध थडगे (Lenin Mausoleum) आहे.

ब्रेकफास्ट घेऊन आम्ही काहींतरी बोलत बसलों होतो, इतक्यात मॉस्कोमधले प्रमुख इंग्लिश दैनिक 'मॉस्को डेली न्यूज' या पत्राचा प्रतिनिधि आम्हाला भेटावयाला आला रशियन रंगभूमि पाहावयाला आलेल्या गटाचा त्याला एक फोटो घ्यावयाचा होता. हॉटेलच्याच भव्य हॉलमधें मॅक्लॉव्ड, मी, रॅफे आणि त्या दोन ब्रिटिश स्त्रिया याना एके ठिकाणी बसवून त्याने आमचा फोटो घेतला.

नंतर सहज 'मॉस्को डेली न्यूज'चा आजचा अक चाळीत असता एक महत्वाची बातमी मला वाचावयाला मिळाली. मराठी वाचकाना सुपरिचित असलेल्या 'यामा, दी पिट' या कादंबरीचा कर्ता अलेक्झांडर कुप्रिन कालच पॅरिसहून मॉस्को येथें आला. सर्व जुने नवे रशियन लेखक त्याचे स्वागत करण्याकरिता मॉस्को स्टेशनवर हजर होते. सरकारतर्फेही त्याचे थाटाचे स्वागत करण्यात आले. पचवीस वर्षांनीं कुप्रिन मायदेशाला परत येतो आहे. झारच्या अमदानींत तो देशत्याग करून पॅरिस येथे राहावयाला गेला. तेथेच आपल्या बहुतेक जगप्रसिद्ध कादंबऱ्या त्याने लिहिल्या. सोव्हिएट सरकारच्या खास आमंत्रणावरून हा थोर रशियन साहित्यिक पत्नीसह आता कायमचा रशियात राहावयाला आला आहे. मॉस्को स्टेशनात उतरल्याबरोबर त्याने पहिलेच उद्गार काढले, "I am so happy to see so many Russian faces and hear Russian words." मला त्याचे म्हणणे विशेष पटते. हिंदुस्थान सोडून दोन महिने झाले नाहीत तोंच ओळखीचे हिंदी चेहेरे दृष्टीला पडावे आणि मराठी शब्द कानावर यावे अशी अनावर इच्छा एकटाच बसलों असता मला केव्हाकेव्हा होते. कुप्रिन तर इतक्या वर्षांनीं स्वदेशीं परत येतो आहे.

दुपारी १२-१५ वाजता आमच्या गाईडबरोबर 'पॉक्रॉव्स्की म्यूझियम' किंवा रगभूमीचे वस्तुसंग्रहालय पाहावयाला आम्ही निघालो. क्रांतीपूर्वी हे संग्रहालय पॉक्रॉव्स्की नावाच्या एका श्रीमत व्यापाऱ्याच्या खासगी मालकीचे होते. रशियन रगभूमीचा प्राचीन कालापासूनचा इतिहास चित्राच्या आणि इतर अवशेषांच्या द्वारे या संग्रहालयात पाहावयाला मिळतो.

निरनिराळ्या खोल्यातून रगभूमीचा विकास आणि उत्क्रांति दाखविणारी चित्रे क्रमवार लावून ठेवली आहेत. एका दालनात गॉर्की, चेकॉव्ह इत्यादी नाटककारांची आणि स्टानिस्लाव्हस्की, टायरॉव्ह, मेयरहोल्ड इत्यादी आधुनिक, थोर नाट्यनिर्मात्यांची (Producersचीं) भव्य छायाचित्रे ठेवण्यात आली आहेत. याच दालनात सुप्रसिद्ध रशियन नर्तिका अँना पाव्हलोव्हा इच्या पायाचे हिरव्या रगाचे एक सुंदर 'प्लास्टर मॉडेल' आहे. दुसऱ्या एका दालनात सोव्हिएट युनिअनमधल्या उझबेकीस्तान, ताजिकीस्तान, यूक्रेन, आर्मेनिया इत्यादी निरनिराळ्या देशातल्या राष्ट्रीय रगभूमीवरल्या (National Theatresच्या) प्रातिनिधिक देखाव्याची प्रेक्षणीय 'मॉडेल्स' ठेवण्यात आलेली आहेत. सोव्हिएट युनिअनमध्ये जीं निरनिराळी प्रजासत्ताक राज्ये आहेत, त्यात एकदर छपन्न वेगवेगळ्या भाषातून नाटकें होतात. जिप्सी भाषेतसुद्धा नाटकें करण्यात येतात आणि त्याकरिता एक स्वतंत्र जिप्सी थिएटर आहे ! मुलाकरिता Children's Theatres आहेत. इतर वाड्मयापेक्षा नाट्यवाड्मय राष्ट्रांचे जीवन प्रतिबिंबित करण्याचे आणि त्याला वळण लावण्याचें काम अधिक प्रत्यक्षपणे आणि परिणामकारक रीतीने करते म्हणूनच कीं काय रशियात नाटकाना आणि रगभूमीला इतके महत्त्व प्राप्त झालें आहे. या म्यूझियमचा तरुण रशियन डायरेक्टर या सर्व गोष्टी आम्हाला रशियनमध्ये समजावून सागत होता आणि आमची गाईड त्याचे इंग्लिश भाषांतर करित होती. दुपारी ३-३० वाजता आम्ही हॉटेलमध्ये परत आलो.

हिंदुस्थानात आता सर्वांना माहीत झालेला सुप्रसिद्ध तरुण रशियन लेखक शॉलॉकॉव्ह याच्या 'And Quiet Flows the Don' या कादंबरीचें संगीत नाटक (Opera) करण्यात आले आहे. तें पाहावयाला

संध्याकाळीं ७-३० ला मॉस्कोमधल्या बॉल्शॉय थिएटरमध्ये आम्हाला जायचे आहे. कादंबरीचे नाटकात रूपान्तर झर्झिन्स्की याने केले असून नाटकातले देखावे (Settings) सुप्रसिद्ध कलावत फिऑडॉरॉव्ह याने केले आहेत.

बरोबर ७-३० ला आम्ही थिएटरात गेलो. लेनिनग्राडमधल्या अलेक्झांड्रिंस्की थिएटराप्रमाणेच झारच्या जमान्यातले हे जुनाट पण भव्य थिएटर आहे. सहाहि मजल्यावरच्या खुर्च्या लाल आणि सोनेरी मखमलीने मढवलेल्या आहेत थिएटरात नेहमीप्रमाणे चिकार गर्दी आहे. आज श्रोतृवर्गामध्ये मला बरेचसे ओळखीचे एशियाटिक चेहेरे दिसताहेत. पिवळट मोगोलियन चेहेरे आणि बारीक डोळे असलेल्या, काळ्या कुळकुळीत केसाच्या, लावसडक वेण्या पाठीवर सोडलेल्या आणि रंगीबेरंगी झगे घातलेल्या कितीतरी उझबेक मुली आणि वेलबुट्टी काढलेले सदरे आणि लाल, हिरव्या, जाभळ्या रंगाच्या चित्र-विचित्र पानाफुलांच्या आकृति काढलेल्या टक्कलटोण्या (Skull-Caps) घातलेले उझबेक तरुण जिकडेतिकडे हसताखिदळताना दिसत आहेत. उझबेकीस्तानच्या रंगभूमीचे पुनरुज्जीवन करण्यात ज्यांनी पुढाकार घेतला होता, त्या नटनटीचा आणि कार्यकर्त्यांचा सन्मान करण्याकरिता आज त्यांना मुद्दाम मॉस्को येथे सरकारतफे बोलावण्यात आले होते. आज सकाळींच या मंडळीचे नेतृत्व जिच्याकडे आहे, त्या उझबेकीस्तानच्या सर्वश्रेष्ठ आणि लोकप्रिय नटीला खुद्द स्टालिनच्या हस्ते 'Order of Lenin' चे अमोल पदक आणि रशियात कलावताना देण्यात येणारी सर्वात मोठी पदवी 'People's Artist' देण्यात आली सबध रशियात स्टानिस्लाव्हस्की टायरॉव्ह, मेयरहोल्ड याच्यासारखे फक्त पाचसात People's Artists आहेत. या पदवीच्या खालोखाल कलावताना देण्यात येणारी Honoured Artist ही दुसरी पदवी आहे. ही पदवी असलेले बरेच कलावत आहेत. या नटीबरोबर आलेली उझबेकीस्तानच्या रंगभूमीवरली ही सर्व मंडळी आज मुद्दाम या थिएटरात नाटक पाहावयाला आली आहेत.

या 'ऑपेरा' मधले भव्य देखावे, रंगीबेरंगी कपडे आणि सामुदायिक सगीत अक्षरशः डोळे दिपवून टाकणारे आणि भान हरून नेणारे

आहे. केवढी भव्य रंगभूमी ! एका वेळीं शेदीडशे माणसे रंगभूमीवर असत. देखावे तरी किती सुंदर ! डॅन नदी मागल्या बाजूला वाहाते आहे. तिच्यावर मद चंद्रप्रकाश पडला आहे. बाजूला एक उच्च पवनचक्की आहे. तिथे पधरावीस रशियन शेतकऱ्यांच्या बायका पीठ दळून घेत आहेत. खाली एका बाजूला पाचदहा शेतकरी आणि त्यांच्या बायका गाणीं गात-गातच गवताच्या पेट्या बांधताहेत. चंद्रप्रकाशात चमचमणाऱ्या नदीतल्या पाण्याच्या मद लहरी हुबेहूब दिसत होत्या. फार काय, मागे दिसत असलेल्या फिकट निळ्या आकाशात पाढरे, करडे ढग हलुहलु फिरताना प्रत्यक्ष दिसत होते ! हा ढगाचा देखावा सिनेमाच्या यंत्राच्या द्वारे हुबेहूब उभा केला जातो म्हणतात. रंगभूमीवर इतके सुंदर आणि भव्य दृश्य दाखविता येईल असे मला स्वप्नात वाटले नव्हते विचारप्रवर्तक वास्तववादी नाटकाबरोबरच जनसमुदायाची भरपूर करमणूक करणारी असलीं संगीत नाटके जर आम्ही दाखवू लागलो, तर सिनेमाच्या चढाओढीला रंगभूमीने भिण्याचे काहींएक कारण उरणार नाही.

रात्री ११-३०ला नाटक संपल्यावर मी आणि मॅक्लॉव्ड लाल चौकातून लेनिनच्या मॉसोलियमच्या बाजूने हॉटेलकडे पायीच चालत आलो रात्रीच्या शांत वेळीं क्रेमलीनचा देखावा मोठा रम्य व गंभीर दिसतो. रस्त्याच्या पलीकडे क्रेमलीनच्यासमोर असलेल्या उच्च इमारतीच्या छपरावर सहासहा प्रचंड विजेच्या दिव्यांचे सात गट रागेने ठेवण्यात आले आहेत. या प्रचंड बेचाळीस दिव्यांचा प्रकाश सवध गळभर क्रेमलीनच्या लावच लाव पसरलेल्या तटावर खेळत असतो. त्या प्रकाशात फडकणारा क्रेमलीनमधील मय्यवर्ति इमारतीच्या घुमटावरला प्रचंड लाल बावटा निगभ्र निळ्या आकाशाच्या पार्श्वभूमीवर एकाद्या रक्तवर्ण ज्वालेमारखा शोभिवत दिसत होता.

आम्ही क्रेमलीनच्या प्रवेशद्वाराजवळ आलो इतक्यात द्वारावरला विजेच्या दिव्यांचा भव्य लाल तारा एकदम प्रकाशित झाला, दारावरले दोघे लाल शिपाई (Red Guards) बंदुका सावरून ताट उभे राहिले. पलीकडे न जाता आम्हाला जागच्या जागी थांबावे लागले दोनतीन मिनिटांनी एक भव्य बंद मोटार दरवाजातून बाहेर पडून निघून गेली,

तो तारा विझला आणि आम्ही पलीकडे जाऊ शकलो. क्रेमलीनच्या आतून कुणाहि कम्युनिस्ट अधिकाऱ्याची मोटर निघाली, की प्रवेशद्वारावरला हा लाल तारा पेटतो म्हणजे रस्त्यावरली गाड्याची आणि माणसाची रहदारी तात्पुरती थांबते

रात्री दीड वाजता जेवण संपवून मी झोपी गेलो.

* * *

ता. ४ जून—

—कुठे ती रशियन चुणचुणीत पोरगी आणि कुठे आमच्या त्या जी. ए., पी. ए., आणि बी. ए., विदुषी !—ही जगातली सर्वात उच्च इमारत !—लेनिन जिवत तर नाही ना !—Your Socialism is still underground !!

आज सकाळी ब्रेकफास्टनंतर काही पत्रे लिहावयाला बसलो. या इटूरिस्ट हॉटेलमध्ये सर्व काही बादशाही थाटाचे आहे, पण पत्रे लिहिण्याकरिता ठेवलेले नोटपेप्स आणि शाई अगदी भिकार आहे कागद अगदी हलक्या प्रतीचा आणि काळसर असून त्यावर शाई फुटते. रशियात कागदाचे उत्पादन अगदीच थोड्या प्रमाणावर होते म्हणतात. बाहेरचा कागद घ्यावयाचा नाही असे सरकारने ठरविल्यामुळे सर्व ठिकाणी कागदाचा पुरवठा अगदी जपून करण्यात येतो. रशियन पोस्टकार्डे तर इतकी पातळ असतात, की योग्य पत्त्यावर पोचेपर्यंत ती टिकतील किंवा काय याचा सशय येतो. वृत्तपत्रांना वापरण्यात येणारा कागदहि अगदी हलक्या प्रकारचा असतो. पण जाहिरातीचा जवळजवळ पूर्ण अभाव असल्यामुळे वृत्तपत्राला फारसा कागद लागत नाही

११-३० वाजता मी, मॅक्लॉव्ड आणि बॅरी नावाचा एक तरुण इंग्लिश प्रवाशी आमच्या गार्डबरोबर मॉस्कोमधील आधुनिक कलेचे वस्तुसंग्रहालय (Modern Art Museum) पाहावयाला निघालो.

क्रांतीपूर्वी सॅमॉरॉव्ह आणि शुकीन् नावाच्या मॉस्कोमधल्या दोन श्रीमंत गृहस्थांच्या खासगी मालकीचे आधुनिक चित्राचे मौल्यवान संग्रह

होते. ते दोन्ही एकत्र करून सोव्हिएट सरकारने हे संग्रहालय बनविले आहे. पहिल्या दालनात १९व्या शतकातल्या फ्रेच चित्रकारांची चित्रे टागलेली आहेत. त्यात पौर्वात्य देशाचे बरेचसे देखावे आहेत. ते समजावून देताना आमच्या चिमुकल्या गार्डने अगदी शंभर टक्के शास्त्रीय मार्क्सवादी टीका केली. ती म्हणाली, “पाहिलत, त्या काळी पौर्वात्य देशातल्या वसाहती काबीज करण्याकडे फ्रान्सचे लक्ष लागले होते. म्हणून फ्रेच सत्ताधारी वर्गाच्या आकाशा आणि विचार फ्रेच चित्रकाराच्या या कलाकृतींतहि प्रतिबिंबित झाले आहेत !” आमची गार्ड अठरा एकोणीस वर्षांची असेल. पण मोठी हुषार आणि चुणचुणीत पोरगी आहे ही. नव्या रशियाची ती एक आदर्श बालिका मला वाटते. एका प्रख्यात फ्रेच चित्रकाराने काढलेल्या नग्न स्त्रीच्या एका सुंदर चित्राचे मर्म आम्हाला ती समजावून देत असता मला तिचे आदरयुक्त कौतुक वाटले किती मोकळेपणाने आणि निर्भयपणे ती त्या चित्रातल्या छायाप्रकाशाचे आणि वर्णच्छटाचे (Tonal values) बारकावे आम्हाला सांगत होती ! दोनतीन तरुण पुरुष आणि एकदोन स्त्रिया यांच्यासमोर आपण एका नग्न स्त्रीच्या चित्राचे वर्णन करतो आहोत याची तिच्या अकृत्रिम मनाला जाणीवहि नव्हती ! स्वतःला क्रांतिकारक समजणाऱ्या आमच्याकडल्या बऱ्याचशा जी. ए. , बी. ए. आणि पी. ए. विदुषी, स्त्री-पुरुषांच्या मिश्र समाजात हे चित्र नुसते पाहावयाला तर उभ्या राहिल्या नसल्याच, पण शंभर वेळा ‘ इश ! इश ! ’चा जप करीत आणि पन्नास वेळा नाक उडवीत तिथून पळाल्या असल्या !

वरच्या मजल्यावर मोने, रेन्वा, पिकासो, मातीस, सेझान् इत्यादि आधुनिक आणि ‘ इम्प्रेसनिस्ट ’ संप्रदायाच्या प्रख्यात फ्रेच चित्रकारांची चित्रे आहेत. सुप्रसिद्ध फ्रेच शिल्पकार रोदॉ याचा ‘ The burgher of Calais ’ हा पुतळाहि इथे पाहावयाला मिळाला. गोगेन नावाच्या चित्रकाराने निरनिराळ्या धर्माचे भीतिदायक परिणाम दोन ताहीती बायकावर कसे झाले हे दाखवणारे एक चित्र काढले आहे. त्यात ख्रिश्चन धर्माचे एक प्रतीक आहे. मुसलमान धर्म मशिदी आणि चंद्रकोर यांनी दाखविला आहे. मूर्तिपूजा दाखविण्याकरिता बुद्धधर्म घेतला आहे ! आणि बुद्धाची मूर्ति एकाद्या यमपुरीतल्या बाहुल्यासारखी काढली आहे !

अडीच वाजता हॉटेलकडे परत येत असता वाटेत 'Palace of Soviets' म्हणून जी इमारत रशियन सरकार बांधीत आहे, तिचा पाया आम्हीं पाहिला. ही इमारत सर्व जगात उच्च होणार आहे. तळमजल्यावर एक हॉल होणार आहे. त्यात २०००० लोक सुखाने बसू शकतील. आधुनिक शिल्पकलेचा एक उत्कृष्ट नमुना म्हणून ती ओळखली जाईल. कळमाकडे लहानलहान होत तिचा कळस म्हणजे लेनिनच्या अजस्र पुतळ्याचा पाया होणार आहे. हा पुतळा १०० मीटर उच्च होणार असून पुतळ्याच्या हाताचे एकएक बोट सहा फूट लांब होईल म्हणतात ! “ १९४३ साली ही इमारत पुरी होईल. ती पाहायला जरूर या ! ” आमची गार्ड म्हणाली. “ आमची मॉस्को राजधानी सर्व जगात सुंदर करावयाचा आमचा विचार आहे ! ”

नंतर माझ्याकडे पाहून ती पुटपुटली, “ We had nothing before the Revolution, you see We have to do so much ! ” तिच्या आवाजातली आर्तता आणि तिच्या नजरेतली उदात्त खिन्नता माझे अंतःकरण भेदून गेली. तिच्या त्या शब्दांनी मला एकदम नवी दृष्टि दिली. माझी मला लाज वाटली. या साध्याभोळ्या, अडाणी रशियन लोकांची युरोपातल्या इतर लोकांशी तुलना करून त्यांच्या गबाळेपणाबद्दल, त्यांच्या बावळटपणाबद्दल, त्यांच्या मागासलेल्या स्थितीबद्दल त्यांना हसणारा आणि त्यांच्यावर चिडणारा किती मूर्ख मी ! हजार पंधराशे वर्षे एका अत्यंत बुर, मध्ययुगीन राक्षसी सत्तेच्या टाचेखाली एकसारखे चिरडले गेलेले हे राष्ट्र अवघ्या वीस वर्षांपूर्वी स्वतंत्र झाले आहे शतकानु शतके अज्ञानात आणि दारिद्र्यात रुतलेल्या या लोकाना राजसत्तेने हजारो वर्षांत केलेली पातके धुवून काढून आपल्या राष्ट्राची पुनर्घटना करावयाची आहे. व्यक्तीच्या आयुष्यात एका क्षणाला जितकी किंमत आहे तितकी-सुद्धा राष्ट्राच्या इतिहासात वीस वर्षांना नाही. आणि तरीहि इतक्या चिमण्या अवधीत आम्हा हिंदी लोकासारख्याच गरीब आणि मागासलेल्या या लोकानी केवढे प्रचंड कार्य केले आहे ! एके काळीं अत्यंत मागासलेल्या या लोकांच्या शिरावर इतिहासातला एक अद्वितीय आणि अजस्र सामाजिक प्रयोग करण्याची जबाबदारी येऊन पडली आहे आणि किती दुर्दम्य उत्साहाने ती ते पार पाडीत आहेत !

त्यांचें मागसलेंपण, त्यांच्या चुका, त्यांचा गवाळेपणा, त्यांची स्टालीनपूजा या सर्व गोष्टी त्यांच्या या शौर्यशाली कार्यापुढें क्षुद्र वाटूं लागतात. त्या चिमुकल्या रशियन मुलीच्या आवाजांतल्या त्या आर्ततेनें माझ्या डोक्यांत एकदम प्रकाश पडला.

संध्याकाळीं ७—३० वाजतां सुप्रसिद्ध रशियन लेखक चेर्कोव याचें ‘ The Cherry Orchard ’ हें नाटक पाहावयाला आम्हांला मॉस्को आर्ट थिएटरमध्ये जायचें आहे. पण जातांजातां वाटेंत लेनिनचें थडगें आणि मॉस्कोची सुप्रसिद्ध जमिनीखालची रेल्वे पाहावयाचें आम्हीं ठरविलें आहे. म्हणून मी आणि आमचा कॉलिफोर्नियन मित्र मि. स्ट्राइन सहा वाजतांच हॉटेलांतून बाहेर पडलों. हॉटेलपासून पांचसहा मिनिटांच्या रस्त्यावर लाल चौकांत लेनिनचें हें मॉसोलियम आहे. आम्ही तिथें गेलों तों चारपांचशें लोकांची रांग दरवाज्यावर लागली होती. आसपासच्या खेड्यांतून मॉस्कोला येणारे रशियन शेतकरी आणि त्यांच्या बायका लेनिनच्या देहाचें एकदा तरी दर्शन घेतल्याखेरीज जात नाहीत. त्याशिवाय मॉस्को पहावयाला येणाऱ्या इतर प्रवाशांची गर्दी असतेच. त्यामुळें सकाळ-संध्याकाळ केव्हांहि या इमारतीपुढें अशी रांग लागलेली दिसते. बाहेरच्या दरवाजावर दोन लाल शिपाई बंदुका घेऊन उभे आहेत. ते एकेकाला आंत सोडीत आहेत. पांचसहाशें लोकांची गर्दी होती तरी आम्हांला मुळींच वाट पाहावी लागली नाही. परदेशी माणूस दिसला की त्याला एकदम रांगेच्या अगदीं पुढें उभें करून ताबडतोब आंत सोडण्यांत येतें. ‘ रेड गार्डस् ’नीं आम्हांला ताबडतोब आंत सोडलें. कांहीं पायऱ्या उतरल्यानंतर आणखी दोन लाल शिपाई तिथें उभे असलेले दिसले. अशा तऱ्हेनें बाहेर पडेपर्यंत दोन्ही बाजूंना बरेच लाल शिपाई सारखे उभे असलेले दिसले. आंत जाणाऱ्यांच्या हाताकडे बारीक नजरेनें ते निरखून पाहात होते. न जाणों रशियाच्या एकाद्या शत्रूनें हातांतून बाँब आणला तर ! आंतमध्ये एका कांचेच्या पेट्रीत लेनिनचा देह आहे. तो नेहमीं घालीत असलेला खाकी कोट त्याच्या अंगांत आहे. डोक्याजवळ त्याची नेहमींची टोपी आहे. लेनिनचा देह इतक्या चांगल्या स्थितींत आहे, कीं एक हात छातीवर ठेवून तो स्वस्थ झोंपला आहे असा भास होतो. जिवंत माणसाच्या कातडीवर असतो तसा तजेला त्याच्या कातडीवर आहे. लेनिन अगदीं

लहानसा ठेगणा माणूस असावा. हे 'मॉसोलियम' अत्यंत सुंदर आणि मौल्यवान अशा काळ्या आणि गुलाबी रंगाच्या 'पॉरफिरी' दगडाचे बांधलेले आहे. त्याचे शिल्पकाम अत्यंत आधुनिक पद्धतीचे आहे. 'क्रेमलिन'च्या प्राचीन नटाच्या पार्श्वभूमीवर ते अधिकच खुलून दिसते.

आम्ही ६-३० ला मॉसोलियममधून बाहेर पडलो. अजून नाटकाला एक तास अवकाश होता. तेव्हा मॉस्कोच्या 'मेट्रो'मधून भटक्यांचे आम्ही ठरविले. 'ऑस्कोनी' नावाच्या जवळच असलेल्या एका स्टेशनात आम्ही शिरलो. लंडनमधल्या जमिनीखालच्या रेल्वेप्रमाणेच 'Escalators' (सरकते जिने) वगैरे सर्व काही इथली व्यवस्था चोख आहे. आम्ही 'कीव्ह स्काया' स्टेशनावेढेर पडलों आणि थोडा वेळ इकडेतिकडे फिरून पुन्हा परत आलों. मॉस्को ट्यूबचे एकएक स्टेशन म्हणजे शिल्पसौंदर्याचा एक-एक अद्वितीय नमुना आहे. एका स्टेशनाचे शिल्पकाम दुसऱ्यासारखे नाही. एका स्टेशनातले खात्र हिरवट पिवळ्या सगमरवरी दगडाचे आणि चौकोनी आकाराचे, तर दुसऱ्यातले गोल आकाराचे आणि लाल काळसर दगडाचे. तिसऱ्याच्या छतात उमलत्या कमळाच्या आकाराचे विजेचे दिवे, तर चौथ्या स्टेशनात गोल आणि त्रिकोणी दिव्याचे चित्रविचित्र पुजके ! समाजवादामुळे जिकडे तिकडे कटाळवाणी एकजातता (Uniformity) आणि ठोकळेबाजी होईल असे ज्यांना वाटते त्यांनी मॉस्कोमधल्या जमिनीखालच्या या यक्षनगरीतली विविधता आणि वैचित्र्य डोळे भरून पाह्यावे. भावी समाजवादी कला कशी असेल याची थोडीशी चुणूक मॉस्कोच्या भूगर्भात पाहायला मिळते. मॉस्कोमधल्या जमिनीवरल्या बऱ्याचशा जुनाट इमारती आणि जमिनीखालची ही अत्याधुनिक सुंदर शिल्पकला पाहून एका रशियन माणसाला कुणीसे म्हटलेले मला आठवते, 'Your Socialism is still underground !'

बरोबर ७-३० वाजता आम्ही मॉस्को आर्ट थिएटरात शिरलों. अलेक्झांड्रिस्कि किवा बॉल्शॉयप्रमाणे हे जुन्या पद्धतीचे भव्य थिएटर नाही, हे लहान थिएटर आहे. लाल मखमल आणि जरतारीचे प्रदर्शन इथे नाही. साध्या पण सुबक लाकडी खुर्च्या बसावयाला आहेत. आजच्या 'Cherry Orchard' च्या प्रयोगाचे वैशिष्ट्य म्हणजे चेकॉव्हची पत्नी मॅडाम चेकॉव्ह

आजच्या नाटकात म्हातारीचें काम करणार आहे. तरुणपणीं ओल्गा निपर या नावाने मॅडाम चेकॉव्हा रशियन रगभूमीवरील एक सुप्रसिद्ध नटी म्हणून ओळखल्या जात होत्या. नंतर त्यानीं चेकॉव्हाशीं लग्न केले. चेकॉव्हाच्या मृत्यूनंतरहि त्यानीं रगभूमीची सेवा अव्याहत चालू ठेवली आहे. एक थोर नटी आणि चेकॉव्हासारख्या विख्यात लेखकाची पत्नी म्हणून सारा रशिया त्याच्याकडे आदराने पाहातो. त्या अलीकडे मधूनमधून काम करतात. ‘चेरी ऑर्चर्ड’ हे चेकॉव्हाचे एक उष्कृष्ट नाटक आहे, त्यात आणखी मॅडाम चेकॉव्हा काम करणार आहेत. त्यामुळे आज थिएटरात रशियन स्त्रीपुरुषाचा नुसता समुद्र उसळला आहे. प्रत्येक जागा भरून गेली आहे. मॅडाम चेकॉव्हानी रगभूमीवर प्रवेश केल्याबरोबर लोकानी टाळ्याचा प्रचंड गजर करून त्याचे स्वागत केले. नाटक फारच सुंदर रगलें.

* * *

ता. ४ जून—

श्रीयुत आणि सौ. पॉल रोबेसन्.—‘हो ! आम्हालासुद्धा परपरेचा नी संस्कृतीचा अभिमान आहे !’—कोण म्हणतो रशियात कॉमरेड्स आहेत ?—काळ्या नवऱ्याची गोरी बायको !

काळोख होऊन ‘चेरी ऑर्चर्ड’ नाटक सुरू झाल्यावर काहीं वेळानें एक कुणीतरी धिप्पाड नीग्रो गृहस्थ माझ्या शेजारच्याच खुर्चीवर येऊन बसला होता. एक अक सपल्यानंतर जेव्हा पुन्हा उजेड झाला तेव्हा माझ्या शेजारीं बसलेला कॉमरेड स्ट्राइन मला म्हणतो, “तुझ्या पलीकडे कोण बसला आहे माहीत आहे का ?”

मीं म्हटले, “कोण ?”

“He is the great Paul Robeson !” स्ट्राइन् हलक्या स्वरात म्हणतो.

इतक्यात आमच्या बऱ्याच पुढल्या रागेत बसलेला मॅक्लॉव्ड् एका बाईसह माझ्याजवळ आला, आणि त्याने त्या बाईची आणि त्या नीग्रो गृहस्थाची माझ्याशीं ओळख करून दिली. तो खरोखरच पॉल रोबेसन्

होता. ती बाई मिसेस पॉल रोबसन्. मॅक्लॉव्डची आणि रोबसन् कुटुंबाची लडनमधली फार जुनी ओळख होती. मॉस्कोमव्ये हॉटेल मेट्रोपोलमध्येच हल्लीं रोबसन पतिपत्नी राहात आहेत.

मॅक्लॉव्ड दुपारीं त्यांना भेटायला गेला होता. तिथून परस्पर तो आणि मिसेस रोबसन् नाटकाला आलीं. पॉल रोबसन् किचित् उशीराने मागाहून आला. 'Show boat', 'Sanders of the River' इत्यादि चित्रपटात काम करून जगद्विख्यात झालेला आणि हॉलीवुडमध्ये लाखों डॉलर्स मिळवणारा हा नीग्रो नट आणि गायक इतका साधा आणि विनयशील आहे, की त्याला पाहिल्याबरोबर हाच तो रोबसन यावर कुणाचा विश्वाससुद्धा बसणार नाही.

रोबसन् नुसता 'एक्टर' नाही. रोबसन् आणि त्याची बायको दोघेही अमेरिकन विश्वविद्यालयाचे पदवीधर आहेत त्याचप्रमाणे जागतिक राजकारणाचाहि रोबसन् याने सूक्ष्म अभ्यास केला आहे. हिदी, नीग्रो इत्यादि काळ्या लोकांची जगात जिकडेतिकडे गोऱ्या साम्राज्यवाद्याकडून जी गळचेपी चालली आहे, तिचा रोबसन्ला अत्यंत सताप येतो आणि या लोकांच्या भवितव्याबद्दल त्याला अतिशय कळकळ वाटते. माझ्याशी बोलताना त्याने हिदी राजकारणाविषयी मला कितीतरी माहिती विचारली. हिदी राजकारणाचे त्याला चांगलेच ज्ञान असलेले दिसले. महात्मा गांधी आणि जवाहरलाल यांच्या दृष्टिकोनातला फरक आणि नव्या राज्यघटने-विरुद्ध हिदी लोकानीं चालविलेली चळवळ याबद्दलची त्याला असलेली इत्थभूत माहिती पाहून मला आश्चर्य वाटले.

लवकरच लडनच्या रगभूमीवर काम करण्याकरिता रोबसन् जाणार आहे. 'वेस्ट एंड' मधल्या श्रीमंत रगभूमी-चालकानी देऊ केलेलीं हजारों पौंडाचीं कामे नाकारून इंग्लिश कामगारवर्गाच्या रगभूमीवर (Unity Theatre) पदराला खार लावून तो काम करणार आहे. प्रख्यात रशियन डायरेक्टर आयझेन्स्टाइन याच्या हाताखाली काम करण्याकरिता अमेरिकेहून तो रशियात आला. आयझेन्स्टाइनने त्याची एक फिल्म पुरी करून तो दुसरी हातात घेणार होता, पण इतक्यात आयझेन्स्टाइनचे आणि सोव्हिएट सरकारचे थोडेसे बिनसले, आणि ती दुसरी फिल्म तशीच अर्धवट पडली

आहे. आयश्नेस्टाइन, पुढाँव्हकिनसारखे जगन्मान्य चित्रपट—दिग्दर्शक आणि मेयरहोल्डसारखे नाट्यदिग्दर्शक अलीकडे सोव्हिएट सरकारच्या मर्जीतून उतरले आहेत म्हणतात ! हे लोक नवीन नवीन प्रयोग करतात आणि सामान्य जनतेच्या टाऱ्यापलीकडल्या कलाकृति निर्माण करतात, असा रशियन सरकारचा त्याच्यावर आरोप आहे म्हणे !

मॅक्लॉव्डसारख्या रशियाच्या पक्षपाती माणसाला सुद्धा कलावताच्या बाबतीतले रशियन सरकारचे हे धोरण पसत नाही.तो म्हणतो—‘सर्वसाधारण जनतेला समजेल अशी कलाकृति कलावताने निर्माण केली पाहिजे हे कबूल, पण म्हणून कलावताने सामान्य जनतेच्या पातळीवर जाता कामा नये. जनतेने त्याच्या प्रतिभेच्या पातळीला पाँचण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. या भलत्याच धोरणाला बळी पडून, अलीकडे रशियन सरकार पुष्किन्, शेक्सपियर, चेकॉव्ह इत्यादि जुन्या आणि एके काळीं ‘Bourgeois’ या शिवीने सत्रोधल्या जाणाऱ्या लेखकाच्या कृति रगभूमीवर आणणाऱ्या नाट्यदिग्दर्शकाना आणि नवशिक्या चित्रपट—दिग्दर्शकाना उत्तेजन देत आहे, आणि मेयरहोल्ड, आयश्नेस्टाइन, पुढाँव्हकिन् यांच्यासारख्या नामांकित आणि पहिल्या दर्जाच्या क्रांतिकारक कलावताना मागे टाकीत आहे. या धोरणाच्या मुळाशी आणखीहि एक उद्देश असावा असे मला वाटते. फॅसिस्ट राष्ट्रांच्या चढाईच्या भीतिने फ्रान्स, इंग्लंड इत्यादि भाडवलशाही (Bourgeois) राष्ट्रांशी रशिया अलिकडे दोस्ती करू पाहतो आहे आणि या राष्ट्रांवर ‘आम्ही काहीं अगदीच बेछूट भाईलोक नाहीं, आम्हालाहि परपरेचा,संस्कृतीचा अभिमान आहे.शेक्सपियर,पुष्किन्,चेकॉव्ह, डिकन्स, इत्यादि जुन्या लेखकाचे स्वारस्य आम्हालाहि समजते !’ अशा तऱ्हेने ‘सभ्य’पणाचें ‘इंप्रेशन’ मारण्याचा हा प्रयत्न आहे. नाहीतर मेयरहोल्ड, आयश्नेस्टाइनसारख्या क्रांतिकारक कलावताच्या कृती मागे टाकून मालकीहक्काला धक्का बसल्यामुळे दुःखीकष्टी झालेल्या एका पाढरपेशा कुटुंबाचे सहानुभूतिपूर्वक चित्रण ज्यात केले आहे ते चेकॉव्हचें ‘Cherry Orchard’ नाटक किंवा अतिरिक्त भावनाविवशनेच्या आहारीं जाणाऱ्या डिकन्सच्या ‘Pickwick Papers’ वर बसविलेले विनोदी प्रहसन रशियन जनतेत लोकप्रिय करण्याचें कारण काय ? या कलाकृतीत कसला आला आहे समाजवाद, पुरोगामित्व आणि क्रांतिप्रवणता ?

या शिष्टपणाचें आणखीहि एक लहानसें उदाहरण सांगण्यासारखें आहे. एकदा एका रशियन तरुणाला मी म्हटलें, “तुम्ही सर्व लोक एकमेकाना ‘तोव्हारिश’ म्हणजे कॉमरेड म्हणता ना ?”

“छे, छे !” तो एकदम म्हणाला, “फक्त जवळच्या मित्राला किवा एका ठिकाणीं काम करताना एकमेकाना आम्ही ‘तोव्हारिश’ म्हणतो. बाकी सर्वसाधारणपणे रशियन लोक एकमेकाना ‘ग्राझदानिन्’ किवा ‘सिटिझन्’ म्हणतात !” कोण म्हणतो रशियात कॉमरेड्स आहेत ? हे तर सिटिझन्स !

सौ. रोबसन् मोठ्या उमद्या स्वभावाच्या आहेत. नवऱ्यापेक्षा त्या खूपच गोऱ्या किवा माझ्याइतक्या काळ्या आहेत म्हणा ना ! नीग्रो बाई इतकी उजळ असू शकेल असें मला वाटले नाहीं. मी त्यांना म्हटलेसुद्धा, “आपण ‘मुलाटो’ आहात कीं काय ?”

मुलाटो म्हणजे गोरा बाप आणि नीग्रो आई याची सतति. ही जात नीग्रोसारखी असली तरी बरीच गोरी असते.

“छे, छे !” त्या हसून एकदम उद्गारल्या, “मी अगदीं अस्सल नीग्रो रक्ताची आहे आणि मला त्याचा अभिमान वाटतो ! माझ्या गोरेपणामुळ आमच लग्नसुद्धा मोडत होत !”

“ते कस काय ?” मी म्हणालो.

“पॉल काळा म्हणून माझे आईबाप मीं त्याच्याशी लग्न करू नये अस म्हणत होते, आणि पॉलची मडळी माझ्याविरुद्ध होती, कारण मी माझ्या गोरेपणाच्या तोऱ्यात त्याच्याशीं उद्धटपणान वागेन अशी त्यांना भीति वाटत होती म्हणून !”

हिंदु लोकात काय, किवा नीग्रो लोकात काय, प्रेमविवाहाला येणाऱ्या अडचणी सारख्याच असतात म्हणायच्या !

नाटक सपल्यानंतर हॉटेलमध्ये परत येईपर्यंत साडेअकरा वाजले होते. रात्रीं दोन वाजेपर्यंत मला झोप आली नाहीं. आमच्या हॉटेलच्या बाजूने जाणाऱ्या ‘मॉस्को’ नदीचे पात्र रुंद करून मोठा थोरला ‘मॉस्को-व्होल्गा’ कालवा बांधण्याचे काम रात्रदिवस चालू आहे. या कालव्यामुळे मॉस्को हें एक मध्यवर्ती बदर होईल आणि मोठमोठीं जहाजे क्रेमलिनच्या

आणि आमच्या हॉटेलाच्या वाजूनें मॉस्को बदरात येऊ शकतील. हजारो मजूर विजेच्या प्रकाशात इथे रात्रीचे काम करीत आहेत. त्याच्या कमणुकीकरिता रेडिओ चालू आहेत, 'खाड्खाड्' 'ठोकठोक' सारखा आवाज येतो आहे, कामाच्या ठिकाणीं जिकडेतिकडे मोठेमोठे लाल फलक लावले आहेत आणि त्यावर 'भाई हो, तुमचा हा कालवा जितक्या लवकर तयार कराल तितके तुम्हालाच बरे।' अशा अर्थाची उत्तेजनपर ब्रीदवाक्ये आहेत. २-३० ला मी झोपीं गेलो.

* * *

ता. ५ जून—

'The Theatre of the Young Spectators'—११ महिन्यात 'The Bayonet' चे २९० प्रयोग !

सकाळीं अकरा वाजता मॉस्कोतले मुलांचे सुप्रसिद्ध नाट्यमंदिर पाहायला आम्ही निघालो. या नाट्यमंदिराला 'The theatre of the young spectators' असे नाव आहे. सध्या मुलाना रजा असल्यामुळे इथे काम चालू नाही. पण थिएटरच्या चालकाची (Regisseur) आणि आमची मुलाखत होणार आहे.

हा 'रेजिस्यूर' अगदीं अठ्ठावीस—एकोणतीस वर्षांचा तरुण रशियन आहे. मोठा सुस्वभावी आणि विनयशील मला वाटला तो. आम्ही विचारू ती माहिती मोठ्या आनंदाने तो आम्हाला देत होता. अत्यंत साधा वेष केलेली एक तरुण रशियन मुलगी त्याची असिस्टंट म्हणून या थिएटरात काम करते.

इथे येणाऱ्या मुलांचे दोन गट करण्यात आले आहेत. एक गट रंगभूमीवर काम करतो. दुसरा देखावे, कपडे, नेपथ्यरचना इत्यादि गोष्टीत लक्ष घालतो. पधरापधरा आणि सोळासोळा वर्षांच्या मुलामुलींनीं काहीं नाटकातील देखाव्याचीं स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणे केलेली 'स्केचीस्' पाहून मला खरोखरच अपरपार कौतुक वाटले. मुलाना सधि दिली तर तीं काय करू शकतात ते या थिएटरमधील एकदर व्यवस्था पाहिल्या-शिवाय कळणार नाही. सर्वसाधारणपणे नाटक पहावयाला नऊशे बाल-

प्रेक्षक हजर असतात. त्याचीं तिकिटे त्याच्या शाळेचे अधिकारी अगोदरच विकत घेऊन ठेवतात. मुलाच्या मानसशास्त्राचे तज्ज्ञ असलेल्या खास लेखकाकडून या थिएटरकरिता नाटके लिहून घेण्यात येतात. धंदेवाईक नट मुलाना अभिनय शिकविण्याकरिता येतात, आणि केव्हाकेव्हा त्याच्यामध्ये स्वतः कामहि करतात.

१९१७ च्या क्रांतीनंतर रशियातील Whites (झारशाही आणि भाडवलवाले यांचे पक्षपाती सैन्य) आणि Reds (कम्युनिस्टांचे सैन्य) यांच्यामध्ये जे तुंबळ युद्ध (Civil war) झाले, त्या प्रसगावर आधारलेल्या एका नाटकाची हकीगत तो ' रेजिस्यूर ' आम्हाला सागत होता.

“ No child was willing to play the white ” तो म्हणाला.

“ म्हणजे साऱ्या रशियात आना उनाड (Naughty) किंवा विकृत (Perverse) मनोवृत्तीच एकहि मूल उरलेल नाही कीं काय ? ” मीं हसत हसत त्याला विचारले

“ छे, छे, तस नाही काही ! ” तो म्हणाला, “ तशीं वार्डट मुलं कचित् कुठ कुठ आहेत. ”

“ मग अशा मुलात साम्यवादविरोधी (Anti-Communist) मनः-प्रवृत्ति दिसल्या तर तुम्ही काय करता ? ” मी म्हणालों.

“ त्या मुलावर आम्ही विशेष देखरेख ठेवतो आणि त्याला सुधारण्याचा प्रयत्न करतो. ” तो म्हणाला. “ इतकच नव्हे, तर त्याची घरची परिस्थिति आणि त्याच्या आईबापाचा पूर्वतिहास याचीहि कसून चौकशी करतो. ”

“ वाटलच मला ! ” मी हसून म्हणालो.

हे सर्व थडेट बोलणे चाललें होते, पण रॅफे आणि त्या दोन ब्रिटिश म्हाताऱ्या या सुखभावी रशियन लोकाना ज्या तऱ्हेने प्रश्न विचारतात आणि त्यांना पकडण्याचा प्रयत्न करतात, त्याचा मला अतिशय राग येतो. हे लोक खोटे बोलणारे चोर आहेत, आणि आपण कुणीतरी याची उलट-तपासणी करणारे न्यायाधीश आहेत अशा ऐटीत रॅफे त्या रशियन तरुणाबरोबर किंवा त्या मुलीबरोबर बोलतो.

‘ The Black Ravine ’ आणि ‘ The Bayonet ’ या मुलांनी केलेल्या नाटकांचे अनुक्रमें दोनशे आणि अडीचशे प्रयोग झाले, अशी माहिती ती ॲसिस्टंट मुलगी सागत होती.

“हे आकडे खरे कशावरून ?” रॅफे म्हणतो.

त्या मुलीला राग आला. “मी तुम्हाला रजिस्टरच काढून दाखवते.” ती हसून म्हणाली.

ऑफिसातले कपाट उघडून ती रजिस्टर शोधू लागली. तिला ते कुठे मिळेना ! रॅफे विजयोत्साहाने तिच्याकडे पाहू लागला ! पण तेवढ्याने डरणारी ती नव्हती. तिने दुसरे कपाट उघडून धुडाळले. शेवटी मिळाले एकदाचे ते रजिस्टर. ते उघडून तिने रॅफेला दाखविले. ‘The Bayonet’ नाटकाचे २९०.प्रयोग झाले होते ! तरीहि रॅफे डगमगला नाही.

“हे एका वर्षात २९० प्रयोग झाले कीं अनेक वर्षात मिळून ?” तो मोठ्या तोऱ्यात प्रश्न विचारतो.

तिने शातपणे रजिस्टरमधल्या तारखा दाखवल्या. ११ महिन्यात २९० प्रयोग झाले होते !

हा गृहस्थ स्वतःला रशियन रगभूमीचा तज्ज्ञ समजतो, आणि रशियन भाषा याला मुळीच येत नाही !

सध्याकाळीं ७-३० वाजता वास्तागॉव्ह थिएटरमध्ये शेक्सपियरचे ‘Much Ado about Nothing’ हे नाटक पहावयाला गेलो. या रशियन प्रोड्यूसरने हे नाटक फारच सुंदर बसविले आहे. त्याने मुद्दाम तयार करून घेतलेले देखावे आणि प्रकाश-योजना मला अतिशय आवडली. वादळाचा देखावा दाखविताना रगभूमीच्या मागे एक फिकट जाभळा पडदा सोडण्यात आला होता आणि त्यावर प्रच्छन्न सिनेमा-यंत्राच्या सहाय्याने धोधो-धोधो पडणारा पाऊस आणि मधूनमधून विजेचा लखलखाट दाखविण्यात येत होता. नाटकातले देखावे वास्तवपूर्ण असले तरी तपशीलवार बोजड वास्तवता त्यात नव्हती. ते नुसते सूचक होते. उदाहरणार्थ, राजवाड्याचा नुसता दर्शनी भाग हुबेहूब दाखवून मागे नुसत्या साध्या कमानींची एक राग दाखविली होती. आमच्या मराठी रगभूमीवर ही पद्धत अमलात आणली तर वास्तवतेच्या आणि खर्चाच्या दोन्ही दृष्टींनीं ते बरे पडेल असे मला वाटते. राजवाडा म्हणजे राजवाड्याचा प्रत्येक बोजड भाग वाटेल तितका खर्च करून रगभूमीवर उभा करावयाला नको. नाटकाहून आम्ही सडिअकराला परत आलों.

ता. ६ जून-

हा आठवडा कीं सहावडा ?—‘रेजिस्चूर’ हाच खरा नाटकाचा निर्माणकर्ता—मीऽऽस्टर पीक्विक !

आज रशियाचा ‘Rest Day’ आहे. आज रविवार आहे खरा, पण तो केवळ योगायोग आहे. इथे रविवारची सुटी नसते. सर्व कालगणनाच सोव्हिएट सरकारने बदलली आहे. ‘पाच दिवसानंतर सहावा दिवस रजा. त्या दिवसाला ‘Rest Day’ म्हणावयाचे. थोडक्यात सागावयाचें म्हणजे सहा दिवसाचा आठवडा, आणि एका आठवड्यात (कीं सहावड्यात ?) एक रजा.

आज आम्ही दोन नाटके पाहाणार आहोत. सकाळीं ११-३० वाजता अँफिलिएटेड मॉस्को थिएटरमध्ये बुलॉकॉव्हचे ‘The Days of the Turbins’, आणि त्याच थिएटरात संध्याकाळीं ७-३० वाजता स्टानीस्लेन या रशियन प्रोड्यूसरने डिकन्सच्या सुप्रसिद्ध कादंबरीवर बसविलेले ‘The Pickwick Club’ हे नाटक.

रशियाचा प्रख्यात प्रोड्यूसर स्टानीस्लाव्हस्की याचा शिष्य सुडॉकॉव्ह यानें ‘The Days of the Turbins’ बसविले आहे. रशियन रंगभूमीवर नाटककार किंवा नटनटी यापेक्षाहि ‘प्रोड्यूसर’ किंवा रशियन लोक ज्याला ‘Regisseur’ म्हणतात त्याला अतिशय महत्त्व आहे. प्रत्येक ‘रेजिस्चूर’ची नाटक बसविण्याची वेगवेगळी पद्धत आहे. सिनेमा-फिल्ममध्ये ज्याप्रमाणे इतर सर्व गोष्टीपेक्षा ‘डायरेक्टर’ला खरे महत्त्व आणि चित्रपट—सृष्टीतल्या कलाकृतीचा खरा निर्माणकर्ता (Creative) कलावत (Artist) डायरेक्टर किंवा दिग्दर्शक, तसाच थोडासा प्रकार आधुनिक रशियन रंगभूमीचा आहे. स्टानीस्लाव्हस्कीने बसविलेले शेक्सपियर किंवा चेकॉव्हचें नाटक, वाख्तागॉव्हनं बसविलेले गटे किंवा शेक्सपियरचे नाटक असे येथें म्हटले जातें.

‘पिक्विक क्लब’ हें नाटक कमालीचें सुंदर वटलें. भाषा रशियन असूनहि प्रत्येक प्रसंग आणि प्रत्येक पात्र माहीत असल्यामुळें समजावयाला ते मुळींच कठीण गेले नाहीं. या नाटकातले देखावेहि साधे होते. काहीं-

काहीं प्रवेश तर रगवलेल्या पडद्यावर करण्यात आले. रशियन नटी इंग्लिश उच्चार मात्र दीर्घ आणि आपल्याकडील मद्रासी अव्यासारखे करतात !—मीस्टर व्हिकला !—मीऽऽस्टर पीक्वीक !

* * *

ता. ७ जून—

रशियाची सुप्रसिद्ध 'त्रेत्याकॉव्ह गॅलरी'.—कुठेही जा-
हा स्टालिन कांहीं तुमची पाठ सोडीत नाहीं !—किती निराळे-
पणा आहे ह्या 'अथेलों'त ?

दुपारी बारा वाजता सुप्रसिद्ध 'त्रेत्याकॉव्ह गॅलरी' पहावयाला गेलों. या गॅलरीत चौदाव्या शतकापासून तो आजतागायतपर्यंतच्या रशियन चित्रकारांच्या कलाकृतींचे प्रदर्शन आहे. जुनीं चित्रे मला विशेष आवडलीं नाहीं. नव्या चित्रात मॅक्सिम गॉर्कीचे चित्र मला फार आवडले. नवीन सोव्हिएट चित्रकारांचीं चित्रे मला अगदींच तिसऱ्या दर्जाचीं वाटलीं. कामगार-सैनिकांचें लाल आणि काळ्या रंगात 'इंप्रेश-निस्टिक' पद्धतीने काढलेले एक चित्र त्यातल्या त्यात बरे होते.

म्यूझियमच्या बाहेर असलेल्या वागेत सफेत सगमरवरी दगडाचा लेनिनचा एक सुरेख पुतळा आहे. त्याहूनहि खूप मोठा असा पाढऱ्या दगडाचाच स्टालिनचा एक पुतळा या इमारतीचा जिना चढल्याबरोबर पहिल्या मजल्यावर आहे ! सोव्हिएट प्रतिनिधींच्या एका सभेत स्टालिन बोलतो आहे अशा तऱ्हेचें एक भले थोरलें चित्र याच मजल्यावर आहे. तुम्ही कुठेहि गेलात तरी स्टालिन काही तुमची पाठ सोडीत नाहीं !

मॉस्कोच्या सुप्रसिद्ध 'Realistic Theatre' मध्ये ऑख्लॉकॉव्ह या तरुण प्रोड्यूसरने बसविलेले शेक्सपियरचे 'Othello' नाटक पहावयाला सध्याकाळीं ७-३० वाजता गेलों.

ऑख्लॉकॉव्ह नेहमीं नवेनवे प्रयोग करून पहातो. आज तीनचार आडवेतिडवे काळे पडदे रगभूमीवर दिसत आहेत रगभूमीवर सीमादीप (Foot-light) मुळींच नाहीत. थिएटरात निरनिराळ्या ठिकाणीं विद्युद्दीप ठेवलेले आहेत. आणि पात्रांच्या तोडावर किंवा रगभूमीवरल्या एकाद्य

विशिष्ट भागावर निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या दिव्याचा प्रकाश विशिष्ट हेतूने पाडण्यात येतो. थिएटरात काळोख झाला आणि एका बाजूचा एक काळा पडदा बाजूला सरकून रंगभूमीचा फिरता भाग (Revolving stage) हल्लुहल्लु पुढे सरकू लागला. त्यावर एक व्हेनिशियन गोडोला होता. त्या होडीत होडीवाला आणि हातात कदील घेतलेला आयागो उभा होता. रंगभूमीच्या वरल्या कोपऱ्यात एक खिडकी दिसत होती आणि तिच्यात एक मेणवत्ती लुकलुकताना दिसत होती. श्रोत्याच्या समोर होडी आल्याबरोबर 'ब्रॅन्शियो ! ब्रॅन्शियो ! ! ' म्हणून मोठ्यादा देस्देमोनाच्या बापाच्या नावाने कदील वर करून आयागो ओरडला. वरची खिडकी उघडली आणि कानटोपी घातलेल्या म्हाताऱ्या ब्रॅन्शियोने खिडकीच्या बाहेर आपले डोके काढले नाटकाला अशी सुरुवात झाली.

नाटकात प्रतीकात्मक पडदे बरेच होते. एकदा आयागोच्या प्रवेशापूर्वी लाडग्याचे करूर डोके बरोबर मध्यभागी रंगवलेला एक पडदा होता. पडदा बाजूला झाला आणि लाडग्याच्या तोडाच्या जागी आयागोचे तोड बाहेर आले! देस्देमोना आणि अथेल्लो याचा एक प्रवेश चालू असता मागे अर्धा निळा आणि अर्धा लाल असा एक साधा पडदा होता निळा रंग देस्देमोनाचे निरागसत्व आणि लाल रंग अथेल्लोची भडकती असूया याचा निदर्शक असावा.

अथेल्लो, एमेलिया इत्यादि नटनटोची कामे उत्कृष्ट झाली. मला एक प्रकार कसासाच वाटला. एक प्रवेश किंवा अंक झाला, की उजेड व्हावयाचा आणि काळा कोट आणि डोक्याला लाल फडके बांधलेली स्टेज झाडणारी थिएटरची मोलकरीण खुशाल रंगभूमीवर श्रोत्यासमोर यायची आणि झाडून साफसफाई करीत पुढील प्रवेशाला जरूर असलेले फर्निचर किंवा इतर सामान श्रोत्याच्या डोक्यासमोर माडून ठेवावयाची

नाटक संपल्यावर हॉटेलकडे परत येताना मी बसनें आलो. मॉस्कोतल्या बसेस अगदीच भिकार आहेत. मुंबई-महाड सर्विहसच्या लॉन्ग्याच म्हणा ना ! बसच्या कडकटर बायाच असतात. एका स्टेशनावर एक दारू पिऊन झिगलेला माणूस सारखा आत चढायचा प्रयत्न करीत होता. आमच्या कडकटरबाईने त्याला कितीतरी वेळा नको चढू म्हणून

विनवून सांगितले, तरीहि तिला ढकलून तो आत येऊ लागला. तेव्हा त्या भक्कम रशियन बाईने एक ठणठणीत ठोसा त्याच्या नाकावर ठेवून दिला आणि त्याला खाली उडवून देऊन बस चाटू केली !

* * *

ता. ८ जून —

पंडित जवाहरलाल तर ह्या हॉटेलात उतरले नसावेत !
—हें टॉलस्टॉयचें घर !—लेनिन म्युझियम्.—‘ट्रॉट्स्की’ या नावाचा माणूस रशियात कधीं झालाच नाहीं !—उत्तर ध्रुवावर बसून लेखक नाटक ऐकतो आहे ! हें नाटकगृह कीं उत्तर ध्रुव ? खरोखरच हें सारे स्वप्न आहे !

ब्रेकफास्टनंतर खाली आपली पत्रे आहेत का म्हणून पहावयाला गेलों तों एक मजेदार प्रसंग घडला. पत्रे देणारा उच्च, म्हातारा रशियन कारकून मला इंग्रजीत म्हणाला, “तुमच्या हिदी बायका कपडे किती सुदर करतात हो ! त्या अगाभोंवती गुंडाळतात त्याला काय म्हणतात ? ”

मी म्हणालों, “साडी.”

त्याने एकदम हिदी बायकाविषयीं प्रश्न विचारलेला पाहून मला आश्चर्य वाटले.

“तू कुठ पाहिल्यास आमच्या हिदी बायका ? ” मी रिमत करीत त्याला विचारले.

“काहीं वर्षांपूर्वी या हॉटेलात काहीं हिदी पुरुष आणि बायका उतरल्या होत्या.” तो म्हणाला, “किती सुदर होत्या म्हणून सांगू ! ”

कोण बरे असाव्यात या हिदी स्त्रिया ? काहीं वर्षांपूर्वी जवाहरलाल नेहरू आपल्या बहिणी आणि पत्नीसह रशियाला गेले होते. ती मडळी तर या हॉटेलात उतरली नसेल ना ?

हा म्हातारा कारकून भलताच खूप दिसला हिदी स्त्रियावर ! “काय हो, आणखी कपाळावर लाल ठिपका कसला लावतात तुमच्या स्त्रिया ? ” तो विचारतो, “त्यामुळे तर त्या फारच सुरेख दिसतात ! ”

त्या ठिपक्याचे नाव कुकू आणि हिंदी स्त्रिया कुकू का लावतात ते सर्व मी त्याला समजावून सांगितले.

आज दुपारी टॉल्स्टॉयचे मॉस्कोमधले घर पाहावयाला जावयाचे आहे. टॉल्स्टॉयच्या चरित्रात ज्या “यास्नाया पोल्याना” या घराचे नाव आपण बऱ्याच वेळा वाचतो ते हे घर नव्हे “यास्नाया पोल्याना” मॉस्कोपासून दोनशे मैल अंतरावर आहे. हे मॉस्कोमधले टॉल्स्टॉयचे जे घर आहे त्यात तो हिवाळ्यात रहावयाला येत असे. शहरापासून बरेच लांब जवळ जवळ शहराच्या बाहेरच हे घर आहे म्हणा ना. दुपारी बारा वाजता आम्ही आमच्या गाइडसह तिथे जाऊन पोचलो. हिरव्यागार झाडांची एक मोठी राई आहे आणि तिथे हे घर आहे. टॉल्स्टॉयचे हे घर एकाद्या खेळातल्या बगल्यासारखे दिसते. विटाचा भाग त्यात फार थोडा असून हिरवा आणि पिवळा रंग दिलेल्या लाकडी फळ्यांनी ते बांधलेले आहे. लेनिनला आपल्या राष्ट्राच्या संस्कृतीच्या संरक्षणाची किती काळजी वाटत होती त्याचें हें घर म्हणजे उत्तम उदाहरण होय. १९२१ साली रशियात बोल्शेव्हिक आणि त्यांचे शत्रू यांचे तुंबळ युद्ध (Civil war) चालू असता टॉल्स्टॉयचे हे घर, त्याचप्रमाणे इतर ऐतिहासिक अवशेष याचे रक्षण करण्याकरिता लेनिनने खास हुकुम सोडले आणि त्या हुकुमान्वये या घराची व्यवस्था लावण्यात आली. टॉल्स्टॉयचे नातेवाईक, गडीनोकर या सर्वांना बोलावण्यात आले आणि या घरातल्या सर्व वस्तु पूर्वी होत्या तशा लावून ठेवण्यात त्यांची मदत घेण्यात आली.

घरात शिरतानाच उजव्या बाजूच्या एका लहानशा खोलीत या घरावर देखरेख करण्याकरिता नेमलेल्या म्हातान्या बाईचे ऑफिस आहे ! मला आणि आमच्याबरोबर असलेल्या एकदोन अमेरिकन बायाना आमच्या गाईडने त्या ऑफिसात नेले. तिथे आमच्या पायातल्या बुटावर घालण्याकरिता खास शिवलेल्या गरम कापडाच्या पिशव्या देण्यात आल्या. नुसत्या बुटांनी आत फिरल्यास कचरा आणि धूळ आत पसरेल म्हणून मुद्दाम प्रवाशाना या पिशव्या देण्यात येतात, त्या दोरीने बुटावर बाधावयाच्या आणि नंतर आत जावयाचे.

टॉल्स्टॉयच्या 'ढायनिग टेबल'वर बशा, काटे, चमचे माडून ठेवलेले आहेत. स्वतः टॉल्स्टॉय आणि त्याची आवडती मुलगी मराया हीं दोघे शाकाहारी होती. त्याच्या खुर्च्या वेगळ्या ठेवलेल्या आहेत. टॉल्स्टॉयच्या बायकोची खोली, मुलामुलींच्या आणि गडीनोकरांच्या खोल्या नंतर आम्ही पाहिल्या. वरच्या मजल्यावर एक मोठा थोरला हॉल आहे. इथे काउटेस टॉल्स्टॉय आपल्या पाहुण्यांचे आगतस्वागत करीत असे. टॉल्स्टॉय ज्या खोलीत लिहावयाला बसत असे ती अगदी लहानशी आहे. टेबलावर एक जुनाट रॉकेलचा दिवा असून या दिव्याच्या उजेडात टॉल्स्टॉय लिहित बसत असे. टॉल्स्टॉयचे व्यायाम करावयाचे 'डबेल्स', काउटेस टॉल्स्टॉयचे झेमे वेगळे वस्तूहि बवण्यासारख्या आहेत. प्रत्येकाने काहीतरी हस्त व्यवसाय केलाच पाहिजे असे टॉल्स्टॉयचे तत्त्व होते. औरगजेब जसा टोप्या शिवीत असे, तसा टॉल्स्टॉय जोडे शिवीत असे ! एका खोलीत टॉल्स्टॉयची आरी, टोचा वेगळे सर्व चाभारकामाचीं हत्यारे आहेत. टॉल्स्टॉयने शिवलेली एक बुटाची जोडीहि त्या खोलीत आहे आणि ती खरोखरच कुठलाहि चागला चाभार करील इतकी चागली आहे !

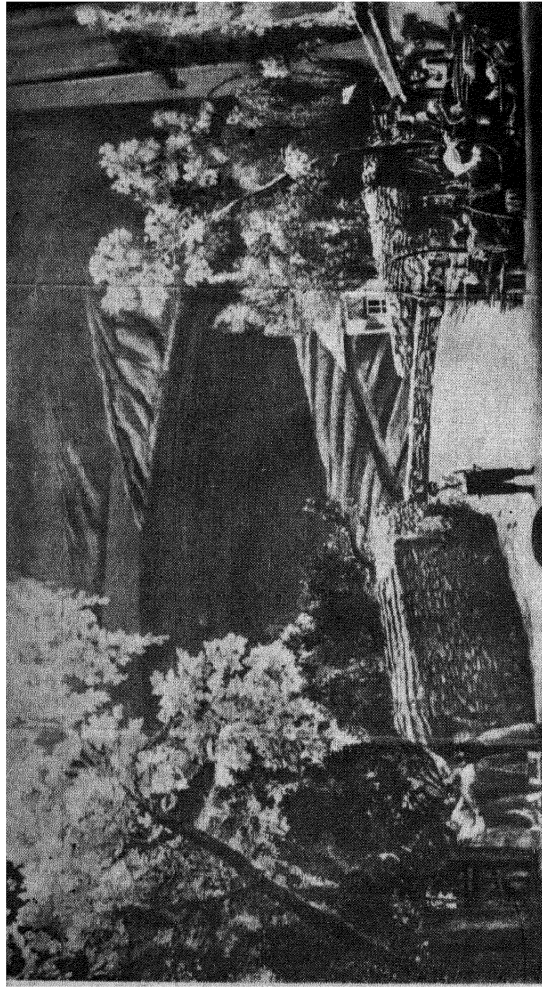
घराशेजारीच बाहेरल्या आवारात एक लहानशी इमारत आहे. टॉल्स्टॉयची पुस्तके छापून प्रसिद्ध करण्याकरिता काउटेस टॉल्स्टॉयने येथे एक लहानसा छापखाना ठेवला होता आणि एक प्रकाशनसंस्था काढली होती म्हणतात. या इमारतीच्या दारावर काउटेस टॉल्स्टॉयने रंगवून घेतलेली एक जुनाट पाटीहि अजून आहे. हिवाळ्यात टॉल्स्टॉय इथे रहावयाला आला म्हणजे पाणी आणण्याचे आणि या संबंध आवाराची झाडलोट करण्याचे काम तो स्वतः करीत असे. टॉल्स्टॉयला 'स्केटिंग'ची अतिशय आवड होती आणि हिवाळ्यात बर्फ पडले म्हणजे या आवारात वयाच्या बहात्तराव्या वर्षी देखील तो यथेच्छ 'स्केटिंग' करीत असे.

हे घर पाहून झाल्यावर दुपारी दोन वाजता मॉस्को शहरात टॉल्स्टॉय म्युझियम आहे ते पहावयाला आम्ही गेलो टॉल्स्टॉयच्या चरित्रातले प्रसंग दाखविणारीं काही चित्रे, इतर अवशेष त्याचप्रमाणे त्याच्या पुस्तकाच्या निरनिराळ्या आवृत्त्या, निरनिराळ्या भाषातलीं भाषांतरे वेगळे गोष्टी वेगवेगळ्या दालनातून व्यवस्थितपणे माडून ठेवल्या आहेत.

इथले एक चित्र फार मजेदार आहे. पिरॅमिडचा एक त्रिकोण काढला आहे. पिरॅमिडच्या कळसावर झार उभा आहे, तो म्हणतो 'मी तुमच्यावर राज्य करतो !' त्याच्या खालच्या आडव्या थरावर धर्ममार्तंड पाद्री उभे आहेत, ते म्हणतात, 'आम्ही तुमच्या डोळ्यात धूळ टाकतो !' त्याच्या खालच्या थरावर सैनिक उभे आहेत, ते म्हणतात 'आम्ही तुम्हाला गोळ्या घालतो.' त्याच्या खाली ऐदी श्रीमंत उभे आहेत, ते म्हणतात, 'आम्ही तुमच्याकरताच खातो पितो !' आणि सर्वांच्या खाली तळाला, सर्वांचे ओझे पाठीवर तोलून कामगार व शेतकरी उभे आहेत, ते म्हणतात, 'आम्ही तुमच्याकरिता धान्य पिकवतो आणि काम करतो !'

सध्याकाळीं ६ वाजता लाल चौकाच्या पलीकडे जवळच असलेले लेनिन म्यूसियम पहावयाला मी गेलो. ही लाल विटाची इमारत बाहेरून जुनाट आणि कोदट वाटते, पण आतून ती अतिशय सुरेख आहे. खाली पाचपन्नास खोल्या आहेत. त्याचप्रमाणे वरच्या मजल्यावरहि खूप खोल्या आहेत. एका खोलीत लेनिनची चित्रे, तर दुसरीत त्याचे निर-निराळे पुतळे अशा तऱ्हेने प्रत्येक खोलीत लेनिनशी सबंध आलेल्या शक्य त्या सर्व वस्तू माडून ठेवण्यात आलेल्या आहेत. लेनिन लिहावयाला बसत असे ते टेबल, त्याच्या खुर्च्या, क्रांतीच्या वेळी त्याने घाईघाईत खरडलेल्या चिठ्याचपाट्या, तो वेप बदलून पळाला त्या वेळचा त्याचा केसाचा टोप, त्याचा ओव्हर कोट, त्याची पुस्तके, त्याची हस्तलिखिते, लेनिन मेल्यानंतर त्याच्या चेहऱ्यावरून घेतलेला प्लास्टरचा मुखवटा (Mask), प्लास्टरवर घेतलेले त्याच्या हाताचे ठसे,—सर्व सर्व काहीं त्या संग्रहालयात आहे. लेनिनचे हस्ताक्षर अत्यंत सुंदर आहे.

लेनिनच्या आयुष्यातल्या निरनिराळ्या प्रसंगांची भव्य तैलचित्रेहि इथे आहेत. त्याच्या साथीदारांची म्हणजे मुख्यत्वेकरून स्टालिन, मॉर्लॉ-टॉव्ह, व्हॅरोरॅशिलॉव्ह यांची निरनिराळी चित्रेहि जिकडेतिकडे आहेत. मात्र हे सबंध म्यूसियम पाहिल्यानंतर रशियन क्रांतीचा इतिहास ज्याने वाचला आहे त्याची खात्री होऊन चुकते, की 'ट्रॉट्स्की' हे नाव जे आपणाला इतिहासात जिकडेतिकडे आढळत, ती काहीतरी एक भयंकर भूल आहे. ट्रॉट्स्की या नावाचा माणूस किंवा काही वस्तु रशियात कधी झालीच'

प्रसिद्ध रशियन कादंबरीकार शॉल्योकॉव्ह यांच्या “ And Quiet Flows The Don ” या कादंबरीच्या कथानकावरून तयार केलेल्या संगीत नाटकांतील एक दृषावा.

पृ. १३१

नाही ! स्टालिन मात्र प्रत्येक महत्वाच्या प्रसर्गी लेनिनच्या पाठीशी उभा असे. रशियात क्रातीचा स्फोट झाल्याबरोबर सील केलेल्या जर्मन आगगाडीतून लेनिन रशियात परत आला, हा महत्वाचा प्रसंग दाखविणारे एक भव्य तैलचित्र या संग्रहालयात आहे. त्या चित्रातसुद्धा लेनिन डब्यातून स्टेशनात उतरतो आहे आणि त्याच्या मागोमाग स्टॅलिन उतरतो आहे असेच दाखविले आहे.

ऑस्लोन्कोव्हच्या ‘रिआलिस्टिक’ थिएटरात सध्याकाळीं आठ वाजता नुक्ताच दोनचार दिवसापूर्वी उत्तर-ध्रुवावर ज्यानी लाल बावटा फडकवला, त्या सोव्हिएट वैमानिकापैकी व्हॉडॉप्यानोव्ह या वैमानिकाने लिहिलेल्या ‘The Dream’ या नाटकाचा प्रयोग पाहायला मला जायचे आहे. याच थिएटरात काल ‘अयेल्डो’ पहायला मी गेलो होतो बस चुकल्यामुळे थिएटरमध्ये पोचावयाला मला उशीर झाला. नाटक आठ वाजता सुरू झाले होते मी आठ वाजून दहा मिनिटांनी पोचलो. माझ्या खुर्चीचा नंबर माझ्याकडे होता आणि माझी जागाहि ‘रिश्वर्ड्’ होती. पण रशियन थिएटरात उशीरा येणाऱ्या बाजीराव प्रेक्षकाचे लाड चालत नाहीत. उशीरा येणाराला पाय न वाजवता जपून वरच्या गॅलरीत जावे लागते आणि अक सपून उजेड होईपर्यंत तिथे उभे राहून नाटक पाहावे लागते. अक सपला की मधल्या वेळाखडात आपण आपल्या जागेवर जाऊन बसायचे.

आजच्या प्रयोगाला तरुण रशियन स्त्री-पुरुषाची गर्दी तुफान आहे. त्याचा उत्साहहि अवर्णनीय आहे. आजच्या व्हॉडॉप्यानोव्हच्या ‘The Dream’ च्या प्रयोगाला खरोखरच सर्व जगाच्या रगभूमीच्या इतिहासात एक प्रकारचे अद्वितीय महत्त्व आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे व्हॉडॉप्यानोव्ह हा वैमानिक असून नाटककारहि आहे. नाटक इथे चालू आहे, या क्षणाला तो आपल्या इतर वैमानिक सोबत्यासह उत्तर-ध्रुवावर छावणी टाकून बसला आहे. इतकेच नव्हे, तर हे स्वतःचे नाटक उत्तर ध्रुवावर बसून तो रेडिओवर ऐकतो आहे ! सोव्हिएट सरकारच्या खास हुकुमाने आजचा प्रयोग उत्तर-ध्रुवावर मुद्दाम या थिएटरातून ‘ब्रॉडकास्ट’ करण्यात येतो आहे. सोव्हिएटच्या वैमानिक वीरानी उत्तर ध्रुवावर लाल बावटा रोवण्याचा सर्व जगाला थक्क करून

टाकणारा जो अपूर्व विजय मिळविला आहे, त्याच्या इथभूत आणि रसभरित वर्णनाशिवाय गेल्या दोनचार दिवसांच्या राशियन वृत्तपत्रात दुसरे काहीं नाही ! साऱ्या राष्ट्राला अभिमान वाटावा असेच हे अचाट कृत्य आहे याबद्दल मुळीच शका नाही. हें अचाट कृत्य करणाऱ्या एका वीराने लिहिलेले नाटक आज आम्ही पाहातो आहोत.

या नाटकातले प्रत्येक दृश्य पाहून राशियन प्रेक्षकाचे अतःकरण का थरारून येऊ नये ! खरोखर सर्वच काहीं 'स्वप्न' आहे ! या नाटकाचा नायक एक वैमानिकच आहे. त्याच्या जीवनाचे स्वप्न उत्तर ध्रुवावर लाल बावटा लावावा असे आहे. व्हॉडॉयानॉव्हने प्रत्यक्ष उत्तर ध्रुवावर जाण्यापूर्वी कितीतरी दिवस आधी हे नाटक लिहिले आहे. आणि कमालीचा योगायोग असा, की त्या नायकाच्या स्वप्नसृष्टीची या क्षणाला खरोखरच सत्यसृष्टि झाली आहे. शेवटच्या अंकात नाटकाचा नायक उत्तर ध्रुवावर बर्फाच्या राशीत लाल बावटा रोवतो, आणि खरोखरच कालपरवापासून उत्तर ध्रुवावरल्या शुभ्र हिमराशीवर सोविहण्ट राशियाचा लाल बावटा फडकतो आहे ! नाटक आणि जीवन यांच्यातले प्रसंग जगाच्या इतिहासात इतक्या समांतर रेषेत क्वचितच घडले असतील. कोण म्हणेल व्हॉडॉयानॉव्हच्या 'The Dream' चा हा प्रयोग अद्वितीय नाही म्हणून !

काल इथेच अथेल्डोचा प्रयोग झाला, तेव्हा स्टेजवर जिकडेतिकडे काळे पडदे दिसत होते आज जिकडेतिकडे आकाशी रंगाचे निळे पडदे दिसत आहेत. बरोबरच आहे, कारण आकाशात संचार करणाऱ्या वैमानिकाच्या जीवनासंबंधीच आजचे नाटक आहे. नाटकाच्या एकदर वातावरणाला उठाव देण्याकरिताच की काय, रंगभूमीची जी दर्शनी चौकट असते, तिच्या वरच्या बाजूला बरोबर मध्यभागी एका विमानाचा पुढचा भाग, त्यातून हल्लहल्लू फिरणारा पखा, आणि विमानाचे दोन बाजूचे दोन पख कायमचे बसवून टाकले आहेत. नटाच्या भाषणांना अडथळा न होईल इतक्या बेताने विमानाच्या एजिनाचा 'घर्रर्रर्र' आवाज नाटक चालू असता थिएटरात सारखा ऐकू येत होता. नाट्यविषयाशी प्रेक्षकांचे तादात्म्य करण्याकरिता ऑख्लॉप्कोव्ह ज्या एक एक युक्त्या योजतो, त्या खरोखरच और आहेत !

जोराची हिमवृष्टि होत आहे आणि गुडच्याइतके खोल बर्फ तुडवीत नायक आणि त्याचे सोबती हातात लाल बावटा घेऊन मोठ्या कष्टाने एकएक पाऊल पुढे टाकीत आहेत, असा देखावा शेवटच्या अकात आहे. या वेळीं रंगभूमीवर जोराची हिमवृष्टि होत होतीच, पण थिएटरमधल्या अधारात बसलेल्या आम्हा प्रेक्षकावरहि अविरत हिम पडत होते ! आजू-बाजूच्या प्रेक्षकाच्या अगावर सफेत काहींतरी पडते आहे म्हणून मी माझ्या कोटाकडे पाहिले, तो माझ्याहि कोटावर पादरेपादरे काहींतरी सारखे पडत होते ! मात्र ते झाडून टाकण्याची काहींच आवश्यकता नव्हती. ते मायावी हिम होते ! अदृश्य सिनेमायत्राच्या सहाय्याने साऱ्या थिएटरभर हे निरुपद्रवी हिम पाडण्यात येत होते !

नाटक साडेदहा वाजता सपले. वाटेत हॉटेल मेट्रोपोलमध्ये जेवण घेऊन मी माझ्या हॉटेलात परत आलों.

* * *

ता. ९ जून—

कामगारांनो, हा कारखाना तुमचा आहे !—आइस्क्रीम पॉवडर !—‘ Intervention ’ नाटक

सकाळी साडेदहा वाजता ‘ Fresser ’ नावाचा कारखाना पाहा-वयाला निघालो. फ्रेस्सर म्हणजे अत्यंत कठीण धातु कापण्याकरिता जीं हत्यारे लागतात ती तयार करण्याचा कारखाना. हा कारखाना शहरापासून बराच दूर आहे. आम्ही ११-१५ च्या सुमारास कारखान्यापाशी पोचलो. हा कारखाना १९३२ साली बांधण्यात आला. कारखान्यात एकदर पाच हजार कामगार असून त्यापैकी निम्म्याहून अधिक स्त्रिया आहेत. स्त्रियांचा पगार पुरुषाइतकाच आहे.

कारखाना पाहावयाला आत शिरण्यापूर्वी आम्ही एका प्रशस्त बागेतून जात होतो. पलीकडे लाल विटाची सुंदर दुमदार घरे दिसत होती. ही या कारखान्यातल्या कामगारांची राहण्याची घरे होत. ही घरे पाहा-ताना आमच्या मुंबईच्या कामगाराकरिता बांधलेल्या सिमिटाच्या चाळींची

मला आठवण झाली ! कामगारांच्या मुलाकरिता ' किडर गार्टन ' शाळा वगैरे सर्व काही व्यवस्था चोख आहे.

कामगाराना दोनशेपासून पंधराशे रूब्रल्सपर्यंत पगार आहेत. अर्थात् पंधराशे रूब्रल्सइतका लढ पगार फक्त 'स्टाखानोव्हाइट' कामगाराना मिळतो. 'स्टाखानोव्हाइट' म्हणजे जो उत्पादन वाढवण्याची एखादी नवीन पद्धत शोधून काढतो किंवा उत्पादनाचे प्रमाण तेवढ्याच वेळात कितीतरी पटीने वाढवून दाखवतो तो कामगार. 'स्टाखानोव्ह' नावाच्या एका कामगाराने ही चळवळ सुरू केली, म्हणून अशा कामगाराना 'स्टाखानोव्हाइट' म्हणतात. लेनिनग्राडमधल्या छापखान्यात सर्वसाधारण कामगार सहा तासात ६०,००० अक्षरे लिनोटार्ईप मशिनवर कपोज करू शकतो, पण त्याच मशीनवर 'स्टाखानोव्हाइट' कामगार सहा तासात १३०,००० अक्षरे कपोज करतात. रशियात प्रत्येक कामगार 'स्टाखानोव्हाइट' होण्याकरिता धडपडत असतो 'फ्रेस्सर' मधल्या कामगाराना सहा दिवसातून एक दिवस भरपगारी रजा मिळते त्याचप्रमाणे वर्षातून एक महिना अशीच रजा मिळते. त्या रजेत कामगार व्होल्गा नदीवर किंवा काळ्या समुद्राच्या काठी कामगारासाठी सोव्हिएट सरकारने खास बांधलेल्या 'सॅनेटोरियम'मध्ये विश्रांतीकरिता जातात. कारखान्यात एक 'प्रपोजल कमिशन' आहे एखाद्या कामगाराला उत्पादन वाढवण्याची काहीं नवी युक्ति सुचली तर त्याने ती या कमिशनपुढे मांडावयाची.

आम्ही पहिल्यादा भट्टीखान्यात शिरलो. तिथे एका रागेने कितीतरी अजस्र भट्ट्या धगधगत होत्या आणि त्यातून लालपिवळ्या अग्निज्वाला भडकत होत्या. या खात्यातसुद्धा कितीतरी बायका काम करीत होत्या. आत उष्णता इतकी होती, की मला दोन मिनिटेसुद्धा उभे राहावेना ! या खात्यात काम करणाऱ्या कामगाराना दिवसातून फक्त सहाच तास काम असते. कारखान्यातल्या भितीवर काहीं ठिकाणीं हातीं लिहिलेलीं वर्तमानपत्रे लावलेली होती. यांना 'वॉल न्यूजपेपर्स' म्हणतात. 'कामगारानो ! हा कारखाना तुमचा आहे. सोशालिस्ट उद्योगधंद्याची काळजी घेणे आणि त्याचे संरक्षण करणे हे तुमच्या हातीं आहे-' इत्यादि ध्येयवाक्ये लिहिलेले लाल फडके जिकडे तिकडे टांगलेले दिसत होते.

दुपारीं दीड वाजता कारखाना पाहून आम्ही परत आलो. जेव-
ल्यानतर सहज आजचा ‘मॉस्को डेली न्यूज’ मी चाळीत बसलों
होतो.* सोशालिस्ट राष्ट्रातली वृत्तपत्रे इतर राष्ट्रातल्या वृत्तपत्रापेक्षा किती
वेगळी असतात ! जाहिरात एकहि दिसत नाही. आमच्या वर्तमानपत्रात
कुणी कुणाचा खून केला आणि कुणी कुणाची बायको पळवली या मह-
त्वाच्या बातम्या ! तेच आजच्या ‘मॉस्को डेली न्यूज’कडे पहा.
आजचा नुसता ‘मॉस्को डेली न्यूज’ पाहिला तरी रशियन राष्ट्राच्या
नसानसातून नवचैतन्य कसे उसळते आहे याचे प्रत्यंतर येते. काल-
आजच्या रशियन पत्रातली मुख्य बातमी म्हणजे रशियन वैमानिकानीं
उत्तर ध्रुवावर मिळविलेला अपूर्व विजय आणि त्यानी तिथे केलेले परा-
क्रम इतर बातम्याहि मासलेवाईक आहेत. एका सोव्हिएट गणितशाला
रशियन सरकारने दहा हजार रूबल्स बक्षीस दिले. गेली कित्येक शतके
जगातल्या प्रख्यात गणितशास्त्रज्ञाना भडावून सोडणारा एक प्रश्न त्याने
सोडवला म्हणे.

एका रशियन शास्त्रज्ञाने आइस्क्रीमची पॉवडर तयार केली आहे.
खिशातून पॉवडर घ्यावी आणि आइस्क्रीम खावेसे वाटले की अर्धा कप
पाण्यात थोडी पॉवडर टाकावी की झाले आइस्क्रीम तयार ! ओडेसा
येथील डॉ. फिलॉडॉव्ह यानी नुकत्याच मेलेल्या माणसाच्या डोळ्याचे नस
(tissues) आधळ्या माणसाच्या डोळ्यात बसवून त्याला दृष्टि आणण्याचे
ऑपरेशन यशस्वी केले ! या आणि अशा आजच्या ‘मॉस्को न्यूज’ मधल्या
कितीतरी बातम्या राष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीवर प्रकाश पाडतात. ‘प्रवदा’च्या
आजच्या अकात कामगाराना इषारा देण्यात आला आहे, की ‘काम-
गारानो, स्वतःच्या राष्ट्राची बढाई सागण्याकरिता म्हणून शस्त्रास्त्राच्या
किंवा इतर कारखान्यातली महत्वाची रहस्ये तुम्ही वाटेल त्याच्याजवळ
बोळून जाता, पण परराष्ट्रातील हेरांचे जाळे सोव्हिएट रशियात पसरले
आहे हे लक्षात ठेवा. मोठ्या सद्धेतूने आत्मप्रौढी मिरवायला जाल, पण
आपल्या राष्ट्राचा घात कराल !’

सध्याकाळीं सात वाजता वाखागॉव्ह थिएटरमध्ये सुप्रसिद्ध ‘रेजिस्यूर’
सिमॉनॉव्ह याने बसवलेले स्लाव्हिनचे ‘Intervention’ हे नाटक पाहा-

वयाला गेलों. क्रान्तीनंतर रशियात यादवी चालू असता स्वतःला 'राष्ट्रीय' समजणाऱ्या रशियातल्या बोल्शेव्हिकविरोधी भाडवलदार वर्गाने परराष्ट्राना आपल्या राष्ट्राचे लचके तोडावयाला कसे बोलावले ते या नाटकात दाखविले आहे. साम्राज्यवादी फ्रेच किंवा इंग्रज लोकांचे दास्यत्व पत्करले, पण रशियन बोल्शेव्हिकांचे राज्य नको असे या 'राष्ट्रियांचे' मत होते !

पहिल्याच देखाव्यात ओडेसा बंदर फ्रेच सैन्याने घेतले आहे आणि बंदरात जिकडेतिकडे लाल, पाटऱ्या, निळ्या रंगाचे फ्रेच झेंडे फडकत आहेत, असे दाखविले होते. बंदराचा देखावा कमालीचा हुबेहूब होता. दूर काळोखात लाल, हिरवे-बोटीच्या डोलकाठ्यावरचे दिवे लुकलुकत आहेत. बंदरात नागर टाकून उभ्या असलेल्या दोन आगबोटीचे भाग दिसत आहेत. धक्क्यावर पेठ्या, दोरखड वगैरे सामान पडले आहे. फ्रेच सोजिराशी रशियन अमीर-उमरावाच्या पोरी प्रणयचेष्टा करताहेत. फार काय, सर्वसन्यास घेतलेल्या रशियन भिक्षुणी (Nuns) सुद्धा धर्मलड बोल्शेव्हिकाच्या तावडीतून सोडवण्याकरिता हे फ्रेच उद्धारकर्ते आले, म्हणून फ्रेच सोजिराच्या गळ्यात गळा घालताहेत !

फ्रेच सैनिकात अली नावाचा एक काळा सेनेगालीज सोजीर दाखवला होता. तो शेवटी बोल्शेव्हिकाना मिळतो, पण नाटकातले बोल्शेव्हिक शिपाई त्याला 'Chorn' 'Chorn' (म्हणजे रशियन भाषेत 'काळा अदमी) म्हणून चिडवीत होते ते मला आवडले नाही. त्याचप्रमाणे एके ठिकाणी 'To them even Negro soldiers are preferable to Bolsheviks' हे एका बोल्शेव्हिकाच्या तोडचे वाक्यहि मला कसेसेच वाटले. कदाचित् मी 'काळा आदमी' आहे म्हणून मला तसे वाटले असेल. पण बोल्शेव्हिक नाटककाराने अप्रत्यक्ष रीतीने का होईना, पण काळ्या लोकाविषयी अशी अनुदार वृत्ति प्रदर्शित करू नये असे मला वाटते.

नाटक संपल्यावर रात्री अकरा वाजता मी हॉटेलात परत आलो.

ता. १० जून—

—झाड एकच पण फळे दोन प्रकारचीं !—कम्युनिस्टांनीं हा विनोद जाणून केला आहे कीं चुकून ?

मॉस्कोमधले सुप्रसिद्ध 'पॉलिटॅक्निक' पाहावयाला सकाळीं साडेदहा वाजता निघालो.

सोव्हिएट सत्ता स्थापन झाल्यापासून आतापर्यंत रशियाचा औद्योगिक क्षेत्रात जो अपूर्व उत्कर्ष झाला आहे, त्याचे 'पॉलिटॅक्निक' हे एक प्रचंड प्रदर्शन आहे म्हणा ना या मध्य इमारतीच्या निरनिराळ्या दालनात सोव्हिएट राष्ट्राची प्रगति दाखविणारी चित्रे आणि 'मॉडेल्स' व्यवस्थित रीतीने माडून ठेवण्यात आली आहेत. स्कॅंडिनेव्हियाच्या सरहद्दीपाशी रशियाचा जो प्रांत आहे, तेथील जमिनीत विपुल फॉस्फोरस आहे. तो काढण्याकरिता तिथे एक प्रचंड कारखाना काढण्यात आला आहे. पूर्वी जेमतेम चाळीस घरे असलेले एक खेडे तिथे होते. त्याच ठिकाणी आता चाळीस हजार वस्तीचे एक गजबजलेले गाव झाले आहे. काही वर्षांपूर्वी ज्याचा खून झाला त्या किरॉव्ह या सुप्रसिद्ध ब्रोल्शेव्हिकाचे नाव या गावाला देण्यात आले आहे त्याला किरॉव्हस्क म्हणतात.

रशियाच्या खेड्यापाड्यातून विजेचा प्रसार करायचा हा लेनिनचा हट्ट होता पंधरा वर्षांत रशियात निदान तीस तरी विद्युदुत्पादक यंत्रे (Plants) झाली पाहिजेत अशी लेनिनची योजना होती काहीतरी अशक्य गोष्टी लेनिन बोलतो म्हणून स्वतःला शहाणे समजणारे बरेच लोक लेनिनला त्या वेळेला हसले. पण तेव्हापासून बारा वर्षांत अशीं बावन यंत्रे उभारण्यात आलीं ! पंधरा वर्षे पुरी झाली तेव्हा पचाण्णव यंत्रे काम करीत होती आणि यदा असलीं दीडशे यंत्रे सबंध रशियाभर आहेत ! झारच्या वेळीं सान्या रशियात तीस हजार टन तांब्याची पैदास होत असे, आता अनेक तांब्याच्या खाणीपैकीं फक्त एका प्रसिद्ध तांब्याच्या खाणीतूनच एक लाख टन तांबे निघते ! अमेरिकेतला लूथर ब्रॅबॅक हा जसा फळाच्या सृष्टीतला जादूगार

समजला जातो, तसाच रशियाचा प्रख्यात वनस्पतिशास्त्रज्ञ मिचुरिन् हा फळाचा प्रतिपरमेश्वर आहे. बरबकने बिनबियाचे पेरू निर्माण केले आहेत. मिचुरिन् तर त्याच्याहि पुढे गेला आहे ! एकाच झाडाला ‘ॲशबेरी’ आणि ‘पेअर’ ही फळे आणण्याचे प्रयोग त्याने शंभर टक्के यशस्वी केले आहेत अशा एका झाडाचा नमुना ‘पॉलिटेक्निक’मध्ये मी प्रत्यक्ष पाहिला. एका फादीला ‘ॲशबेरी’ची फळे लटकत होती, तर दुसऱ्या फादीवर एक-दोन ‘पेअर’ होती !

दीड वाजता ‘पॉलिटेक्निक’ पाहून मी परत आलो परत येताना कमालीच्या विषण्णतेने माझे अतःकरण भरून आले. रशियाच्या डोळे दिपवून टाकणाऱ्या उत्कर्षाचे ते भव्य प्रदर्शन पाहून मला हेवा वाटला असे नव्हे, पण माझ्या गरीब हिंदुस्थानची मला अतिशय तीव्रतेने आठवण झाली माझा देशहि असाच अफाट आणि विस्तीर्ण आहे. आमची भूमीहि इतकीच किवा याहूनहि सुपीक आहे आणि तिची खनिज संपत्तीहि इतकीच विपुल आहे मग या रशियन गाइडप्रमाणे आमच्या उत्कर्षाची अशी रसभरित वर्णने करण्याची संधि आम्हाला मिळणार तरी केव्हा ? ती केव्हातरी मिळेलच अशी मला खात्री वाटते पण रशियाचे हे वैभव पाहून तो विलंब मात्र मला आता असह्य होतो

दुपारी अडीच वाजता मॉस्कोमधले परमेश्वर-विरोधी वस्तुसंग्रहालय (Anti-God Museum) पाहावला गेलो. पुष्किन स्केअरमधल्या एका जुनाट वाड्यात हे ‘म्यूझियम’ आहे. पूर्वी हा वाडा रशियन ‘नन्स’चे निवासस्थान होते. डार्विनच्या उत्क्रान्तितत्त्वाप्रमाणे माकडापासून माणसापर्यंत मानवजातीची उत्क्रान्ति कशी झाली ते चित्ररूपाने एका दालनात दाखविले आहे. दुसऱ्या दालनात मनुष्यप्राणी रानटी अवस्थेत जनावराची पूजा करीत असे त्याची काही चित्रे आणि नमुने ठेवलेले आहेत. तिसऱ्या एका दालनात प्राचीन इजिप्शियन लोकांची मृतपूजा दाखविण्याकरिता काही ‘ममी’ ठेवल्या आहेत वरच्या मजल्यावर मंगोल देवतांच्या अक्राळविक्राळ मूर्ति माडून ठेवलेल्या आहेत. मात्र या मजल्यावर एक विनोदी घटना मला पाहावयाला मिळाली. मंगोल देवतेची एक पादरी

मूर्ति ँका बाजूला आहे आणि तिच्या शेजारच्याच कोपऱ्यात सुदर काढ्या दगडात कोरलेला स्टालीनचा ँक भव्य अर्धपुतळा आहे ! ‘ या मगोल देवताच्या घोळक्यात हा देव कोण ? ’ मी मनात म्हणालो. या परमेश्वरविरोधी ‘ म्यूस्रियम ’मध्ये हा विनोद रशियन कम्युनिस्टानी जाणून-बुजून केला आहे की कम्युनिस्ट बहुधा गभीर, विनोदशून्य प्रकृतीचे लोक असल्यामुळे त्याच्या हातून हा विनोद चुकून झाला आहे ? कुणाला टाऊक ?

सध्याकाळी साडेसहा वाजता मी आणि आमचा कॅनेडियन म्हातारा ‘ यूनिअन सिनेमा ’त ‘ Return of Maxim ’ ही फिल्म पाहावयाला गेलों. तिकिटांला २ रुबल्स आणि ६० कोपेक म्हणजे जवळजवळ सव्वा रुपाया पडला सध्या ही फिल्म मॉस्कोत अतिशय लोकप्रिय झाली आहे. मॉस्कोमधल्या दहाबारा सिनेमागृहात हीच फिल्म चालू आहे दुसऱ्या चारपाच थिएटरात ‘ Arcen ’ नावाची ँक फिल्म चालू आहे एखादी फिल्म लोकप्रिय झाली की तीच बऱ्याचशा थिएटरात दाखविण्यात येते. जगात सर्वश्रेष्ठ समजले जाणारे सुप्रसिद्ध रशियन दिग्दर्शक आयझेन्स्टाइन किवा पुदॉव्हकिन याची एखादी फिल्म पाहावयाची मला अतिशय इच्छा होती, पण त्याच्या फिल्म्स सध्या कुठेच चालू नाहीत

‘ Return of Maxim ’ ही अगदीच दुय्यम किवा त्रिय्यम दर्जाची फिल्म मला वाटली. कुठल्याही सामान्य अमेरिकन किवा इंग्लिश चित्रपटापेक्षा ही काही चागली नव्हती. आयझेन्स्टाइन किवा पुदॉव्हकिन याच्यामुळे रशियन चित्रपटकलेला जी कीर्ति मिळाली आहे त्या मानाने या फिल्ममध्ये काहीच तथ्य नव्हते. आयझेन्स्टाइन आणि पुदॉव्हकिन यांना बाजूला सारून असल्या सामान्य कलाकृतींना सोव्हिएट सरकारने उत्तेजन द्यावे ही आश्चर्याची गोष्ट आहे ! यूनियन थिएटरहि अगदीच सामान्य आहे. आपल्याकडे एखाद्या वाय. ँम्. सी. ँच्या हॉलमध्ये केव्हाकेव्हा फिल्म दाखवतात, तसाच थोडासा प्रकार इथे मला वाटला. ॢ-२० ला फिल्म सपली मात्र दोन गोष्टी मला आवडल्या जाहिराती दाखवल्या जात नाहीत आणि मध्येच ‘ इटर्नल ’ देऊन विनाकारण रसभग केला जात नाही.

आज मी खोलीत एकटाच आहे. मॅकलॉन्ड आज रात्रीच्या गाडीने लेनिनग्राडला गेला. आल्या मार्गाने पुन्हा लेनिनग्राडहून तो बोटीने लंडनला जाणार. मी उद्या रात्री मॉस्को सोडणार आणि रेल्वेने पोलंड-मधून जर्मनी आणि जर्मनीतून पॅरिसला जाणार.

* * *

ता. ११ जून -

-Mother and Children's Room.—मुलाचें गाव !

ब्रेकफास्टनंतर साडेदहा वाजता मॉस्को रेल्वे स्टेशनवरील 'Mother and Children's Room' पाहावयाला आम्ही निघालो वाटेत लाल दगड आणि काचा मिळून अत्यंत आधुनिक पद्धतीने बांधलेल्या दोन मोठ्या थोरल्या सुंदर इमारती दिसल्या त्यापैकी एक उद्योगधंद्याच्या मंत्र्याचे ऑफिस (Commissariat of Light Industries) आणि दुसरे शेतकी-खात्याचे ऑफिस (Commissariat of Agriculture) होते असे गाइडकडून मला कळले.

स्टेशनावर एक 'Mother and Children's Room' ठेवणे हे रशियाचें एक वैशिष्ट्य आहे. दूरदूरच्या गावाहून कामगाराच्या बायका मॉस्को शहर पाहावयाला येतात, तेव्हा लहानलहान मुलाना बरोबर घेऊन फिरणे त्यांना शक्य नसते. त्यांनी आपली मुले या 'रूम'मध्ये ठेवावी आणि सध्याकाळीं परत जाताना घेऊन जावी इथे डॉक्टर-नर्ससची वगैरे सुरेख व्यवस्था आहे. रूममध्ये शिरण्यापूर्वी आमच्यापैकी प्रत्येकाला डॉक्टरलोक ऑपरेशन थिएटरमध्ये घालतात तसले पादरे झगे घालावयाला देण्यात आले. एका खोलीत एका गुटगुटीत पोराला एक नर्स आघोळ घालीत होती. दुसऱ्या एका खोलीतल्या भितीवर पुष्किनच्या पुस्तकातल्या परीकथांचीं चित्रे काढलेलीं होती आणि मुलासाठी नाना तऱ्हेची खेळणीं, चिमुकल्या खुर्च्या, चिमुकली टेबले वगैरे वस्तु ठेवलेल्या होत्या. या खोलीत दहापंधरा मुले खेळत होती. याच खोलीतल्या एका भितीवर स्टालिनचे एक मोठे थोरले रंगीत चित्र होते आणि त्याच्या अगाखाद्यावर मुले खेळत आहेत असे दाखविले होते.

स्टेशनवरील ही 'रूम' पाहून झाल्यानंतर गावातला पाव तयार करण्याचा एक मोठा कारखाना (Bread factory) पाहावयाला आम्ही गेलो. कारखान्याच्या बाहेरल्या बाजूला ' डायरेक्टर'ची खोली होती कारखाना पाहावयाला आत जाण्यापूर्वी तिथे त्याने आम्हाला कारखान्याची एकदर माहिती सांगितली. दिवसाला जवळजवळ अडीचशे टन पाव या कारखान्यात तयार होतात. कामगाराला सरासरी महिना २२५ रूबल्स पगार मिळतो. ' स्टारखानोव्हाइट ' कामगाराला बाराशे रूबल्सपर्यंत पगार मिळतो. एकदर ७५० माणसे कारखान्यात काम करित आहेत. त्यापैकीं साठ टक्के स्त्रिया आहेत. बायकांना बाळतपणापूर्वी दोन महिने आणि नंतर आणखी दोन महिने अशी चार महिने भरपगारी रजा मिळते एखाद्या कामगाराला एका खात्यात काम करण्याचा कटाळा आला तर त्याला दुसऱ्या खात्यात बदली करून घेता येते

कारखाना पाहावयाला आत शिरण्यापूर्वी आम्हाला 'बेकर'च्या पाढऱ्या टोण्या आणि पाढरे झगे देण्यात आले स्वच्छतेच्या दृष्टीने ही काळजी घेण्यात येते. सगळीं कामे यंत्रानी होतात कणीक तिन्नण्याकरिता एक प्रचंड पोलादी यंत्र आहे. एका मोठ्या थोरल्या 'Conveying machine' च्या पट्ट्यावरून एकएक पाव भट्टीकडे पुढे सरकतो आणि खरपूस भाजून घेण्याकरिता मिनिटभर भट्टीवर थाबून पुढे जातो !

दुपारी अडीच वाजता मॉस्कोतले एक कामगाराचे विश्रांतिस्थान (Park of Rest and Culture) पाहायला गेलो. ' Mother and Children's Room ' प्रमाणेच अशा 'पार्क्स' हेहि एक रशियाचे वैशिष्ट्य आहे. एकट्या मॉस्को शहरातच अशा तेवीस ' पार्क्स ' आहेत या पार्क-मध्ये प्रवेश मिळण्याकरिता नावाला थोडे पैसे देऊन तिकीट विकत घ्यावे लागते.

या बागा मात्र खरोखरच भव्य आणि विस्तीर्ण आहेत. आतमध्ये व्यायामार्ची साधने, पोहण्यासाठी तळी, खाण्यापिण्याची आणि आइस्क्रीमची दुकाने सर्व काही आहेत. ठिकठिकाणी सुंदर फुलझाडाचे ताटवे आणि मध्येमध्ये भव्य पुतळे आहेत.या प्रत्येक ' पार्क 'मध्ये 'Children's Townlet ' किंवा ' मुलांचे गाव ' नावाचा एक भाग असतो. मी आज

‘टाउनलेट’च पहावयाचे ठरविले आहे. या ‘टाउनलेट’च्या प्रवेश-द्वारावर स्टालिनचे भव्य चित्र आहे. स्टालिनच्या आवतीभोवतीं स्वच्छद बागडणारीं मुले काढलीं आहेत. दहा वर्षांच्या वरच्या मुलाना या ‘टाउनलेट’मध्ये यायचे असेल तर दहा कोपेकचे — किंवा एक आप्याचे म्हणा — तिकीट घ्यावे लागते. दहा वर्षांखालच्या मुलाना प्रवेश फुकट आहे.

एका विभागात काही मुले शिवणकाम शिकत होती. दुसऱ्या एका विभागात ‘लास्टरचे पुतळे करीत असलेली काहीं मुले बसलीं होती. एका छोट्या मुलाने खरोखर दोनतीन सुंदर लहान पुतळे तयार केले होते. इथे येऊन आपणाला आवडेल ते काम मुलानी शिकावे किंवा करावे. मुलासाठी एक लहानसे थिएटरसुद्धा इथे आहे. मुलेच नाटके बसवतात आणि या थिएटरमध्ये ती करून दाखवतात. अर्थात् मोठी माणसे त्यांना मदत करतात. पण मुलाना शक्य तितके स्वातंत्र्य दिले जाते. एके ठिकाणी विमाने कशी करतात ते विमानाचे सुटे भाग घेऊन तिथल्या एक मास्तर मुलाना समजावून देत होता. बागेत ठिकठिकाणी मोठमोठे फळे आहेत आणि त्यावर तरतऱ्हेची रंगीत चिन्ने लावलेली आहेत. या चित्रात मुलांच्या बालिश जिज्ञासेला काहीतरी विचित्र प्रश्न सुचतात त्याची उत्तरे दिलेली असतात. एक प्रश्न असा दाखवला आहे, की अमेरिकेला बोटीने किंवा विमानाने जायची काय जरूर आहे ?—पृथ्वी गरगर फिरते ना, मग विमानातून खूप उच्च आकाशात जावे आणि पृथ्वी फिरताफिरता अमेरिकेचा भाग आपल्याखाली आला की वरून सरळ खाली उडी मारावी !

एक लहानसे तळे इथे आहे. त्यात कितीतरी मुले डुबत होती, तर कुणी होड्या चालवीत होती. एक लहानशी वाफेची बोटसुद्धा या तळ्यात आहे. तिचे एंजिन चालू करणे आणि ती चालवणे वगैरे कामे मुलेच करतात. इथल्या काही मुलांचे मी फोटो घेतले.

एक उच्च ‘टॉवर’ आहे. त्याच्या वरच्या टोकावरून ‘पॅराशूट’ घेऊन खाली उडी मारण्याचे मुलाना शिक्षण देतात. ‘पॅराशूट’ला बांधून मुलाना खाली ढकलून देतात. मात्र या ‘पॅराशूट’ला वरच्या बाजूला एक पोलादी तार असते. जर चुकून ‘पॅराशूट’ उघडली गेली नाही, तर खाली

आदळून मुलाचा कपाळमोक्ष होऊ नये म्हणून ही तार लावलेली असते. ती ताबडतोब मागे खेचून पडणाराला सावरता येतें पॅराशूट घेऊन उडी मारणाऱ्या एका मुलाचाहि मी फोटो घेतला.

परत फिरताना वाटेत एके ठिकाणी पाच-सहा चिमुकलीं मुले ‘कॉकेशियन’ नाच करताना दिसलीं. मध्ये एक मोठी मुलगी गात बसली होती आणि तिच्या भोवती फेर धरून ही मुले नाचत होती.

हे ‘मुलाचे गाव’ पाहून साडेसहा वाजता मी हॉटेलात परत आलों. रात्री ११-५ च्या गाडीने मी मॉस्को सोडणार. रात्री १०-१५ वाजता ‘इंटूरिस्ट’चा एक मनुष्य मला मॉस्को स्टेशनवर घेऊन गेला आणि माझ्या जागेची आणि सामानसुमानाची त्याने सर्व व्यवस्था केली गाडी बरोबर ११-५ ला सुटली जड अतःकरणाने मॉस्कोचा आणि रशियाचा मी निरोप घेतला आता पुन्हा केव्हा मी रशियाला येईन कुणाला ठाऊक !

* * *

घराकडे -

ता. १२ जून-

‘जगातील कामगारानो, एक व्हा!’—गोष्टीविल्हाळ
आल्फ्रेड बानामन.

झोपून उठलों तेव्हा आठ वाजले होते. मॉस्कोहून निघताना बरोबर घेतलेले सॅडविचेस आणि सत्री खाल्ली. दोन्ही बाजूला हिदुस्थान-सारखीच दूरवर पसरलेली सपाट शेती जमीन आणि बर्चबुडची जगले दिसत आहेत. हिदुस्थानसारखेच प्रखर ऊन पडले आहे आणि उष्माही तसाच होतो आहे. ११-३० वाजता मिन्स्क स्टेशन आले बरोबर १२-४५ ला नेगोरेलोये स्टेशनात गाडी शिरली नेगोरेलोये येथे सोव्हिएट रशियाची सरहद्द संपते, आणि थोड्या अंतरावर पोलंडची हद्द सुरू होते. आता सर्व सामान खाली काढावे लागणार, आणि कसून कस्टमची तपासणी झाल्यानंतर पुन्हा सामान गाडीत चढवावयाचे स्टेशनातल्या स्टेशनात सामान खाली स्टेशनच्या हॉलमध्ये नेऊन पुन्हा ते गाडीत ठेवावयाला रशियन हमाल अडीच रूबल्स म्हणजे सव्वा रुपया मागतो आहे. माझ्याकडची रशियन नाणी मी केव्हाच संपवून टाकली आहेत. आणि सव्वा रुपया याला देण्याकरिता पौडाची सव्वा नोट मोडावयाची मला मुळीच इच्छा नाही, कारण उरलेले रशियन पैसे रशियन हद्द सोडल्या-बरोबर निरुपयोगी होणार आहेत. स्वावलंबी होण्याचा निश्चय करून माझ्या तीनही मोठ्या थोरल्या बॅगा मोठ्या प्रयासाने मी खाली उतरल्या आणि कस्टम-हॉलमध्ये नेल्या. स्टेशनचा हॉल एससैस आणि भव्य आहे. स्वच्छ पादऱ्या चारी बाजूच्या भितीवर इंग्लिश, फ्रेंच, जर्मन आणि रशियन भाषात ‘जगातील कामगारानो, एक व्हा’ हीं अक्षरे ठळकपणे

चितारली आहेत. एका कोपऱ्यात लेनिनचा अर्धपुतळा आहे आणि दुसऱ्या कोपऱ्यात स्टालिनचा आहे खुष्कीच्या मार्गाने रशियात शिरणाऱ्या प्रवाशाने सरहद्दीवरल्या या स्टेशनात पाऊल टाकल्याबरोबर आपण कामगारांच्या राज्यात आलों आहोत याची हा हॉल पाहिल्याबरोबर त्याला खात्री पटेल.

२ वाजता आमच्या गाडीने नेगोरेलोये सोडले गाडी पाच दहा फूट गेली नसेल तो एक उंच खांब दृष्टीला पडला. त्यावर विळाकोयत्याचे चिन्ह होते या खांबापासून पाच दहा फुटांच्या अंतरावर दुसरा खांब होता. त्यावर गरुडाचे चिन्ह होते. या खांबापासून पोलंडची हद्द सुरू झाली. २-३० वाजता स्टॉलपची या पोलंडच्या सरहद्द-स्टेशनात गाडी उभी राहिली. अर्धा तास झाला नाही तो आता पुन्हा सामान उतरावयाचे आणि पोलिश कस्टम अधिकाऱ्याकडून पुन्हा बॅगातल्या सर्व वस्तूची उलथापालथ ! आता मात्र सामान त्याच गाडीत पुन्हा चढवावयाचे नाही बर्लीन-पॅरीसला जाणाऱ्या इटरनॅशनल एक्सप्रेसमध्ये आता बसावयाचे.

स्टॉलपची स्टेशनातले भव्य उपाहारगृह पाहून माझ्या पोटात कोकलत असलेले कावळे अधिकच ओरडू लागले. एका जेवणाकरता सवध पौड मोडून पोलिश पैसे घ्यावयाचे माझ्या जिवावर आले. पण सुदैवाने माझ्याकडे काही अमेरिकन डॉलरच्या नोटा आहेत. स्टेशनातल्या 'मनी-एक्सचेज' ऑफिसातून एका डॉलरचे पोलिश पैसे मी घेतले. स्लॉटे आणि ग्रॉगे अशी पोलिश नाणी आहेत शंभर ग्रॉगेचा एक स्लॉटे एका डॉलरचे ५ स्लॉटे आणि २० ग्रॉगे माझ्या हातात आले दोन कप कॉफी आणि काही सॅडविचेस् मी उपाहारगृहात घेतले. त्याची किंमत मला २ स्लॉटे द्यावी लागली. तोड धुण्याकरता स्नानगृहात गेलो. तिथे एका पोलिश छोकऱ्याने मोठ्या अदबीने साबू आणि स्वच्छ टॉवेल दिला. पण तेवढ्याकरता मला २० ग्रॉगे मोजून द्यावे लागले !

मॉस्कोहून माझ्याच गाडीतून आलेल्या त्या दोन मध्यमवयस्क अमेरिकन स्त्रिया माझ्याच टेबलावर कॉफी घेत आहेत. त्यांच्यापैकी एक डॉक्टराणी आहे. आपला नवराही डॉक्टर असून आयुर्वेदाच्या अभ्यासा-

करता काहीं वर्षांपूर्वी तो हिंदुस्थानात येऊन गेला म्हणून तिने मला सांगितले. रवींद्रनाथ टागोराचा शास्त्री नावाचा कुणी नातेवाईक आपल्या नवऱ्याचा मित्र असल्याचे ती सांगत होती. अगदीं गबाळ कपडे केलेला एक म्हातारा झेक् गृहस्थही स्टॉल्पचीपर्यंत माझ्या डब्यात होता. तो वॉर्सावरून प्रागला जात आहे माझ्याबरोबर थोडे थोडे इंग्लिश तो बोलत होता ते ऐकून मी चीत झालो. इंग्लिश भाषेची इतकी कत्तल उडवता येते याची मला कल्पनाही नव्हती !

इट्रॅनशनल एक्सप्रेस पलीकडल्या प्लॅटफॉर्मवर उभी आहे चार चार माणसाचे दोन बाक असलेला तिसऱ्या वर्गाचा एक सत्रध कपार्ट-मेट मोकळा आहे. आपल्याकडल्या दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यापेक्षाही स्वच्छ आणि सोयीस्कर या गाडीचे डबे आहेत. उद्या सकाळी बर्लिनला पोहोचे-पर्यंत एक रात्र मला या डब्यात काढावयाची आहे. गर्दी न होता हे बाक असेच रिकामे राहिले तर रात्री झोपायची चागलीच चैन होईल. थोड्या वेळाने किडकिडित खपड चेहेऱ्याचा असा एक पंचवीस सव्वीस वर्षाचा तरुण एक फाटकी तुटकी बॅग घेऊन माझ्या डब्यात येऊन समोरच्याच बाकावर बसला सुदैवाने त्याला सभाषण चालू ठेवण्या-इतके मोडकेतोडके इंग्लिश येते आहे. तो जर्मन आहे त्याचे नाव आल्फ्रेड बानामन्. थोड्या वेळाने गाडी सुटली. त्यापूर्वी एक गमत झाली. गाडी स्टॉल्पची स्टेशननात गिरली तेव्हा माझ्या घड्याळात २-३० वाजले होते, पण स्टेशनाच्या घड्याळात पहातो तो १२-३० च ! आता घड्याळे पुन्हा २ तास मागे करावयाचीं. रशियाहून पुन्हा युरोपला आम्ही मागे चाललो आहोत !

आल्फ्रेड बानामन् चागलाच गोष्टीवेव्हाळ पोरगा आहे. रशियात सहा वर्षे बाधकाम खात्यातला कामगार म्हणून काम करून तो जर्मनीला परत जातो आहे हे ऐकून त्याच्या गोष्टी ऐकण्याची मला फारच उत्सुकता आहे. रशियात सहा वर्षे राहूनही रशियाबद्दल त्याचे चागलेसे मत दिसत नाही. रशिया जर इतका तुला आवडत नाही तर रशियात राह्यलास कशाला, म्हणून मी त्याला विचारले, तेव्हा एका रशियन मुलीशी लग्न केल्याचे त्याने मला सांगितले. त्याचा सासरा एक जमीन मालक

(Kulak) आहे, आणि सध्या तो सैबेरियात खडी फोडतो आहे ! आपणाशीं लग्न केल्यामुळे त्याची मुलगी बचावली, बानामन् म्हणतो. त्याच्या बायकोला त्याच्याबरोबर जर्मनीत यावयाची परवानगी मिळाली नाही. घरी पोहोचल्यावर तिला जर्मनीचा पासपोर्ट मिळवण्याची आपण खटपट करणार आहोत, तो म्हणतो. एक वर्षाचे एक लहान मूलही त्याला आहे. उपरोधिक स्वरात तो मला विचारतो, “मॉस्कोमधील मोठमोठे कारखाने आणि नव्या इमारती तुम्हाला दाखवल्या असतील. होय ना ? कामगारांच्या चाळी पाह्यलात का ? एका एका खोलीत चारचार माणस कोबलेलीं असतात. आमच्या जर्मनीतल्या कामगाराची स्थिती वाईटच आहे, पण मी म्हणतो त्यापेक्षाही रशियातल्या कामगाराची स्थिती वाईट आहे.” त्याच्या स्वरात भलताच कडवटपणा होता.

“तुला किती पगार मिळत होता ?” मी विचारले.

“चागला ३०० रुबल्स पगार मला मिळत होता, पण करायचाय काय ?” तो म्हणाला.

“म्हणजे ?”

“म्हणजे काय !” तो वोळू लागला, “माझ्या छोट्या मुलीकरता दिवसाला एक लिटर दूध लागे त्याला दीड रुबल द्यावा लागे. म्हणजे महिन्याचे ५० रुबल्स गेले त्यातच. महिन्याला साधारणपणे १००० रुबल्स ज्याना पगार मिळतो त्यानाच जेमतेम सुखाने रशियात रहाता येतें. रशियात पदार्थांच्या किमती भरमसाट आहेत. ही झाली शहराची स्थिती, आतमध्ये खेड्यापाड्यात तर बघायलाच नको !”

राजकारणावर त्याला बोलायला लावायचा मी प्रयत्न केला, पण तो धूर्त पोरगा उत्तरे द्यायचे मोठ्या शिताफीने टाळू लागला. गाडीत अतिशय उकडत होते.

“काय, भयकर उकाडा हा !” बानामन् म्हणाला.

“है काहीच नाही,” मी म्हणालो, “आमच्या हिंदुस्थानात नेहमीच उकडत.”

“का हो, तुम्हाला इंग्लिश लोक आवडतात का ?” त्याने मला विचारले.

“चागलेच आवडतात. ” मी म्हणालो, “त्याच राज्य मात्र आवडत नाही ! ”

राजकारणासबधीं बोलायचे तो टाळीत होता, पण रशियापार्शी केवढा तरी अवाढव्य प्रदेश आणि भरपूर कच्चा माल आहे, आणि जर्मनीजवळ मात्र काहीं नाही, एवढें सागावयाला तो चुकला नाही.

“युद्ध नक्की होणार. ’ तो म्हणाला.

“तस झाल तर फार वाईट होईल. ” मी सुदाम म्हणालो.

त्यावर त्याने उत्तरच दिले नाही.

रात्री ९ च्या सुमाराला वॉर्सा—ईस्ट स्टेशनात गाडी उभी राहिली. पोलंडची राजधानी वॉर्सा (—पोलिश भाषेत वारझावा—) शहरात दोन स्टेशने आहेत. वॉर्सा शहर विस्तुला नदीच्या दोन काठावर वसले आहे. दुसऱ्या काठावर मुख्य वॉर्सा स्टेशन आहे. आणखी एक तासानें म्हणजे १० वाजता या स्टेशनात गाडी आली. हें स्टेशन अतिशय भव्य आणि सुंदर आहे. स्टेशनातल्या दिव्याच्या खात्राभोंवतीं रंगीतरींगी फुलांच्या वेली लावलेल्या आहेत. वॉर्सा स्टेशनात उतरून इकडेतिकडे पाहिल्याबरोबर माझ्या डोळ्यांना खूपच बरे वाटले. मॉस्कोमधले गबाळे कपडे घातलेले स्त्री-पुरुष पाहून कटाळलेल्या मनाला सुटसुटीत कपडे घालून इकडून तिकडे फिरणाऱ्या या सुंदर पोलिश स्त्रिया पाहून एकदम उत्साह वाटतो.

रात्री हातपाय पसरून गाडीत झोपण्याच्या माझ्या आशा मात्र वॉर्सा स्टेशनात धुळीला मिळाल्या. दोन तीन गलेलट्ट पोल आमच्या डब्यात शिरले आणि समोरच्या बाकावर बसले. त्यापैकी एक ठेगणासा पोल सुंदर इंग्लिश बोलू शकतो. त्याचा अमेरिकेशीं व्यापार असून तो अनेक वेळा अमेरिकेला जाऊन आला आहे. बोलता बोलता तो मला म्हणाला, “तुमच वय काय ? ”

मी म्हटले, “आहे तीस एकतीस वर्षे. ”

“माझी थट्टा करता काय ? ” तो मोठ्यादा हसून म्हणाला, “वीस वर्षांपेक्षा एक दिवसही तुमच वय अधिक असेल यावर माझा विश्वास बसत नाही ! ”

हा अनुभव मात्र मला नवीन नाही. युरोपात फिरताना दोनतीनदा असाच प्रकार झाला आहे. मॉस्कोमध्ये आमच्या हॉटेलातली एक म्हातारी अमेरिकन बाई अठरा वर्षांपेक्षा माझे वय अधिक असल्यास वाटेल ते हरावयाला तयार झाली होती !

रात्री १२ वाजता त्या तीन पोलिश गृहस्थापैकी दोघेजण एका स्टेशनात उतरून गेले. मी माझे गरम पाघरूण बाहेर काढले आणि झोपावयाचा प्रयत्न करू लागलों. ३ व्या सुमारास पोझान स्टेशन आलें. हें पोलिश-जर्मन सरहद्दीवरले स्टेशन आहे. आता जर्मन सरहद्द सुरू होणार. सामानाची तपासणी, पैशाची तपासणी वगैरे सर्व तपासण्या इथे झाल्या. ४ ३० वाजता जर्मन सरहद्दीतलें न्यू ब्यूथेन स्टेशन आलें जर्मनीत खर्चाला लागतील म्हणून एक पौडाची नोट मोडून मी १२ जर्मन मार्क्स घेतले. जर्मन कस्टम अधिकाऱ्याकडून मी रशियातून आलेला असल्यामुळे माझी कसून झडती होणार, अशी क्षणाक्षणांला मी अपेक्षा करीत होतो. पण काहीच झाले नाही. त्याने पासपोर्ट पाहिला, माझे पॅरिसचे तिकीट पाहिले आणि तो निघून गेला. बानामनचा पासपोर्ट पाहून मात्र त्याला सामानासह त्याने खाली उतरावयाला लावले. का ? तो जर्मन म्हणून ? एवढस तोंड करून बानामनने मला 'गुड्बाय' केला, आणि त्या अधिकाऱ्याबरोबर तो निघून गेला. गाडी ५-१५ ला सुटली. विचारा बानामन ! आपली आई आणि भाऊ बर्लिनमधल्या शार्लोटनबर्ग-स्टेशनात आपणाला भेटावयाला आले असतील हे केवढ्या आशेने आणि आतुरतेने तो सागत होता !

* * *

ता. १३ जून १९३७—

किती सुंदर आहे बर्लिन !—बर्लिनचें माथेरान !—आणि मी म्हणे रशियाचा माहितगार !

बानामन निघून गेला, आणि गाडी चालू झाली. जर्मन सरहद्दीवर माझ्या सामानाची तपासणी झाली नाही हे पाहून मी आश्चर्यचकित झालों. मॉस्कोहून मी सरळ बर्लिनला येत असल्यामुळे तर रशियाहून

येणाऱ्या माणसाची जर्मन कस्टम अधिकाऱ्याकडून कशी आणि काय भयकर तपासणी होईल, याची भयकर चित्रे मी मनात रगवून ठेवली होती. पण जर्मनीने माझी चागलीच फाजिती करावयाचे ठरविले होते असे दिसते ! तिकीट तपासणाऱ्याने माझे तिकीट पाहिले, आणि मला एक शब्दही न विचारता तो पुढे निघून गेला. माझे तिकिट पॅरिस पर्यंतचे होते, आणि ते दोन महिनेपर्यंत चालणार असल्यामुळे मी मध्येच उतरून बर्लिनमध्ये काही दिवस रहावयाचे ठरविले होते. मी जर्मनीत उतरणार नाही या समजुनीने तर मला सोडून देण्यात आले नसावे ना ? पण मग पोलंडच्या हद्दीवर एवढी कसून तपासणी का झाली ? रशियाहून निघताना आपणाला जर्मनीतून जावयाचे आहे म्हणून मारे बॅगमध्ये हे पुस्तक नको, ते कागद नकोत असा कडेकोट बंदोबस्त मी केला होता पण मारामारी करण्याच्या उद्देशाने एखाद्याच्या घरी आपण तावातावाने जावे आणि त्याने हसत हसत आपले स्वागत करून चहाचा कप पुढे करावा तसे माझे झाले ! जर्मन फॅसिस्टांनी माझी भलतीच निराशा केली.

७ वाजता फ्रॅंकफुर्ट (ओडर) स्टेशन आले. ७-४०ला बर्लिन-मधलेच इलायशर-बार्नाफ् स्टेशन. मॉस्कोहून निघण्यापूर्वी बर्लिनमध्ये मुंबईचे प्रख्यात नेत्रवैद्य डॉ. सरदेसाई याचे चिरजीव श्री. शरत्कुमार सरदेसाई आहेत त्यांना मी पत्र लिहून फ्रेडरिकस्ट्रास स्टेशनवर उतरतो असे लिहिले आहे. आणखी २० मिनिटांनी फ्रेडरिकस्ट्रास स्टेशन येणार. भाषा येत नसल्यामुळे युरोपमधल्या कुठल्याही नवीन स्टेशनात उतरावयाचे असले, की एक प्रकारच्या बालिश भीतीने माझ्या काळजात धडकी भरते. कस्टम अधिकाऱ्याशी काय बोलावयाचे ?—आणि हमालाला काय सागायचे ! फ्रेडरिक स्ट्रास जवळ येऊ लागले तशी माझी भीती वाढत चालली ! सरदेसाई स्टेशनवर आले असतील की नाही ? बरोबर ८ ला गाडी फ्रेडरिक स्ट्रास स्टेशनात शिरली. हिरवी कुडती घातलेले जर्मन हमाल डब्यात शिरून सामान उतरू लागले. फ्लॅटफॉर्मवर सरदेसाई आलेले पाहून माझा जीव खाली पडला.

सरहद्दीवर नाही झाली तरी आता बर्लिन स्टेशनातून बाहेर पडताना माझी कसून कस्टम तपासणी होणार म्हणून छाती घट्ट करून मी पुढे

चालू लागलो. पण काहीं नाही. हमाल सामान घेऊन बाहेर पडला, आणि त्याच्यामागून मी बाहेर पडलो ! माझ्या बॅगवरच्या मॉस्को-लेनिनग्राड या लाल काळ्या लेबलाकडे कुणी दुकूनसुद्धा पाहिले नाही. बाहेर सरदेसाई याची मोटर उभी होती. तिच्यात हमालाने सामान ठेवलें. हमालाला १ मार्क ४० फेनिगज, म्हणजे जवळ जवळ दीड रुपया द्यावा लागला.

बर्लिनच्या मैलच्या मैल लाव, स्वच्छ सुंदर रस्त्यावरून आमची मोटर चालली आहे. दोन्ही बाजूंना हिरवीगार, दाट झाडी आणि भव्य, सुंदर इमारती दिसत आहेत. पलीकडे दाट जंगलासारखे काहीं तरी दिसते आहे. कैसरची शिकार करण्याची ही बाग. पहिल्याच दृष्टिमेटीला बर्लिन शहरावर मी मोहित झालों. मिलान, लंडन किंवा पॅरीसप्रमाणे धुरकट, मळकट बर्लिन शहर दिसत नाही. रस्त्यातून फिरणाऱ्या जर्मन लोकांचे कपडेही प्रेक्षणीय आहेत. आजू-बाजूला बहरलेल्या वसतऋतूला शोभतील अशाच रंगाचे कपडे बहुतेक लोकांच्या अगावर दिसत आहेत. फिकट हिरव्या किंवा फिकट निळ्या रंगाच्या छटा असलेल्या गरम कापडाच्या सुटाचाच अधिक सुळसुळाट दिसतो. स्त्रियांच्या फ्रॉक्सवर रंगीबेरंगी फुलांच्या आकृती दिसतात जणू काय हिरव्या छटांचे सूट घातलेले पुरुष हे पालवलेले वृक्षगज आणि त्यांना विलगून चालणाऱ्या स्त्रिया या मोहरलेल्या फुलवेली ! हॅट, शर्ट, टाय इत्यादिकाची मनोहर रंगसंगती बहुतेकांनी आपल्या कपड्यात साधली आहे जर्मन पुरुष किंचित ठेगू आणि स्थूल वाटतात, पण जर्मन स्त्रिया मात्र मला उच्च आणि बांधे सूद वाटल्या. जर्मन स्त्रियांचे सौंदर्य तकलादी नाजूकपणाचे सौंदर्य वाटत नाही, तर निरोगी भरदारपणाचे वाटते बर्लिनमधल्या इमारतीविषयीही मी हेंच म्हणेन. त्यात बारीक बारीक कलाकुसरीचे काम दिसत नाही, पण एक प्रकारच्या भरदार भव्यतेमुळे त्या सुंदर दिसतात. बहुतेक इमारतींच्या सजात हिरवीगार रोपटी आणि फुलझाडे दिसली. लंडनमध्ये असताना पाहण्या शुभ्र मोहराने आच्छादलेली चिमुकली 'चेरी'ची झाडे पाहून युरोपमध्ये वसतऋतू चालू आहे याची मला आठवण होत होती. हिंदुस्थानसारख्याच उष्ण, धुळकट मॉस्को शहरात ही गोष्ट मी पार

विसरून गेलों होतो. बर्लिनमध्ये प्रवेश केल्यावर आजूबाजूचें सृष्टि-सौंदर्यच नव्हे, तर स्त्रीपुरुषांचे रगदार कपडेलेचे पाहून वसतऋतूची मला पुन्हा तीव्र जाणीव झाली. एक मजेदार योगायोग असा कीं मीहि आज बर्लिनमध्ये प्रवेश करताना हिरव्या रंगाचा शर्ट आणि हिरवाच टाय घातला आहे ! पण कलात्मक रगसगतीचे श्रेय मात्र मी मुळींच घेऊ इच्छित नाहीं. कारण सकाळीं गाडीत कपडे बदलताना हा शर्ट माझ्या हातीं आला इतकेच !

कुफ्यूर्स्टन्डाम् या बर्लिनमधल्या एका मोठ्या थोरल्या रस्त्या-वरल्या हॉटेल झो-एक् नावाच्या हॉटेलमध्ये श्री.सरदेसाई यांनीं माझ्यासाठीं एक खोली ठरवून ठेवली आहे. टेलीफोन, थंड व गरम पाणी, इत्यादि सोयी असलेली एक स्वतंत्र खोली आणि सकाळचा ब्रेकफास्ट मिळून दिवशीं जवळ जवळ साडेचार मार्क म्हणजे साडेचार रुपयंच म्हणा, मला द्याव-याचे आहेत. हॉटेलचा तरुण जर्मन मॅनेजर आणि इतर नोकरचाकर यांची वागणूक मला अत्यंत मित्रभावाची आणि सौजन्यपूर्ण वाटली. आज बर्लिन-मध्ये अतिशय उकडत आहे. इतक की, श्री सरदेसाई यांनीं हिंदुस्थानात आम्ही वापरतो तसला पातळ चायना सिल्क्चा सूट घातला आहे. असला रेशमी सूट युरोपमध्ये कधींच कुणी वापरीत नाही म्हटल तरी चालेल. मात्र मॉस्को-पेक्षा बर्लिनमध्ये मला थंड वाटते 'सुवर्णमंदिर' या चित्रपटात नायकाचे काम केलेले माझे मित्र श्री. बाबूराव मणरीकर हे बर्लिनमध्ये आहेत, आणि ते स्टेशनवर मला भेटण्याकरता येणार होते म्हणून श्री. सरदेसाई यांनीं मला सांगितल. श्री. सरदेसाई यांनीं माझ्याच हॉटेलमध्ये माझ्याबरोबर ब्रेकफास्ट घेतला, आणि उल्हाड्स्ट्रासवरील सरदेसाई यांच्या खोलीवर जायला आम्ही बाहेर पडलों श्री सरदेसाई एका जर्मन कुटुंबात एक खोली घेऊन रहातात. त्याच्याकडे 'डली टेलिग्राफ' वगैरे बरीचशी इंग्रजी पत्रे मला वाचावयाला मिळालीं. गेले कित्येक दिवस इंग्लिश वृत्तपत्र हातात न पडल्यामुळे अधाशासारखीं मी तीं वाचून काढलीं नंतर सरदेसाया-बरोबर बर्लिनमधल्या इडियन स्टूडन्टस् असोसिएशनमध्ये मी गेलो. तिथे काहीं हिंदी वृत्तपत्रे वाचलीं, आणि थोडा वेळ पिगपोंग खेळून ११ ३०च्या सुमारास मी माझ्या हॉटेलमध्ये परत आलों. दुपारी ४ वाजता सरदेसाई आपली 'ओपेल' गाडी घेऊन आले. बर्लिनच्या जवळच काहीं

मैलावर असलेल्या शिल्डहॉर्न स्त्री नावाच्या रम्य स्थलाकडे जाण्याचें आम्ही ठरविले. बर्लीन-हॅम्बुर्ग रस्त्याने आम्ही जात आहोंत. मैलच्या मैल सरळ, सपाट, तुळतुळीत असलेल्या या रस्त्याकडे पहात रहावेसे वाटते. किती स्वच्छ आणि आखीव हे रस्ते आहेत ! मोटरच्या चाकावरचे हात सोडून देऊन काहीं वेळ स्वस्थ बसले तरी हरकत नाही. इतका सरळ मैलच्या मैल हा रस्ता आहे. हिटलरने बांधलेले हे ऑटोवान्स् किवा मोटारीचे खास रस्ते. जागतिक ऑलिम्पिक् खेळ बर्लीनमध्ये झाले तेव्हा त्या प्रसगाकरता खास बांधलेला ऑलिंपिक् स्टेडियम् वाटेत दिसला. तो पहाण्याकरता आम्ही खाली उतरलो. या स्टेडियमचे भव्य पण साधे असे जातीवत जर्मन शिल्पकाम पहाण्यासारखे आहे. आता मोठा रस्ता सोडून दोन्ही बाजूंना टेकड्या आणि दाट झाडी असलेल्या रस्त्यावरून आम्ही जात आहोंत. शिल्डहॉर्नला पोहोचलों तेव्हा गर्द झाडी आणि डोंगरदऱ्या असलेल्या खडाळा किवा लोणावळ्यामारख्या जागी आल्यासारखें मला वाटले. आणि ही रम्य जागा बर्लीनपासून सारी सहा मैलावर असून बर्लीन शहराचाच एक भाग आहे म्हणा ना. शेकडो मोटारी, मोटारसायकली आणि वायसिक्ल्स बाहेर रस्त्यावर उभ्या आहेत. आज रविवार असल्यामुळे हजारो जर्मन लोक वायकामुलासह वनविहार करण्याकरता इथे आले आहेत. समोर पसरलेल्या अफाट तळ्यात रंगीतरींगी पोहण्याचे कपडे घातलेले स्त्री पुरुष पोहत आहेत, कुर्ण, वॉटरपोलो खेळत आहेत, तर कुणी चिमुकलीं शुभ्र-सफेत शिडे लावलेल्या लहान लहान होड्या घेऊन फिरत आहेत लहान लहान मोटरबोट्मुसुद्धा पाण्यावर फिरत आहेत. तळ्याच्या काठाशीच एक चिमुकले हॉटेल आहे. उच, हिरव्यागार वृक्षांच्या छायेत आजूबाजूच्या वनश्रीला शोभतील अशाच अकृत्रिम रंगाचीं टेबलें आणि खुर्च्या ठेवलेल्या आहेत. पोहण्याच्याच कपड्यात बसून कुणी बीर घेत आहेत, तर कुणी कॉफी घेत आहेत. एवढे लोक इथे जमले आहेत, पण कागदाचा एक कपटामुद्धा खाली पडू देऊन केरकचरा किवा घाण होऊ देत नाहीत, घराहून येताना कित्येक लोकानीं खाण्याचे पदार्थ कागदात बांधून आणले आहेत, आणि इथे बसून मजेत खातपीत आहेत. पण खाऊन झाल्याबरोबर कागद कचरा गुंडाळून घेऊन जवळच झाडाना लावलेल्या तारेच्या पिजऱ्यात तो टाकण्याची प्रत्येक जण

बिनचूक काळजी घेतो आहे. जर्मन लोकांची जगप्रसिद्ध स्वच्छता, टापटीप आणि शिस्त ती हीच.

कॉफी आणि केक्स आम्ही मागवले. जर्मन वेटर लोकांची सौजन्यपूर्ण वागणूक आणि चटपट काम करण्याची पद्धत पाहून मला खूपच बरे वाटले. नुकताच मी मॉस्कोहून आलों होतो. आणि रशियन वेटराचा बावळटपणा आणि धसमुसळपणा माझ्या डोक्यातून अजून गेला नव्हता. राहून राहून एक कल्पना माझ्या डोक्यात येते आणि मला कसेसेच वाटते. कम्युनिस्ट रशियाचा मी मित्र आणि फॅसिस्ट जर्मनीचा मी शत्रू ! पण हे जर्मन लोक मला रशियनापेक्षा किती आवडनात ! राजकीय आवडीनिवडीवरून आम्ही एखाद्या देशासबधी किंवा तिथल्या लोकासबधी काहीं तरी कल्पना मनात बाधून ठेवतो. पण प्रत्यक्ष हाडामासाची माणसे पाहिली म्हणजे स्वतःच्या मूर्खपणाचे हसू येते. पुस्तके आणि वर्तमानपत्रे वाचून जर्मन म्हणजे लष्करी बाण्याचे, करूर, हडेलहप्पी लोक अशी कल्पना मी केली होती. पण हे विचारे गरीब, सुखभावी, हसतखेळत फिरणारे जर्मन स्त्रीपुरुष पाहून मला कसेसेच वाटले ६-३० च्या सुमारास आम्ही परत फिरलों. रस्त्यावरल्या जर्मन पोलिसाचे कपडे आणि टोपी मला मोठी मजेदार वाटली. हिरव्या रंगाचे गरम कपडे आणि आपल्या इकडल्या बबवाल्यासारखे उच्च शिरस्त्राण आणि त्यावर सोनेरी रंगाचा तारा !

‘डेली टेलिग्राफ’चे काहीं अक मी सरदेसायाकडून माझ्या हॉटेलमध्ये घेऊन आलों होतो. झोपण्यापूर्वी ते चाळीत असता एक मजेदार बातमी मी वाचली. स्टालीनची आई वारल्याची आणि रशियातल्या सुप्रसिद्ध डॉक्टर पिएतेव्हच्या खटल्याची ती बातमी होती. या महत्वाच्या घडामोडी मी मॉस्कोत असताना घडल्या होत्या. पण मला त्याची दादही नव्हती. त्या मला आज पाच सहा दिवसांनी इंग्लिश वृत्तपत्र वाचल्यानंतर कळता-हेत ! त्या वेळेला मी मॉस्कोत असूनही माझ्या पुण्या मुंबईकडल्या मित्राना मुंबई टाईम्समधल्या रॉयटर्सच्या तारा वाचून त्या खात्रीने माझ्या आधी कित्येक दिवस, म्हणजे घडल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशी कळल्या असल्या पाहिजेत ! आणि मी रशियाहून जाऊन आल्यामुळे रशियन, घडामोडी-सबधी लोक मला मोठा अधिकारी माहीतगार समजणार ! एखाद्या देशाची

भाषा न येता आपण त्या देशातून घाईघाईने फिरतो तेव्हा खरोखरच त्या देशासबधी आपणाला काही समजते का ?

* * *

ता. १४ जून १९३७

Gebt mir fier yahr zeit !

आज ब्रेकफास्टनंतर सहज फिरत होतो. बर्लीनच्या लाव, रुद सुदर रस्त्यावर नुसतेंच भटकत फिरावयालासुद्धा मजा वाटते. रस्त्यावरची निरनिराळीं कॅफे मोठीं छानदार दिसतात. अशा तऱ्हेचीं कॅफे इंग्लंडमध्ये दिसत नाहीत. हिरव्या, पिवळ्या, निळ्या, लाल रंगाच्या कापडाचीं त्यांचीं छपरे रस्त्यावर आलेलीं आहेत आणि त्या खालीं तसल्याच चित्रविचित्र रंगाच्या खुर्च्याटेबलावर बसून लोक खातपीत आहेत. फुटपाथवरच्या खुर्च्याटेबलावर बसून रस्त्यावरची मजा पहात खाण्यापिण्याची पद्धत इंग्लंडमध्ये नाही.

दुपारी १ वाजता बाबूराव मणेरीकर मला भेटावयाला आले त्याच्या-बरोबर 'हिंदुस्थान हाऊस' नावाच्या बर्लीनमध्ये एका बगाली गृहस्थाने चालवलेल्या हॉटेलमध्ये जेवायला गेलो मटन्, पुरी आणि भात खावयाला मिळाला. नंतर बसमध्ये बसून बर्लीनमधल्या प्रख्यात उटर डन लिडन या रस्त्यावरल्या 'थॉमस् कुक्' कंपनीच्या ऑफिसात गेलो. प्रवाशाना स्वस्त दराने मिळणारे रजिस्टर्ड मार्क्स मला ध्यावयाचे होते. जर्मनीत येणाऱ्या प्रवाशाने जर्मनीबाहेर हे खरेदी करावयाचे असतात जर्मनीतच हे मिळत नाहीत. पण मी रशियातून इथे आलो. आणि रशियात कुक् कंपनीचे ऑफिस नसल्यामुळे मला ते विकत घेता आले नाहीत. जर्मनीत पौडाला १२ मार्क मिळतात. तेच प्रवाशाने बाहेर घेतले तर २४ किंवा २५ मिळतात. म्हणजे निम्मे खर्चात प्रवाशाला जर्मनीत रहाता येतें. जर्मनीतल्या जर्मनीत तुम्हाला आता रजिस्टर्ड मार्क मिळणार नाहीत म्हणून कुक्च्या ऑफिसात मला सांगण्यात आले. पण कसेही करून रजिस्टर्ड मार्क मिळवण्याची मी घडपड करणार आहे. कुक्च्या ऑफिसमधून 'डॉयश् बॅक'मध्ये चवकशी करावयाला आम्ही गेलो. माझा पासपोर्ट दाखवून

मी खराखुरा प्रवासी आहे हे मी त्यांना सांगितले. त्यांनी उद्या बोलावले आहे. पाहू या काय होते ते. बसमधून परत येताना काहीं खेडवळ जर्मन स्त्रीपुरुष बर्लीन पहावयाला आलेले रस्त्यात दिसले. शेंपन्नास गुड्या असलेले त्याचे रंगीबेरंगी शर्ट आणि तुमानी मजेदार होत्या.

हिटलर हात पुढे करून बोलतो आहे अशा तऱ्हेचे सुंदर चित्र असलेले पोस्टर्स रस्त्यावर जिकडे तिकडे भितींना लावलेले दिसत आहेत. या पोस्टरखाली 'Gebt mir vier jahre zeit' अशी अक्षरे आहेत.

'Give me four years' time' या नावाचे प्रदर्शन बर्लीनमध्ये भरले आहे, त्याच्या या भित्तिपत्रिका आहेत चार वर्षात आपण जर्मनीची केवढी सुधारणा केली, आणि पुढच्या चार वर्षात काय करणार आहोत हे दाखवण्याकरता हिटलरने हे प्रदर्शन उघडले आहे

* * *

ता. १५ जून १९३७—

एरसाट्स सूट—Let us go for honeymoon ! !

बर्लीनच्या रस्त्यावरून फिरताना लाल, पिवळे, हिरवे बारीक बारीक ठिपके असलेल्या निळ्या रंगाच्या गरम कपड्यांचा एक सुंदर सूट मी पाहिला होता मी आणि बाबूराव मणरीकर तो विकत घेण्यासाठी आत गेलो. 'एरसाट्स' लोंकरीचा तो होता. 'एरसाट्स' (Ersatz) म्हणजे कृत्रिम लोंकरीचा. ही लोंकर मॅट्याच्या अगावरची नसून झाडाच्या सालीचे धागे काढून बनवण्यात येते. जर्मनीत या 'एरसाट्स' वस्तूचे अलिकडे फारच बड माजले आहे. 'एरसाट्स' लोंकर 'एरसाट्स' पेट्रोल. बाहेरचे काहीं ध्यायचे नाही, शक्य त्या सर्व वस्तू देशातल्या देशात तयार करावयाच्या या नादाने या 'एरसाट्स' चिन्हा तयार करण्यात येत आहेत. 'एरसाट्स' हा एक थट्टेचा विषय झाला आहे. या सूटची किंमत ९० मार्क्स, म्हणजे ९० रुपयापेक्षा थोडी जास्तच. खऱ्या लोंकरीचा सूटही इंग्लंडमध्ये कमी किंमतीत मिळाला असता. पण मला तो फारच आवडला होता. आणि जर्मनीची एक आठवण म्हणूनही हा 'एरसाट्स' सूट विकत घ्यायचें मी ठरवले.

दुपारी १ वाजता आम्ही डॉयश बँकेत गेलो. साडेतीन मार्क तारे-
करता मी खर्च केले तर जर्मन सरहद्दीच्या जवळच असलेल्या काटोविच
या पोलिश शहरातल्या डॉयश बँकेच्या शाखेला तुझ्यासाठी रजिस्टर्ड
मार्क विकत घ्यायला लावू आणि चारपाच तासात तारेचे उत्तर आल्या-
बरोबर तुला ते इथे देऊ, असे डॉयश बँकेच्या मॅनेजरने मला सांगितले.
मी साडेतीन मार्क ताबडतोब देऊन टाकले. रजिस्टर्ड मार्क हातीं आले,
कीं नव्वद मार्क्स किमतीचा सूट मला पन्नाससाठ मार्क्समध्ये विकत
घेता येईल डॉयश बँकेच्या अधिकाऱ्याचे मी मनापासून आभार मानले.

बँकेतून बाहेर पडल्यावर बर्लीनमधल्या एका शाकाहारी (Veg-
etarian) हॉटेलात दुपारच्या जेवणाकरता गेलो अशीं फ़िती तरी शाकाहारी
दुकाने बर्लीनमध्ये आहेत. भाजीपाल्याचे स्वच्छ, चवदार पदार्थ इथे
खायला मिळतात. या दुकानात शेकडो जर्मन लोक जेवण घ्यायला आलेले
दिसले. जेवण झाल्यावर इडियन स्टूडटस् अँसोसिएशनमध्ये पिगपॉग
खेळण्याकरता आम्ही गेलो. वाटेत बाबूरावाची एक जर्मन—ज्यू मैत्रिण
फ़ोलाईन् स्टेन् हिला बरोबर घेतली. साडेपाच वाजेपर्यंत अँसोसिएशनच्या
हॉलमध्येच आम्ही होतो खेळल्यानंतर आम्ही चहा घेत बसलो असता
मिसेस पॉमरे नावाच्या एका अमेरिकन बाईची आणि मिसेस गागुली
नावाच्या एका बंगाली बाईची ओळख झाली मिसेस गागुलीबरोबर तिथे
बसलेली एक जर्मन मुलगी अस्खलित बंगाली भाषेत बोलताना पाहून मला
आश्चर्य वाटले. नंतर मला कळले, कीं ती मुलगी कलकत्ता विश्वविद्यालयात
काही वर्षे शिकत होती.

ता. १२ आणि १४ जूनचे ‘लंडन टाइम्स’चे अक मला वाचा-
वयास मिळाले त्यात सुप्रसिद्ध रशियन सेनापती मार्शल तुखाचेव्हेस्की
आणि आठ इतर लष्करी अधिकारी यांना जर्मनी आणि जपानच्या हेर-
खात्याशीं सधान बाधल्यांच्या आरोपावरून गोळ्या घालून ठार
करण्यात आल्याची बातमी वाचली. हा प्रकार ता. १० किंवा ११ रोजी,
म्हणजे मी मॉस्कोत असतानाच झाला असावा आणि मला त्याची
दादही नव्हती !

रात्री ८ वाजता हिंदुस्थान हाऊसमध्ये जेवायला गेलो असता
तिथे रहात असलेल्या मि. रेड्डी नावाच्या एका हिंदी विद्यार्थ्याचा एक अमे-

रिकन् मित्र बाँबी आणि त्याची जर्मन मैत्रीण मिस क्रॅकनबुर्गर याची ओळख झाली. बाँबीला हिंदुस्थान हाऊसमधले जेवण फार आवडते. 'I like mangoes, chutneys and kabobs', तो म्हणतो !

रात्री १० वाजता मी, बाबूराव, फ्रोलाईन स्टेन्, मि. रेड्डी आणि कुतुब नावाचा आणखी एक मित्र मिळून बर्लीनमधल्या प्रख्यात 'फेमिना' नावाच्या डान्स हॉलमध्ये गेलो. दुसऱ्या टेबलावर बसलेल्या मुलीला 'माझ्याबरोबर नाचतेस का ?' म्हणून विचारण्याकरता चिष्टी पाठवावयाची असेल, तर आपल्या टेबलाला तिच्या टेबलाशी जोडणाऱ्या नळीतून हवेच्या दावाने बसत्या टेबलावरून चिष्टी पाठवण्याची व्यवस्था या हॉलमध्ये आहे ! सर्व टेबले परस्परांना अशा नळ्यांनी जोडलेली आहेत. आम्ही गप्पा करीत असता फॅसिस्ट पद्धतीचा खाकी शर्ट घातलेला एक पोऱ्या तिथ आला, आणि कसल्या तरी लॉटरीची तिकिटें विकत घ्या म्हणून आग्रह करू लागला. आम्ही मजेने एक तिकिटें विकत घेणार होतो, पण पायाचा आगटा दाबून 'घेऊ नका' म्हणून स्टेनने आम्हाला दटावले आम्ही तिकिटें घेतले नाही. फॅसिस्ट पक्षाच्या मदतीसाठी अशा नानातऱ्हेच्या सोडती हिटलरने काढल्या आहेत, ती म्हणाली. आमच्या हातून चुकून फॅसिस्टाना मदत होत होती हे ज्यू रक्त अगात सळसळणाऱ्या फ्रोलाईन स्टेनला कसे सहन होईल ? फ्रोलाईनला इंग्लिश चागले येते, पण केव्हा केव्हा ती भयंकर चुका करते. 'Let us go for a picnic' असे म्हणण्याऐवजी एकदा 'Let us go for honey moon' ती म्हणाली.

* * *

ता. १६ जून १९३७-

आज दुपारी शाकाहारी हॉटेलात जेवण घेत असता अचानकपणे माझे मुंबईचे एक मित्र मि. नीतिसेन लोटवाला याची गाठ पडली. तिथेच मिसेस आर्ते याची ओळख झाली. श्री. झेवरी नावाचे एक वृद्ध, गुजराथी गृहस्थ लोटवाला याच्या ओळखीचे आहेत. त्यांना लोटवाला याच्या मोटरमध्ये घेऊन आज रात्री बर्लीनमध्ये आम्ही खूप फिरलो.

* * *

ता. १७ जून १९३७—

माझ्या हॉटेलमध्ये मी दिवशी साडेचार मार्क देतो आहे. पण आमच्या हिंदी विद्यार्थ्यांच्या ॲसोसिएशनमध्ये दिवशी दीड मार्कने पाहुण्याना खोली देतात. तेव्हा हॉटेलमधून चबुगवाळे गुडाळून आज मी ॲसोसिएशनमध्ये रहावयाला गेलो.

* * *

ता. १८ जून १९३७—

ॲसोसिएशनमध्ये काहीं काहीं मजेदार गोष्टी आहेत. भिनीवर '१० मे १८५७, हिंदी स्वातंत्र्ययुद्ध' या नावाचा एक मोठा थोरला नकाशा मोठ्या अभिमानाने लावण्यात आला आहे. इथे येणारे विद्यार्थी खिश्न असोत, हिंदु असोत, की मुसलमान असोत, आपली जात धर्म सर्व काहीं विसरून आपण हिंदुस्थानी आहोत या एकाच भावनेने प्रेरित झालेले मला दिसले. सत्येचे सेक्रेटरी मि. मेनेझीस् मोठे उद्योगी आणि मनमिळाऊ आहेत.

* * *

ता. १९ जून १९३७—

रात्रीच्या गाडीने मी पॅरीसला जावयाला निघणार. दुपारी बाबूरावाच्या बरोबर फिरत असता श्री. केणी हे इजीनियरींगचा अभ्यास करण्याकरता आलेले गोव्याकडले गृहस्थ रस्त्यात भेटले. सध्याकाळी ५-३० वाजता मी, बाबूराव, श्री. सरदेसाई आणि मिस स्टेन् माझ्या आवडत्या शिल्डहॉर्नला गेलो. ही जागा मला फारच आवडली आहे. शिल्डहॉर्नजवळच्या एका टेकडीवरून फिरत असता खाकी शर्ट आणि दडाला लाल स्वस्तिक चिन्हाचा फडका बांधलेले 'हिटलर यूथ' (Hitler Youth) पथकातले काहीं तरुण वाटेत भेटले. मोठे मजबूत आणि आनंदी दिसले. बर्लिनमध्ये रोज सध्याकाळी बहुधा कॅफे कॉशविट्झ या दुकानात मी जेवण घेत ॲस कॉशविट्झचा मॅनेजर हर रिचर्ड डिएट्रिच् याची आणि माझी बरीच दोस्ती जमली होती. दुकानात कितीही गर्दी

असली तरी मी आणि सरदेसाई आलों, कीं डिप्टिच् आमच्याकडे येऊन गप्पा करीत बसत असे, आणि आम्हाला काय हवें नको ते विचारीत असे. गुटगुटीत, चर्चिलसारख्या चेहेऱ्याचा रिचर्ड डिप्टिच् मोठा सुखभावी जर्मन आहे. मी आज जाणार हें कळल्यावर पॅरीसला पोहोचल्यावर आपणाला पत्र धाडावयाला विसरू नकोस, म्हणून त्यानें मला बजावून सांगितले. पोस्टाचीं तिकिटे जमविण्याचा आपणाला नाद आहे आणि तू पॅरीसहून पत्र धाडलेस म्हणजे एका फ्रेच स्टॅपाची माझ्या सग्रहात भर पडेल, तो म्हणाला !

रात्री ११-१५ ला मी स्टेशनात गेलो. ११-४७ ला गाडी सुटली. गाडीत अतोनात गर्दी आहे. डब्याच्या बाजूच्या जाण्यायेण्याच्या रस्त्यातच मला उभें रहावें लागले. सवध रात्र असे उभे राहूनच काढावी लागणार कीं काय ? माझ्याबरोबरच युनिफॉर्ममध्ये असलेले काहीं तरुण जर्मन लष्करी अधिकारी आणि वैमानिक अधिकारीही उभे आहेत. पाहू या पुढल्या स्टेशनावर जागा होते का ! स्टेशनावर वावूराव, मिस् स्टेन् आणि सरदेसाई मला पोहोचवावयाला आले होते

* * *

ता. २० जून १९३७-

फेल्टहॅटची चापटपोळी !—आमचें जर्मन—इंग्रजींतील भाडण !

बर्लीन-पॅरीस गाडीत अतिशय गर्दी असल्यामुळे डब्यातल्या जाण्यायेण्याच्या रस्त्यात ११-४७ला गाडी सुटल्यापासून ते १ वाजेपर्यंत मला उभे रहावें लागले. माझ्याबरोबर बरेचसे जर्मन उतारूही उभे होते. त्यापैकीं काहीं लष्करी आणि वैमानिक अधिकारी आहेत. निळसर रंगाच्या युनिफॉर्ममध्ये ते मोठे रुबाबदार दिसत आहेत. १ वाजता माझ्या समोरच्या आठ जणांच्या कपार्टमेंटमधला एक उतारू खाली उतरला आणि मला जागा मिळाली. माझी बॅग वरच्या सामान ठेवावयाच्या रॅकवर ठेवताना तिथें अगोदरच एका जर्मन उतारूने ठेवलेल्या त्याच्या फेल्ट-हॅटवर मी ती ठेवली. फेल्टहॅटची अगदी चापटपोळी झाली ! घाबऱ्या घुबऱ्या उठून त्याने जेव्हा ती बाहेर काढली तेव्हा तो भयंकर रागावणार असे

मला वाटले. पण त्या हॅटची दशा पाहून कपार्टमेंटमधेल सर्व उतारू हसू लागले. त्याच्याबरोबर तोही हसला. मी इंग्रजीत 'सॉरी' 'सॉरी' म्हणत होतो. ते त्याला कळले की नाही कुणाला ठाऊक, पण माझ्याकडे बघून तो हसला, आणि चुरगळलेली हॅट नीट करून तो खाली बसला. हे जर्मन लोक मला मोठे सुखभावी वाटले.

रात्रीचे ३ वाजले आहेत. आमच्यापैकी प्रत्येकजण अगाभोवतीं ओव्हरकोट गुडालून घेऊन जागच्या जागी बसल्या बसल्या डुलक्या घेतो आहे. बरोबर ३ वाजता हॅनोव्हर स्टेशन आले. ६ वाजता डार्टमंड स्टेशन. ६-३०ला एसन्. जगप्रसिद्ध क्रप्चा लोखंडाचा कारखाना याच गावी आहे. एसन् नाव पाहिल्याबरोबर मला क्रपच्या कारखान्याची आठवण झाली. स्टेशनातूनच क्रपच्या कारखान्याची प्रचंड धुराडी दृष्टीला पडतात. ९-३०ला आखन् स्टेशन आले. येथे जर्मन सरहद्द संपून पुढे बेल्जियन सरहद्द सुरू होते येथे गाडी बदलून पॅरीसला जाणाऱ्या १०-३० वाजता सुटणाऱ्या गाडीत मला बसावयाचें आहे आता फ्रान्समध्ये जायचे म्हणून सर्व जर्मन नाणीं संपवून टाकून थोडीशी फ्रेंच नाणीं मी खिशात घेऊन ठेवली आहेत. पण मला कॉफी प्यायची अतिशय इच्छा झाली आहे. आणि आखन स्टेशनात कॉफी प्यायची म्हणजे जर्मन पैसे दिले पाहिजेत. शेवटी स्टेशनावरल्या एक्सचेज ऑफिसमध्ये ८ फ्रॅक देऊन त्याचे ७२ जर्मन फेनिगज मी घेतले. एक कप कॉफीला ३० फेनिगज मला द्यावे लागले. उरलेले ४२ फेनिगज म्हणजे अदमासे सातआठ आणे माझ्या दोन बॅगज एका प्लॅटफॉर्मवरून दुसऱ्या प्लॅटफॉर्मवर उभ्या असलेल्या गाडीत नेऊन ठेवणाऱ्या जर्मन हमालाला द्यावे असा मी पोक्त विचार केला होता. मुबईत बॅग उचलणाऱ्या हमालाला दोन आणे दिले की अगदी डोक्यावरून पाणी गेले असे समजणाऱ्या माझ्यासारख्याला येथल्या हमालाला सात आठ आणे देणे म्हणजे अगदी खैरात वाटत होती. पण गाडीत माझ्या दोन बॅगज उचलून ठेवणारा जर्मन हमाल 'आयने मार्क शेन् फेनिगज' पेक्षा एक छदामही कमी घेईना ! 'आयने मार्क शेन् फेनिगज' म्हणजे एक मार्क दहा फेनिगज—म्हणजे जवळ जवळ सव्वा रुपया ! हमालासाठी पौडाची नोट मोडून जर्मन पैसे घेणे म्हणजे उरलेले दहा अकरा रुपये फुकट घालवण्यासारखे होते. कारण जर्मन सरहद्द ओलाडली की जर्मन

मार्क फ्रेंच नाण्यात बदलून मिळत नाहीत. बेचाळीस फेनिंग्जपेक्षा काहीं एक अधिक मिळणार नाही म्हणून मी त्याच्याशी हुजत घालू लागलो. मी मोठमोठ्याने इग्रजीत बोलत होतो आणि तो जर्मन भाषेत ओरडत होता. अर्थात् तोंडाने मी उगाच बोलत होतो. जे काय म्हणायचें तें मी सागत होतो खुणांनीच. तो जोरानें अगविक्षेप करून धमक्या देत होता की शिव्या देत होता कुणाला टाऊक, पण त्याने आवाज चढवला की त्याच्यापेक्षा मोठा आवाज करून मी इग्रजीत बोलत होतो ! हें चमत्कारिक भाडण पाहून तिथून जाणारी एक उच्च, हाडकुळी अशी मुलगी पुढें आली, आणि मोडक्या तोडक्या इग्रजीत काय भानगड आहे, म्हणून मला विचारू लागली. फाटकेतुटके का होईनात पण इग्रजी शब्द ऐकून मला किती तरी बरें वाटले. मी माझी अडचण तिला सांगितली. तिने ताबडतोब आपली मनीबॅग उघडली आणि सत्तर फेनिंग्ज काढून त्या हमालाच्या हातावर ठेवले. मी म्हटले, तुमचे पैसे मी परत फेडू कसे ? माझ्याकडे जर्मन नाणीं काहीं नाहीत. माझ्या खिशात असलेली काहीं इंग्लिश नाणीं मी तिला देऊ लागलो. ती नको नको म्हणत होती. मीही पॅरीसलाच जात आहे, तिथे फ्रेंच नाणीं तुम्ही मला द्या म्हणजे झाले, असे ती मला सागत होती. मी कॉफी पीत असता पलीकडच्या टेबलावर बसून ती कॉफी पीत होती. आमचे बोलणें चालले आहे तोंच कॉफीगृहातून बाहेर आलेला एक वीसपचवीस वर्षांचा तरुण तिथून जात होता तो आमच्याजवळ थांबला, आणि माझ्याकडे बघून थट्टेखोर आवाजात स्वच्छ इग्रजीत म्हणाला, “ जाऊ द्या हो. कशाला देता पैसे ? तरुणतरुणी एके ठिकाणी कॉफी प्यालीं तर नेहेमीं पुरुषानेच पैसे दिले पाहिजेत असे थोडेच आहे ? एखादे वेळीं बाईने दिले तर काय झाले ? ” त्याला वाटल, आम्ही एके ठिकाणी कॉफी प्यालो, आणि तिने बिल चुकते केलें म्हणून पैसे परत घेण्याचा मी तिला आग्रह करतो आहे ! मी कसले पैसे तिला परत देतो आहे हे त्याला सांगितले. तेव्हा तो हंसला आणि म्हणाला, “ असं काय ? ” त्याने स्वतः होऊन आपली ओळख करून दिली. बर्लीनमधल्या स्विस् ट्रूरीस्ट ऑफिसमध्ये तो नोकरीला होता. तो स्वतः स्विट्झर्लंडचाच रहिवासी. तीन दिवसाची रजा घेऊन पॅरिसमध्ये असलेल्या आपल्या प्रेयसीला भेटायला तो जात होता. मोठा चुणचुणीत

आणि बोलका पोरगा होता तो ! आपले मिस्कील डोळे माझ्यावर रोखून तो म्हणाला, “ बर्लिनमध्ये किवा पॅरीसमध्ये तुमची एखादी पोरगी— एखाद लफड आहे की नाही ? ”

“ छे बुवा, मला कुठ आहे लफडीं करायला वेळ ! ” मी म्हणालो, “ मी हा असा रशियातून जर्मनी आणि जर्मनीतून फ्रान्स असा फिरतो आहे ! ” माझ्यासारख्या अजिबात वेगळ्या रंगाच्या आणि वेगळ्या तोंड-वळ्याच्या माणसाची काही तरी निमित्त काढून ओळख करून घेण्याची या निरनिराळ्या देशातल्या युरोपियन प्रवाशाची धडपड पहाण्याचा हा काही माझा पहिलाच प्रसंग नव्हता. त्या जर्मन हमालाच्या तडाक्यातून मला सोडवणारी ती भली उच, हाडकुळी मुलगी लॅटव्हियन् होती. लॅटव्हियाची राजधानी रिगा येथील एका सुताच्या गिरणीत ती कामाला होती. काम करून साठवलेल्या पैशाने एक महिन्याची रजा घेऊन जर्मनी, फ्रान्स वगैरे देश पहावयाला ती बाहेर पडली होती. लॅटव्हियाचा इंग्लंडशी लोणी, चीज इत्यादि पदार्थांचा फार मोठा व्यापार चालतो, आणि लॅटव्हियामधील सर्व शाळातून दुसरी भाषा म्हणून इंग्रजीचे शिक्षण सक्तीचे आहे. म्हणूनच तिला थोडे बहुत इंग्रजी येत होते. आमची तिघांचीही चांगली गट्टी जमली आणि एकाच कपार्टमेंटमध्ये आम्ही तिघे बसलो. आता पॅरिसपर्यंत प्रवास मजेचा होणार. गाडी बरोबर १०-३० ला सुटली.

त्या स्विस तऱ्हाच्या गप्पा फारच मनोरंजक होत्या. स्पॅनिश सरकार आणि बडखोर फ्रंको यांच्यामध्ये तो स्पॅनिश लोकसत्ताक सरकारच्या बाजूचा होता. “ आपला देवावर वगैरे काही विश्वास नाही, आपण चर्चमध्ये कधीच जात नाही. ” तो म्हणाला. “ बर्लिनमध्ये तुम्ही बरेच दिवस आहा— जर्मनीचा तुमचा अनुभव काय ? ” मी विचारले.

“ खर सागू ? या जर्मन लोकाना दररोज काही तरी नवीन खळबळ उडवून देणारी गोष्ट (New sensation) पाहिजे ! ” तो म्हणाला, “ आणि हिटलर त्यांना काहीना काही तरी नवीन गोष्ट नेहेमी देतोच आहे. ‘ मला आणखी चार वर्षे द्या ! ’ म्हणून सध्या बर्लिनमध्ये चाळ असलेले प्रदर्शन तुम्ही पाहिलच असेल ? काही ना काही तरी काढून लोकाना

झुलवीत ठेवले पाहिजे ना हिटलरला ! तुम्हाला रशिया कसा काय वाटला हो ? मला रशियाला जायची फार इच्छा आहे. ”

त्याच्या गप्पा चालूच होत्या. हिदुस्थानात माझा वर्तमानपत्राशी सबंध आहे हें कळल्याबरोबर तो मोठ्यादा हसला आणि म्हणाला, “अरे बापरे, हें मला तुम्ही अगोदरच सांगायला पाहिजे होत ! मात्र आता मेहेरबानी करून तुमच्या वर्तमानपत्रात एवढं मात्र लिहू नका, की बर्लीन-पॅरिसच्या माझ्या प्रवासात मला एक छानदार लेटिश पोरगी आणि एक बेअकली स्विस् पोरगा भेटला म्हणून ! ” स्वतःला बेअकली (Fool) म्हणून तो स्वतःच मोठ्याने हसला. “ नाहीं तर अस लिहा, ” तो म्हणाला, “ लॅटव्हिया, स्विट्झर्लंड आणि हिदुस्थान याची एक त्रिराष्ट्र परिषद्, बर्लीन-पॅरिस एक्सप्रेसमध्ये भरली होती ! ”

मी हिदुस्थानी आहे, हें कळण्यापूर्वी त्या लेटिश मुलीने मात्र माझ्यासबधीं भलत्याच कल्पना करून घेतल्या होत्या. “ तुम्ही कुठल्या देशातले ? ” तिने मला विचारले.

“ तुमची काय कल्पना आहे ? ” मी उलट विचारले.

“ मला वाटत-मला वाटत, ” ती चाचरत चाचरत म्हणाली, “ तुम्ही स्पॅनिश असाल, पण नाहींच. हो, सागू ? तुम्ही नक्की तुर्क आहात ! ”

“ कशावरून मी नक्की तुर्क आहे ? ” मी हसत म्हणालों.

“ तुमच्या हाताची बोट पहाना किती लांब लांब आहेत ! ” ती म्हणाली.

“ वा ! म्हणजे तुर्काना लांब बोट असतात वाटत ? ” मी म्हणालों.

मी हिदुस्थानी आहे, हे कळल्याबरोबर ती आश्चर्यचकित झाली. “ हिदुस्थानी (Indian) लोफ असे असतात ? ” ती कमालीच्या आश्चर्याने उद्गारली. तिने हिंदुस्थानविषयी भूगोलात बरेचसे वाचले होतें, असें दिसले. “ तुमचा हिमालय पर्वत अगदीं खूप उंच-जगात उंच आहे, नाही ! ” ती म्हणाली, “ तुमच्या मुबईतून तो तुम्हाला दिसतो का हो ? ”

“ तुमच्या लॅटव्हियातून आल्प्स दिसण्याचा जितका सभव आहे तितकाच हिमालय आम्हाला मुबईतून दिसेल ! ” मी म्हणालों.

“ म्हणजे ? ” ती म्हणाली, “ तुमची मुबई हिदुस्थानातच आहे ना ? ”

“आमचा हिदुस्थान म्हणजे तुमचा लॅटव्हिया किंवा याचा स्वित्झर्लंड समजता की काय तुम्ही ? तुमचे पन्नास लॅटव्हिया आणि शंभर स्वित्झर्लंड माझ्या हिदुस्थानच्या. एका कोपऱ्यात मावतील !” मी जरा छाती पुढे काढून अभिमानाने म्हणालो.

दुपारी १२ वाजता लीज् हे बेल्जियन् स्टेशन आले. गेल्या महायुद्धात हे लीज् जर्मन सैन्याने उज्वस्त करून टाकले होते. महायुद्धानंतर बाधलेले एक भव्य, सुंदर चर्च स्टेशनातून दिसत होते. आता आमची गाडी बेल्जियम्मधून चालली आहे. दोन्ही बाजूंना दिसणारी बेल्जियन् वनश्री नमुनेदार आहे. डोंगर टकड्यावर लहानशी, टुमदार बेल्जियन घरे दिसत आहेत बऱ्याचशा बेल्जियन घराचा विशेष म्हणजे आपल्या इकडे जुन्या पेशवाई वाड्यांना जशा नक्षीदार खिडक्या असतात तशा खिडक्या इथे मला दिसतात, आणि खिडक्याच्या चौकटींना लाल रंग दिलेला आढळतो. कित्येक खिडक्यातून बेल्जियम्चा काळ्या, निवळ्या, लाल रंगाचा राष्ट्रीय झेंडा फडकताना दिसतो आहे.

१-३० वाजता ज्यूम् या फ्रेंच सरहद्दीवरल्या स्टेशनात आमची गाडी शिरली. आता बेल्जियन् सरहद्द संपून फ्रान्स देश सुरू होणार. आमच्या गाडीच्या पहिल्या आणि दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यांना एक वेगळे इंजिन लावण्यात आले, आणि ते ताबडतोब पॅरीसच्या दिशेने चालू झाले. आम्हा तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंना मात्र विनाकारण इथे तास दीड तास रखडावे लागणार. तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंना मुद्दाम असे रखडवण्यात फ्रेंच रेल्वे कंपनीचा काय हेतू आहे कळत नाही. फ्रान्सच्या ‘स्वातंत्र्य, समता आणि बहुता’—वाल्या लोकशाहीचा फ्रान्सच्या सरहद्दीवर पाऊल ठेवतो न ठेवतो तो हा चागलाच अनुभव आला म्हणायचा !

काल रात्री बर्लिन सोडल्यापासून एक कप कॉफीशिवाय माझ्या पोटात काही एक गेलेले नाही. मधल्या कुठल्याही स्टेशनावर चागलासा खाण्याचा पदार्थ काहीसुद्धा विकवयाला आला नाही. एखाद्या स्टेशनात उतरून काही खाण्याइतका वेळही मिळाला नाही. भुकेने आणि प्रवासाच्या श्रमाने मी अगदी गळून गेलो आहे. एका स्टेशनात त्या स्विस मुलांने दोन तीन ॲपल्स विकत घेतली. पण एक ॲपल खाऊन पोटात कोकलणारे कावळे

थोडेच शात होणार ? माझी कल्पना होती पॅरीस दुपारी एकदोन वाजता येणार. पण ४-३० वाजले तरी अजून पॅरीसचा पत्ता नाही. मोठमोठी शेते आणि जगले दोन्ही बाजूना दिसत आहेत. पण पॅरीस कुठे आहे ?

शेवटी एकदा ५-३५ ला पॅरीसच्या गार दु नॉर्द स्टेशनात आमची गाडी उभी राहिली. अनोळखी युरोपियन स्टेशनात उतरले की भाषा येत नसल्यामुळे अगदी रडू कोसळते, या जुन्या अनुभवाने बर्लीनहून निघण्यापूर्वीच पॅरीसमधले माझे मित्र श्री. हर्षे यांना पत्र लिहून मी मुद्दाम स्टेशनवर बोलावले होतं. स्टेशनवरल्या गर्दीत खूप डोळे ताणून ताणून मी पाहिले. पण सर्व अनोळखी फ्रेच चेहरे दिसत होते. हर्षे आले नव्हते. त्यांना पत्र मिळालं नाही की काय ?

पोर्टरला मी सामान बाहेर घ्यावयास सांगितले पौडाच्या नोटा स्टेशनमधल्या एक्सचेंजवर मोडून फ्रेच पैसे घेतले. त्या लेटिश् मुलीला आखन् येथे तिचे उसने घेतलेले पैसे परत दिले, आणि तिचा निरोप घेतला. आमच्या स्विस् मित्राची प्रेयसी स्टेशनवर आलीच होती. तिच्या आलिंगनाच्या आणि चुबनाच्या मान्यातून तो मोकळा झाल्यानंतर त्याचा निरोप घेतला आणि मी पुढचा विचार करू लागलो. हर्षे याचा २७, रू ला सेपिद् हा पत्ता माझ्या जवळ होता. तो एका कागदावर लिहून एका फ्रेच टॅक्सीवाल्याला दाखवला आणि या जागी मला ने म्हणून त्याला खुणेने सांगितलं. एकदर त्रासाने मी अगदी वैतागून गेलो आहे. आकाशात ढग आले आहेत, आणि थोडा थोडा पाऊस पडत असल्यामुळे पॅरीसचे रस्तेही भिजून गेले आहेत. पॅरीसचे रस्ते आणि इमारती मला लंडनमधल्यासारख्याच दमट, धुरकट अशा वाटल्या. टॅक्सीवाल्याने बरोबर २७, रू ला सेपिद् समोर टॅक्सी नेऊन उभी केली. २७ नंबरच्या इमारतीत एकहि हॉटेल दिसना. तिथे तळमजल्यावरच्या व्हराड्यात दोन जखव म्हाताऱ्या फ्रेच बाया गोष्टी करीत बसल्या होत्या. त्यांना 'मस्यूर हर्षे !' 'मस्यूर हर्षे !' म्हणून मी मोठमोठ्याने विचारले. त्या माझ्या तोंडाकडे पहातच राहिल्या. एक दोन मिनिटांनी 'आहा !' म्हणून त्यांच्यापैकी एकजण उठली, आणि तिने दुडूदुडू आत जाऊन एक कार्ड आणून माझ्या हातात दिलं.

हर्ष्याना बलीनहून मीच पाठवलेले ते कार्ड होतें ! एकदोन दिवसा-पूर्वी तें कार्ड तिथे येऊन पडलें असावें, आणि आपल्या दारावर उभ्या असलेल्या या नवख्या इसमाचा या कार्डाशी काहीं तरी संबध असावा, हें ताडून त्या म्हातारीने तें माझ्या हातात आणून दिलें. हर्षे तिथें रहात नव्हते हें खास. माझा अगदीं धीरच खचला. आता या शहरात करू तरी काय ? फ्रेच भाषेचा गध नाही. कुणाला विचारायचें तरी काय ? टॅक्सीवाला माझ्याकडे पहात उभा होता. मला काय पाहिजे तें त्याला समजत नव्हते. मी हॉटेलची चवकशी करतो आहे असा त्याचा समज झाला. शेजारीच २५ नंबरच्या इमारतीत होटेल दे अँरनी नावाचे एक हॉटेल होते. त्याकडे बोट दाखवून ते चागले आहे म्हणून तो मला खुणेने सांगू लागला. आधीं त्या हॉटेलालात जाऊन एक खोली घ्यावी आणि मग हर्ष्याचा शोध कसा करावयाचा आणि काय करावयाचे ते ठरवावे असा विचार करून मी त्या हॉटेलमध्ये शिरलों. हॉटेलचा म्हातारा मालक आणि त्याचा एक तरुण नोकर तिथें होता. त्यांना इंग्रजीचे एक अक्षरही कळत नव्हतें. खोलीचें दिवसाचे भाडे काय वगैरे वगैरे गोष्टी ठरवायच्या कशा ? ते दोघेही फ्रेच माणूस मात्र अतिशय सुस्वभावी होते. मध्येंच हसून, मध्येंच वेड्यावाकड्या खुणा करून, मध्येंच आपल्या हॉटेलचे रजिस्टर दाखवून मला हवें ते समजावून सांगण्याचा ते घामाघुम होईपर्यंत प्रयत्न करीत होते त्याचे रजिस्टर चालून पहाताना एकदम 'खान' असे एक नाव दिसले. खात्रीने कुणातरी हिदुस्थानी गृहस्थाचे हे नाव असावे. त्यावर बोट ठेवून मी खुणेने हे गृहस्थ इथे आहेत का म्हणून विचारले. तो फ्रेच म्हातारा उमगला. आपला देशबाधव बरोबर ओळखून काढलास, असा चेहेरा करून तो हसला आणि मला थोडावेळ थांबावयाला त्याने सांगितले. तोंपर्यंत सातव्या मजल्यावरल्या एका खोलीत त्याच्या नोकरानें माझे सामान ठेवले होते तिथे जाऊन मी विचार करीत बसलों. अर्ध्या तासाने तो नोकर आला, आणि मला खालीं बोलवतात म्हणून सांगून गेला. मी खालीं गेलो तो एक पचवीस तीस वर्षांचा मुसलमान तरुण तिथें उभा होता. एक हिंदी माणूस पाहून आता माझे सर्व प्रश्न सुटणार म्हणून मला इतका आनंद झाला कीं त्याचें वर्णन करता येणार नाही. मि. खान पॅरीसमध्ये शिकत होते. या हॉटेलाला

ते बरेच दिवस रहात होते. त्यांना माझ्या सर्व अडचणी मी सांगितल्या. त्यांनी फ्रेचमध्ये त्या म्हातान्याला मला काय पाहिजे नको ते सर्व समजावून सांगितले, आणि माझ्या खोलीचे मी दिवसाचे १५ फ्रँक भाडे द्यावे असे ठरले. आता माझा जीव खूपच खाली पडला.

श्री. हर्षे यांना माझे पत्र कसे मिळाले नाही, त्यांनी जागा बदलली, की माझा पत्ता चुकला असा विचार करित मी माझी बॅग उघडली आणि श्री. हर्षे यांचीं जुनीं पत्रे बाहेर काढलीं. पत्रावर १७, रू ला सेपिद् असा पत्ता होता, आणि मी १७ ऐवजीं २७ आकडा मनात धरून पॅरीस धुडाळीत होतो ! याच रस्त्यावर १७ नंबर जवळच कुठे तरी असणार ! मी कपडे घातले आणि तडक बाहेर पडलों १७ नंबरच्या घरातल्या होतेल द लक्समध्ये आपल्या खोलीत वाचीत बसलेले हर्षे मला सापडले. मला अतिशय आनंद झाला. हर्षे यांची सध्या परीक्षा चालू आहे. मात्र उद्या ते परीक्षेतून मोकळे होणार. त्यांच्या पत्त्यावर पॅरीसमध्ये मागवलेली माझी हिंदुस्थानाहून आलेलीं सर्व पत्रेही मला एकदम मिळालीं. आता पॅरीस मला बरे वाटू लागले. पॅरीसमधील माझे पहिले दोन तास म्हणजे सुखदुःखाचे प्रसंग खच्चून भरलेले, क्षणोक्षणीं प्रेक्षकांची उत्कठा वाढवणारे एक नाटकच झाले म्हणायचे !

* * *

ता. २१ जून—

सुंदर बर्लीन आणि घाणेरडे पॅरिस !—चित्रकार भट्टा !—
स्वावलंबनी हॉटेल !—

सकाळीं ८ वाजता हर्षे यांना भेटायला गेलों. त्यांना आज परीक्षेला जायचें आहे. तेव्हा त्यांच्याच हॉटेलमध्ये राहणाऱ्या श्री. कालेलकर नावाच्या एका हिंदी विद्यार्थ्याशीं त्यांनी माझी ओळख करून दिली, आणि मला पॅरीस दाखवावयाची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकली.

एका लहानशा कॅफेमध्ये मी आणि कालेलकर कॉफी घ्यावयाला गेलों. हे कॅफे अगदींच अस्वच्छ आणि मुंबईतल्या एखाद्या मद्राशाच्या

कॉफीच्या दुकानासारखे वाटले. समोर पडलेले एक फ्रेच वृत्तपत्र कालेलकराना वाचून दाखवावयाला मी सांगितले. मॉ. ब्लूम याच्या सोशालिस्ट सरकारने कालच राजीनामा दिल्याची बातमी होती. फ्रान्सचे पॉप्युलर फ्रंट सरकार खलास झाले म्हणायचे.

बर्लीनहून आल्यावर पॅरीस फारच अस्वच्छ वाटते. मी रहातो हा भाग वाङ्मयात आणि कलेच्या इतिहासात अजरामर झालेला असा पॅरीसचा भाग आहे. पॅरीसमधल्या चित्रकार, कवी वगैरे कलावताचे जिथे वास्तव्य असते तो हा लॅटिन् क्वार्टर्स. याच भागात पॅरीसची सुप्रसिद्ध सॉर्बा युनिव्हर्सिटी आहे. त्यामुळे बहुतेक विद्यार्थीही याच भागात रहातात. नाना देशातले आणि नाना रंगाचे विद्यार्थी इथे रस्त्यात दृष्टीला पडतात. एखादा काळा कुळकुळीत, धिप्पाड निग्रो तरुण एखाद्या सुंदर नाजुक फ्रेच मुलीच्या हातात हात घालून जातो आहे, हे दृश्य पॅरीसमध्ये असाधारण नाही. फ्रान्सच्या थोर पुरुषाना जेथे पुरतात ती पॅथिऑन् इमारत इथेच आहे. पॅथिऑनवरून आम्ही लक्सेबुर्ग गार्डन्समध्ये गेलो. पॅरीसमधली ही एक अवाढव्य बाग आहे. मात्र बर्लीनमधले सुंदर स्वच्छ रस्ते आणि बागा पाहिल्यानंतर पॅरीसमधल्या बागाविषयी आणि रस्त्याविषयी काहीच वाटत नाही. मी रहातो त्या रू ला सेपीदच्या बाजूच्या एका लहानशा रस्त्यावर भाजीची दुकाने आहेत. त्या रस्त्यावरील हातगाड्या-वरून भाज्या विकणाराची ओरड आणि रस्त्यात पडलेला केरकचरा पाहून मला मुंबईच्या मुगभाट भागाची आठवण झाली !

दुपारी १२ वाजता आमच्या शेजारच्या रस्त्यावर असलेल्या होटेल द पे मध्ये भट्टाचार्य नावाच्या एका बंगाली विद्यार्थ्याकडे मला कालेलकर घेऊन गेले. भट्टाचार्य ही एक विलक्षण व्यक्ती आहे. तो शिल्पकार आहे. चित्रकलेच्या अभ्यासाकरता तो पॅरीसमध्ये आला आहे. आम्ही खोलीत शिरलो तेव्हा तो धोतर नेसला होता आणि त्याच्या अगात एक फाटका गजीफ्रॉक होता. चुलीवर काही तरी शिजवण्यात तो गुग होता ! त्याच्याकडे बरेच हिंदी विद्यार्थी जेवायला येतात. त्यांना हिंदी पद्धतीचे जेवण करून तो घालतो आणि त्या उत्पन्नावर स्वतःचा चरितार्थ चालवून चित्रकलेचा अभ्यास करतो. सर्व विद्यार्थी त्याला 'भट्टा' म्हणतात. स्वभावाने भट्टा अगदी

गरीब आहे. एखाद्या सुगृहिणीप्रमाणे समोरच्या टेबलावर त्याने आमच्या-साठी बशा माडल्या, आणि कॉलीफ्लॉवर, बटाट्याची भाजी, भात, रसगुळा वगेरे पदार्थ आम्हाला वाढले. भट्टा जेवण छानच करतो. रोडिऑलॉजीच्या अभ्यासाकरता पॅरीसमध्ये आलेले डॉ. आठले नावाचे एक विद्यार्थी आणि फ्रेच इडियातून कायद्याच्या अभ्यासाकरता आलेले मि. कुड्ड नावाचे एक गृहस्थ मला इथेच भेटले. भट्टाजवळ सारी एक खोली आहे. खोलीला लागून मोरीचा भाग आहे. तिथेच स्टोव्हवर जेवण वगैरे सर्व काही तो करतो खोलीतल्या विछान्यावर, खुर्च्यावर, स्टुलावर जागा मिळेल तिथे जेवायला येणारे विद्यार्थी बसतात. खोलीच्या एका कोपऱ्यात लाकडी घोडे, अर्धवट काढलेली चित्रे वगैरे अडगळ पडली आहे. भट्टाची 'लॅडलेडी' खालच्या मजल्यावर रहाते. तिच्या दोन मुली भट्टाच्या मॉडेल्स ! युरोपियन कादंबऱ्यातून चित्रकाराच्या सहाय्या किंवा सातव्या मजल्यावरल्या 'घरट्या' (Gairot)-ची वर्णने आपण वाचतो तसे हे भट्टाचे 'घरटे' आहे. पॅरीसमधले विश्वविख्यात चित्रसंग्रहालय 'लूव्हर' मला दाखवण्याचे आणि तिथल्या प्रख्यात कलाकृतींचे मर्म समजावून देण्याचे भट्टाने मला कबूल केले.

दुपारी मी, कालेलकर आणि डॉ. आठले टॉमस कुक कंपनीच्या प्लास द ला मादलीनमधल्या ऑफिसकडे चाललो होतो. रस्त्यात पादऱ्या लेसची उच विचित्र टोपी डोक्याला घातलेली एक खेडवळ फ्रेच मुलगी आमच्या दृष्टीला पडली माझ्या गळ्यात कॅमेरा होता.मी सहज म्हटले, हिचा फोटो घेऊ या. डॉ. आठले एकदम पुढे गेले आणि फ्रेचमध्ये त्या मुलीला त्यांनी विचारले. ती मोठ्या आनदाने कबूल झाली. ट्यूब स्टेशनात भरपूर विजेचा उजेड असतो म्हणून जवळच्याच एका ट्यूब स्टेशनात आम्ही उतरलो प्लॅटफॉर्मवर एका मोठ्या दिव्याखाली तिला उभी करून आम्ही तिचा फोटो घेतला.

३ जुलै रोजी व्हेनिसहून निघणाऱ्या कांटे व्हेडें बोटीने हिंदु-स्थानला परत जावयाचे मी ठरविले होते कुकच्या ऑफिसात कळले, की स्पॅनिश युद्धामुळे बऱ्याच इटालियन बोटींचे कार्यक्रम रद्द झाले आहेत आणि २३ जुलैपर्यंत दुसरी इटालियन बोट नाही. माझे इटालियन कप-

नीचें रिटर्न तिकीट असल्यामुळे आता २० दिवस करायचे काय हा प्रश्न माझ्यासमोर उभा राहिला. उगाच गावोगाव भटकावयाचा मला आता कटाळा आला आहे. इटालियन बोटीचे तिकिट असले तरी दुसऱ्या कुठल्याही बोटीवर आम्ही 'ट्रॅन्सफर' देऊ शकू असे, कुक कंपनीने सांगितले तेव्हा माझ्या जिवात जीव आला.

परत येताना पॅरिसमधल्या प्रख्यात लाफाये स्टोअर्समध्ये मी काहीं वस्तू खरेदी केल्या, आणि आम्ही सर्व डॉ. आठले याच्या खोलीवर गेलों. तिथे गणित विषयात डॉक्टरेट घेण्याकरिता पॅरिसला आलेले पंडितजी नावाचे एक गृहस्थ आणि एक पजाबी विद्यार्थी भेटला. पंडितजी पन्ना सस्थानातले आहेत. ज्या पजाबी विद्यार्थ्यांबरोबर विद्यार्थ्यांसाठी जी खास भोजनालये (Foyer et etudents) आहेत त्यापैकी एकात सध्या. काळचे जेवण घेण्याकरता मी गेलों. या हॉटेलात मोठी मजा असते. दर माफक असतात, आणि टिप्स वगैरे द्याव्या लागत नाहीत. कारण इथे स्वतःचे पदार्थ स्वतःच घ्यावे लागतात. एका बाजूला सर्व पदार्थ माडून ठेवलेले असतात आणि तिथे तीन चार मुली उभ्या असतात. जवळच्याच कोंपऱ्यात ट्रे, काटे, चमचे, बशा वगैरे असतात. आपण तिथे, जायचे, एक ट्रे आणि हव्या तितक्या बशा व काटेचमचे घ्यायचे. नंतर त्या मुलींकडे जाऊन पहिल्या मुलीकडून आपणाला हवी ती 'सूप' बोट दाखवून घ्यायची. दुसरीकडून इतर वाटेल ती 'साइड डिश' घ्यायची, तिच्या पुढे उभ्या असलेल्या तिसरीकडे जायचे आणि हवे ते 'पुडिंग' तिच्याकडून घ्यायचे. ही तिसरी मुलगी ट्रेमधले सर्व पदार्थ पहाते आणि त्याचे बिल करून ते ट्रेमध्ये ठेवते आणि त्याबरोबरच आपणाला हव्या असलेल्या पाढऱ्या किंवा तांबड्या दारूची एक लहानशी बाटली देते. हा ट्रे घेऊन आपण रिकाम्या असलेल्या टेबलावर जाऊन बसायचे. खाऊन झाल्यावर बिल खिशात काढून घ्यायचे आणि सर्व बशासह तो ट्रे एका कोंपऱ्यात उभ्या असलेल्या कपबशा धुणाऱ्या नोकराजवळ नेऊन द्यायचा. बाहेर पडताना आपलें बिल कॅशरजवळ चुकते करावयाचें. या 'स्वावलंबनी' दुकानात पदार्थही बरे असतात आणि दरही स्वस्त असतात. माझ्यासारख्या फ्रेंच न येणाऱ्या माणसाची तर चागलीच सोय होते. स्वतःच्या डोळ्यांनी बघून आपणाला चागला दिसेल

तो पदार्थ बोटाने दाखवून मागून घ्यायचा, तोंड उघडायचें कारण नाही ! साडेदहा फ्रँक, म्हणजे १३ आण्यात माझे पोटभर जेवण झाले.

९ वाजता शा एलिसी या पॅरिसमधल्या प्रख्यात रस्त्यावर असलेल्या एका सिनेमात इंग्लिश चित्रपट पहावयाला आम्ही गेलो. चित्रपट अगदीच सामान्य होता. तिकिटांला मात्र २१ फ्रँक्स म्हणजे जवळ जवळ पावणेतीन रुपये द्यावे लागले. वर आणखी ओव्हरकोट काढून घेणाऱ्या आणि जागा दाखवणाऱ्या मुलीला ४ फ्रँक्स दक्षिणा द्यावी लागली ती वेगळीच !

* * *

ता. २२ जून—

आज 'ॲक्रोपोल' नावाच्या एका ग्रीक हॉटेलात दुपारचे जेवण घेतले. ग्रीक जेवण जरा मसालेदार असते त्यामुळे हिंदी विद्यार्थ्यांना ते बरेच आवडते. अगदी साधे दुकान आहे हे. लावच लाव टेबलावर नुसता कागद अथरला आहे आणि रागेने बसलेले जपानी, नीग्रो, फ्रेंच, हिंदी विद्यार्थीविद्यार्थिनी मोठमोठ्याने हसत खिदळत खात आहेत. आम्हाला पदार्थ आणून देणारी हसतमुख ग्रीक मुलगी भली धिप्पाड आणि उच आहे.

लोदिऑ थिएटरात आज रात्री अलेक्झांडर ड्यूमाचे प्रख्यात 'कॅमिल' नाटक आहे. याच नावाचा नॉर्मा टॅल्माजचा अविस्मरणीय चित्रपट मी मुंबईत पाहिला होता. पूर्वी या नाटकात फ्रान्सची सुप्रसिद्ध नटी सारा बर्नहार्ट कॅमिलचे काम करी. आज कुणीतरी नवीन नटी कॅमिलचे काम करित आहे. १५ फ्रँकचे तिकीट काढून मी आणि कालेलकर आत गेलो. जुन्या तऱ्हेचें पण भव्य असें हे तीन मजली थिएटर आहे. बसायला लाल मखमलीच्या मऊ खुर्च्या होत्या. नाटक ९ ला सुरू झाले आणि १२ ला आटपले. नाटक छान झाले. पण शेवटचा पडदा पडल्यावर प्रेक्षकांनी टाळ्याचा गजर केला आणि मरून पडलेली कॅमिल प्रेक्षकांच्या टाळ्याचा स्वीकार करण्याकरता हसत हसत पुढे आली हे मला आवडले नाही. या सुंदर, शोकर्पयवसायी नाटकाचा अशाने विरस होतो, असें मला वाटते.

* * *

ता. २३ जून—

न्यूमॅटिक पत्र !—मुसलमानसुद्धां आयंदूच !

मी पेन क्लबचा सभासद आहे आणि जागतिक पेन कॉंग्रेस सध्या पॅरीसमध्ये चालू आहे. कॉंग्रेसच्या चिटणीसाना पॅरीसमध्ये आल्याचे मी कळविले होते चिटणीस मॉ. बेजामिन् क्रेमो याचें पत्र मला आले आहे. हिदुस्थानचे प्रतिनिधी ऑक्सफर्डचे डॉ. अमिया चक्रवर्ती आहेत. मला नुसता एक प्रेक्षक म्हणून हजर रहाता येईल. बहुतेक कारभार फ्रेचमध्ये चालणार. मी जाऊन काय करायचे ते मला समजत नाही. दुसरे एक न्यूमॅटिक (Pneumatic) पत्र आहे. ते प्रख्यात क्रांतिकारक फ्रेच कवी लुई अरेगॉ याचे आहे. आमच्या हिदुस्थानी पुरोगामी लेखकसंघाचे बॅ. सजद झहीर यांनी अरेगॉना माझ्यासबधी लिहिले होते. म्हणून अरेगॉनीं मला भेटायला बोलावले आहे. 'सेस्वा' या पॅरीसमधल्या पत्राचे ते संपादक आहेत. पत्राच्या ऑफिसमध्येच त्यांनी मला बोलावले आहे. पत्रातले अरेगॉचे इंग्लिश पाहून मला हसू कोसळले. त्यांना इंग्लिश येत नाही, आणि मला फ्रेच येत नाही. आम्ही बोलायचे काय हा प्रश्नच आहे !

न्यूमॅटिक लेटर ही एक पॅरीसमधली मजेदार चीज आहे. पॅरीसमध्येच आपणाला कुणाला ताबडतोब पत्र मिळावे अशी इच्छा असेल, तर या पद्धतीने पत्र धाडावे. तारेच्या फॉर्मसारखा एक फॉर्म असतो. त्यावर मजकूर लिहून द्यायचा. पॅरीसच्या ज्या भागात आपला मित्त असेल त्या भागातल्या पोष्ट ऑफिसात तो घडी केलेला फॉर्म ताबडतोब जाऊ शकतो. पोष्टाच्या सर्व शाखा रस्त्याखालून जाणाऱ्या पोकेट नळ्यांनी जोडलेल्या आहेत म्हणतात. त्या नळीतून हवेच्या दाबाने ते पत्र धाडले जाते आणि पत्र दिल्यापासून एक तासात ते दुसऱ्या इमाला मिळते.

दुपारी पॅरीसमध्ये सध्या चालू असलेले सुप्रसिद्ध प्रदर्शन पहावयाला गेलो. वार्टेंट फ्रेंच फॅसिस्ट पक्षाने लावलेले मोठमोठे चित्रफलक दिसले. रशियात मार्शल तुखाचेव्हस्की यांना गोळी घालून ठार करण्यात आल्याची बातमी या फलकावर असून फ्रेंच लोकाना कम्युनिस्टांच्या राक्षसी लीलाविरुद्ध

सावधगिरीची सूचना देण्यात आली आहे. स्पॅनिश युद्धात स्पॅनिश सरकारला सहाय्य गोळा करण्याकरता म्हणून कम्युनिस्टांनी घेतलेल्या सभाचेही चित्तफलक रस्त्यात जिथे तिथे दिसत आहेत. प्रदर्शनातले रशियन आणि जर्मन पॅव्हिलियन्स अतिशय प्रेक्षणीय आहेत. दोन हाड-वैऱ्याच्या पॅव्हिलियन्सना समोरासमोर जागा देण्यात फ्रेंच सरकारने मोठाच विनोद केला आहे, यात शका नाही.

पॅरीसमध्ये कुठेही पहा, रस्त्यात दिसणारी टॅक्सी सिव्हेन किंवा रेनो या फ्रेंच मेकचीच असते. फ्रेंचाची ही स्वदेशीची आवड कौतुकास्पद आहे.

कुणाही हिंदुस्थानी माणसाला मग तो मुसलमान असो, की हिंदू असो, फ्रेंच लोक 'आयदू' म्हणजे हिंदू म्हणतात. मुसलमानालाही आपण 'आयदू' आहोत म्हणून सागावे लागते. मुजे-सावरकराना हे ऐकून आनदाचे भरते येईल !

* * *

ता. २४ जून-

तुम्हाला बहुपत्नित्व मान्य आहे काय ?-फ्रान्स हिंदु-स्थानच्या बराच जवळ दिसतो !

कुक्समध्ये मला कळले, की तिकीट बदलून मला फ्रेंच बोटीवरून हिंदुस्थानला जाता येईल. व्हेनिस ते मुंबई इटालियन बोटीच्या तिकीटाइतकेंच मासेंयू ते कोलबो फ्रेंच बोटीचे तिकीट आहे. जाता जाता सिलोनही पाहता येईल असा विचार करून मी मोठ्या आनंदाने फ्रेंच बोट केव्हा निघते म्हणून विचारलें. मेसाजरी मारि-टार्डम कंपनीची 'झा लॅबोर्ड' बोट उद्याच मासेंयहून सुटणार, असें कुक्सच्या माणसानें सांगितले. ताबडतोब मी माझी जागा रिझर्व्ह करावयाला सांगितली. मी आता यूरोप सोडून हिंदुस्थानला जायला अगदीं अधीर झालों आहे. कुक्सच्या माणसाबरोबर मी बोलत उभा असता माझ्या बाजूला अमेरिकेला जाऊ इच्छिणारा एक युरोपियन गृहस्थ उभा होता. अमेरिकेचा व्हिसा देण्यापूर्वी अमेरिकन वकीलातीत किती

मूर्खपणाचे प्रश्न विचारातात ते तो सागत होता. तुम्हाला बहुपत्नीत्व मान्य आहे काय ? अमेरिकन् सरकार उलथून पाडण्याचा तुमचा विचार आहे काय ? वगैरे वगैरे. छापील फॉर्मावर हे प्रश्न असतात आणि त्याची उत्तरे भळून द्यायची असतात !

दुपारी भट्टाबरोबर जगविख्यात 'लूव्हर' चित्रसंग्रहालय पहावयाला गेलो. सान्या स्त्रीसौंदर्याचे प्रतीक समजला जाणारा 'व्हिनस् द मिलो'चा प्राचीन पुतळा, लिओनार्डो दा विंचीचे 'मोना लिसा' हे चित्र, वगैरे वगैरे लहानपणापासून वाचीत आणि ऐकत आलेल्या अमर कलाकृती पाहिल्या.

शिल्पकला विभागात इजिप्शियन सेखमेतचा पुतळा आमच्या नारसिंहावतारासारखा वाटला !

रात्री श्री. हर्षे याजकडे जेवावयाचे आणि ९-३५ ला मार्सेयसाठी सुटणारी गाडी गार दु लिऑ स्टेशनावर पकडावयाची.

हर्षे याजकडे त्यांनी स्वतः हातांनी केलेली खिचडी, चपाती, केळ्याची शिखरण वगैरे पदार्थ पोटभर खाल्ले. ९ वाजता मी आणि हर्षे टॅक्सी करून स्टेशनकडे जावयास निघालो दरवाजावर तिकीट तपासणारा फ्रेंच रेल्वे अधिकारी वजन केल्याशिवाय माझे सामान आत जाऊ देईना. सान्या युरोपात माझ्या दोन बॅगाचे कुठेच वजन करावे लागले नाही, म्हणून त्याला आम्ही परोपरीने सांगितले. पण तो ऐकेना. त्याच्या बाजूला दुसरा एक फ्रेंच तिकीटकलेक्टर उभा होता. त्याने माझ्याकडे बघून डोळा मिचकावला आणि हाताने खूण केली. खिशातून २ फ्रॅक्स काढून मी त्या अधिकाऱ्याच्या हातावर ठेवले. त्याने सलाम करून आम्हाला आत जाऊ दिले ! युरोपात हा प्रथमच अनुभव आला. फ्रान्स हिंदुस्थानच्या बराच जवळ दिसतो. २ फ्रॅक्स किंवा ४ आप्यात आमच्या हिंदुस्थानातला फाटका तिकिट कलेक्टरही खूप झाला नसता. म्हणजे या बाबतीत फ्रान्स मागासलेला दिसतो.

आठ माणसांचा एक सबध क्वाट्रॅट मला मिळाला. फक्त एक तरुण फ्रेंचमन त्या क्वाट्रॅटमध्ये होता. रात्र बसून काढायला नको. बरोबर ५-३५ ला गाडी सुटली.

ता. २५ जून-

झां लॅबोर्डर ' ऑल इंडिया फेडरेशन ! '

पहाटे ३ ला जागा झाली आणि मग झोपच येईना. ५ वाजता लिऑ हे फ्रान्समधले सुप्रसिद्ध शहर आले. तिथे मी काँफी घेतली. हे फ्रेंच लोक मला हिंदी लोकासारखेच वाटतात. बोलायला अघळपघळ आणि कपड्यालच्यात जरा गबाळ आणि बावळटच. इतर युरोपियन या लोकाना अगदीच गावठी समजत असतील ! गाडीच्या बाहेर मी पाहिले. दोन्ही बाजूंना पाढरा रंग दिलेल्या लाल कौलाच्या फ्रेंच खेड्यातल्या मासले-वाईक घराचे पुजके दिसत आहेत.

आता सकाळचे ९ वाजले आहेत. आम्ही मार्सेयच्या जवळ येत आहोत. दूरवर समुद्र दिसतो आहे. आजूबाजूला उंच उघड्या बोडक्या खडकाच्या रागा उन्हात तळपत आहेत. बरोबर १० वाजता मार्सेय स्टेशनात गाडी शिरली. ' झा लॅबोर्ड ' दुपारी ४ वाजता सुटावयाची आहे. कुठे तरी हॉटेलात पैसे घालवण्यापेक्षा सरळ बोटीवर नेऊन सामान ठेवावे, आणि ४ वाजेपर्यंत वाट पहावी असे मी ठरविले. एक टॅक्सी करून मी धक्क्याकडे गेली. बोटीवर इतर नोकरचाकर होते, पण मुख्य अमलदार कुणीच नसल्यामुळे सामान डेकवर एका बाजूला ठेवून केबिनसाठी २ वाजता बोटीचा पर्सर येईपर्यंत वाट पहावी लागणार.

या फ्रेंच बोटीवर कुणी इंग्लिश बोलणारा किंवा एखादा हिंदी माणूस जर भेटला नाही, तर बोटीवरचे १७ दिवस म्हणजे एकात कोठडीचीच मला शिक्षा होणार या भीतीने मी गागरून गेली होतो. इतक्यात एक तरुण हिंदी विद्यार्थी समोरून येताना माझ्या दृष्टीला पडला. मला हायसे वाटले. नंतर मद्रास, त्रिवेद्रम, कोलबो येथे जाणारे आणखीही हिंदी विद्यार्थी भेटले.

आम्ही तिघेचौघे मार्सेयमधल्या एखाद्या हॉटेलात दुपारचे जेवण घ्यावे म्हणून बाहेर पडलो. रखरखीत ऊन पडले आहे. युरोपात आतापर्यंत कुठेही न दिसणाऱ्या गोष्टी मार्सेय बदरात दिसल्या. त्या म्हणजे धूळ आणि घवघवणाऱ्या माशाचे थवे ! बदराच्या आजूबाजूचे रस्ते आणि घरे मला अगदीच घाणेरडी आणि धुळकट वाटली.

चागलेंसें दुकान कुठें दिसेना. एका लहानशा दुकानात आम्ही शिरलो. मुबईत भेंडी बाजार किंवा गोदीजवळ दुकाने आहेत तशापैकी हें दुकान आहे. इंग्लिश चित्रपटात खलाशी, लफगे वगैरे लोक ज्या प्रकारच्या भिकार दुकानात खायला प्यायला येतात, अगदीं तसें हें दुकान आहे. समोर गळ्यावर एक फ्रेच म्हातारी बसली आहे. तिच्या ओठावर रुपेरी मिसरूड आहे, आणि तिच्या हनुवटीवरही तुरळक रुपेरी केस दिसत आहेत ! आपल्या मळकट झग्याच्या बाह्या दडावर चढवून त्या म्हातारीची दहा बारा वर्षांची गलेलढ मुलगी जाड्याभरड्या घाणेरड्या बशातून आम्हाला खायचे पदार्थ आणून देते आहे. लाकडी फळ्या कशा तरी ठोकून तयार केलेल्या एका टेबलावर आम्ही जेवतो आहोत. भूक सपाटून लागली आहे, आणि आजूबाजूच्या वातावरणाची आम्हाला मुळीच पर्वा नाही !

१ वाजता आम्ही बोटीवर परत आलो. ३-३० वाजले तरी बोटीच्या अमलदाराचा पत्ता नाही. ३-४५ ला पर्सरसाहेब डुलत डुलत आले. माझें तिकीट तिसऱ्या वर्गाचे आहे. कपनीने मला तिकीट दिलें; पण तिसऱ्या वर्गाच्या सर्व केबिन भरून गेल्या आहेत. माझ्या तें पथ्यावरच पडले. सेकड क्लासमधल्या केबिनमध्ये मला जागा देण्यात आली. ४ वाजून गेले तरी बोट हालण्याची चिन्हें दिसत नाहीत

माझ्या केबिनमध्ये पोर्टसय्यदला उतरून पॅलेस्टाईनला जाण्याकरता अमेरिकेहून आलेला एक सुस्वभावी तरुण ज्यू आहे. चार जणांच्या केबिनमध्ये आम्ही दोघेच म्हणून मी खुषीत होतो, इतक्यात लाब काळे झगे घातलेले दोन जखल म्हातारे ज्यू रब्बी (धर्मोपाध्याय) आमच्या केबिनमध्ये आले.

ही फ्रेच बोट कोलंबोवरून फ्रेच इंडोचायनाची राजधानी सायगाव येथें जाणार, आणि नंतर पुढे कोबे, जपानपर्यंत जाणार. बोटीवर बरेचसे फ्रेच लष्करी अधिकारी, त्यांच्या बायका आणि मुले आहेत. ते बहुतेक सायगाव येथे जात आहेत. फ्रान्समध्ये शिकण्याकरता आलेले इंडोचायना, सायगाव, वगैरे फ्रेच वसाहतीतले बरेचसे इंडोचायनीज विद्यार्थीही बोटीवर आहेत. बोटीवर काम करणारे बहुतेक सर्व वेटर बारीक डोळ्याचे, लाब सफेत सदरे घातलेले इंडोचायनीज आहेत.

६-३० ला जेवणाची घटा झाली. आमच्या टेबलावरल्या इंडोचायनीज वेटरला थोडें इंग्रजी येते. आम्ही सहासात हिंदी उतारू एका लाबलचक टेबलावर बसलों आहोंत. हें टेबल म्हणजे ऑल इंडिया फेडरेशनच म्हटले पाहिजे. मी मुबईचा आहे. माथुर आणि श्रीवास्तव हे दोघे यू. पी. मधले आहेत. डॉ. मेनन त्रिवेद्रमचे, सैनुद्दिन हे मलबार-मधले आहेत. बो टिन् हा रगून,—ब्रह्मदेशातला, आणि डॉ. लेनोरा सिलोनमधले ! आम्ही जेवीत असता ७ वाजता बोटीने मासेंय्यचा घक्का सोडला.

* * *

ता. २६ जून—

आमचे युरोपियन आणि एशियाटिक गट,—“मसी मास्यूर !”
—उगाच नाहीं हिटलर ज्यूद्वेष्टा झाला !

आमच्या बोटीवर एक इंडो—चायनीज डॉक्टर, त्याची बायको, आणि त्याची तीन चार वर्षांची सुंदर गुटगुटीत मुलगी आहे. डेकवर माझ्या शेजारीं बसले असता डॉक्टरांना माझ्याशीं काय काय पुष्कळ बोलायचे आहे. पण त्यांना इंग्लिश येत नाहीं, आणि मला फ्रेंच येत नाहीं ! डॉक्टर मारे छातीवर दोन्ही हात ठेवीत आहेत, पुढे हात नाचवीत आहेत आणि दम लागेपर्यंत खुणा करीत आहेत पण मला काहीं कळत नाहीं. शेवटीं एक दोन फ्रेंच शब्द त्याच्या तोंडातून फुटतात. तेही मला कळत नाहींत. मला हसू कोंसळते, आणि ते इंडो चायनीज डॉक्टरही हसू लागतात.

हे इंडो—चायनीज लोक चिनी लोकासारखे धिप्पाड आणि पिवळ्या रंगाचे नाहींत. ते चांगलेच गोरे आहेत. पण टेगणे आणि कर्मरेत अगदी बारीक. डोळे बारीक आणि नाक बसके असले तरी इंडो—चायनीज स्त्रिया मात्र तांबूस गोऱ्या रंगामुळे आणि नाजूक बांध्यामुळे सुंदर दिसतात. डॉक्टराची बायको नखशिखान्त युरोपियन बायकासारखा पेहेराव करते.पण आपल्या काळ्या कुळकुळीत भरदार केसाची जपानी स्त्रिया-प्रमाणें ती अत्यंत आकर्षक रचना करते. बोटीवरील सर्व इंडोचायनीज

मंडळी आम्हा हिंदी लोकांशीं अत्यंत आपलेपणानें वागण्याचा प्रयत्न करतात. फ्रेंच उतारू आणि त्याचीं बायकामुले असा एक गट, आणि आम्ही हिंदी उतारू, हे इंडोचायनीज आणि एक व्हॅलेरा नावाचा स्पॅनिश मुलगा असा दुसरा गट आहे. अर्थात् फ्रेंच उतारू आमच्याशीं फार चांगल्या तऱ्हेनें वागतात. पण आपोआपच युरोपियन आणि एशि-याटिक असे हे गट पडले आहेत.

व्हॅलेरा १८-१९ वर्षांचा तरुण आहे. आपल्या आईला आणि धाकट्या भावडाना घेऊन तो फिलिपाईन्सला चालला आहे. त्याचा बाप फिलिपाईन्समध्ये मॅनिला येथे नोकरीला आहे. व्हॅलेराचे मूळ गाव बार्सिलोना. व्हॅलेराला थोडे थोडे इंग्लिश येतें. आपण जनरल फ्रॅंकोच्या विरुद्ध आहोंत, तो म्हणाला. लोकसत्ताक स्पॅनिश सरकारचा जर फ्रॅंकोनें पराभव केला, तर बार्सिलोना येथे आपण मुळींच परत येणार नाहीं, असें त्यानें सांगितलें. स्पॅनिश लोक फारसे गोरे नसतात. भुन्या केसाच्या एखाद्या गोरटेच्या हिंदी मुलासारखा व्हॅलेरा दिसतो. म्हणूनच तो आमच्यात मिसळतो कीं काय कोण जाणे. फार सुस्वभावी पोरगा आहे.

या इंडो-चायनीज लोकांच्या चालचलणुकींतले सौजन्य वाखाणण्यासारखे आहे. सध्याकाळीं जेवणाची घटा झाल्यावर डिनर हॉलकडे जाण्याकरता जिन्यावरून उतरत असता त्या इंडो-चायनीज डॉक्टराच्या छोट्या मुलीला मी उचलून घेऊन खालीं उतरलों. तिची आई पुढें गेली होती. तिने मागे वळून पाहिलें तेव्हा मी मुलीला खालीं उतरून ठेवीत होतो. ती मुलगी एकदम धावत आईकडे गेली. डॉक्टरांच्या बायकोने हात धरून तिला पुन्हा माझ्याकडे आणले, आणि ‘मर्सी मॅस्यूर !’ (थॅंक यू, सर) करावयाला लावले. आपल्या ३ वर्षांच्या मुलीने दुसऱ्या गृहस्थाचे आभार मानावयाचा शिष्टाचार दाखविला नाहीं, हें त्या बाईला सहन झाले नाहीं ! ✓

रात्री १०-३० ला मी केबिनमध्ये झोपावयाला गेलों तों ते दोघे म्हातारे ज्यू धर्मोपाचार्य आपलें बायदल कीं टॅल्मड् काय ते हातात घेऊन जोरजोरात पुटपुट होतें. आता झोप कशी येणार ? माझ्या केबिनमधल्या या दोन म्हाताऱ्यानीं कालपासून माझें डोकें उठवले आहे. पहावें तेव्हा हे

म्हातारे तीं धर्मपुस्तके हातात घेऊन जोरजोराने पुटपुटत खुर्चीवर बसून डुलत असतात. काल रात्री ११-३० वाजेपर्यंत असे पुटपुटत होते. आज पहाटे ५ ला मी जागा झालो, तों दिवा लावून या जोडीचा जप चाललाच होता. आपल्या टक्कल पडलेल्या डोक्याला आणि दोन्ही दडाना लाकडाचे कसलेसे चौकोनी तुकडे बाधून सकाळीं हे थेरडे मंत्र पुटपुटत होते. हा काय विधी आहे कुणाला ठाऊक ! केबिनच्या बाहेर जेवायलासुद्धा हे बाहेर पडत नाहीत. यहुदी लोक एका विशिष्ट पद्धतीने मास शिजवतात. तसे मास बोटीवर मिळत नाही, म्हणून पाव, लोणी आणि काही फळे वेटरकडून हे केबिनमध्येच मागवतात आणि तेवढेच खाऊन रहातात. याच्या धर्मवेडापुढे मी हात जोडतो. पण केबिनमधून या पीडा केव्हा जातील असे मला झाले आहे. दोन दिवसांनी पोर्टसय्यदला उतरून हे जाणार, या आशेवर मी दिवस काढतो आहे. याच्या या वेळीं अवेळीं चाललेल्या पुटपुटण्याने शांत झोप मला मिळतच नाही. असेच कुणीतरी ज्यू कुठल्या तरी प्रवासात हिटलरला भेटले असावे, आणि तेव्हा पासून तो ज्यूद्वेषा झाला असावा !

* * *

ता. २७ जून-

आज सकाळीं १० वाजता मुसोलिनी आपल्या विरोधकाना जिथे खडी फोडायला पाठवतो त्या लिपारी बेटाजवळून आमची बोट गेली. १२ वाजता माऊट एटना दृष्टीला पडला. दुपारी २-४५ला एका बाजूला इटलीचा किनारा, दुसऱ्या बाजूला सिसीली बेट दिसत आहे. या दोहों-मधल्या मसीना सामुद्रधुनीतून बोट जात आहे. ही सामुद्रधुनी अत्यंत चिंचोळी असल्यामुळे किनार्यावरच्या एखाद्या माणसाला हाक मारतां येईल इतका किनारा जवळ वाटतो.

टूंग नावाच्या एका इडो-चायनीज विद्यार्थ्याशी माझी बरीच गट्टी जमली आहे. तो पॅरीस येथे दंतवैद्यकीचा अभ्यास करतो. तीन महिन्यांच्या सुट्टीत सायगाव येथे तो आपल्या घरी जात आहे. त्याचा बाप सायगाव व सिगापूर येथे रेशमाचा व्यापार करतो. त्याची आई मलाया जातीची आहे. मागल्या सुट्टीत तो अमेरिका पाहून आला.

मद्रासलाही आपण एकदा आलों होतो, तो म्हणाला. मुंबई पहायची त्याची फार इच्छा आहे. त्याला इंग्लिश चागले येतें. बोटीवरल्या फ्रेंच नोटीसा वाचून घेण्याकरता आम्हाला त्याचा फार उपयोग होतो.

* * *

ता. २८ जून ते ३ जुलै—

ता. २८ जून रोजी सध्याकाळीं ६-३० च्या सुमाराला क्रीट बेटा-जवळून आमची बोट गेली.

ता. २९ रोजी आमची बोट पोर्ट सय्यदला पोहोचावयाची होती, पण ती एक दिवस उशीरा पोहोचणार असे कळते. आम्ही सुवेक्षजवळ येत आहोंत आणि बोटीवर विलक्षण उकडतें आहे. जाताना सुवेक्ष कालव्यातून बोट गेली तेव्हा मी बोटीवर नव्हतो. मी सुवेक्ष बदरात उतरलों, आणि कैरो व पिरॅमिड्स् पाहून मोटरने पोर्ट सय्यद येथे बोट गाठली. आता सुवेक्ष कालवा पहावयाची मला फार इच्छा आहे.

ता. ३० जून रोजी पहाटे ६ वाजता आमची बोट पोर्ट सय्यद येथें आली. ७ वाजता मी, डॉ. लेनोरा आणि रावत नावाचे एक गृहस्थ असे तिघेजण पोर्ट सय्यद पहावयाला बाहेर पडलों. बोट उभी आहे त्याच्या-समोर पोर्ट सय्यदचा एक हमरस्ता दिसतो आहे. गाडीघोडे जात आहेत. दुकानाच्या दारात दुकानदार उभे आहेत. आमच्या बोटीपासून धक्क्या-पर्वत एक फळ्याचा तरंगता रस्ता तयार केलेला आहे. त्यावरून बोटीतून आम्ही सरळ धक्क्याकडे चालत गेलों. आम्ही रस्त्यावर आल्याबरोबर नाना तऱ्हेच्या वस्तू विकणाऱ्या इजिप्शियन भामट्यांनीं आम्हाला घेरले. अगोदर २० फ्रँक किंमत सांगून एखादी वस्तू शेवटीं २ फ्रँकना घायला ते तयार होतात ! 'लब्लबू' (म्हणजे अश्लील चित्रे) विकणारे दळूच खिशातून तीं चित्रे काढून दाखवीत आहेत, आणि आम्हाला भुरळ घालण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. आम्ही एका रस्त्यावरून जात असता एका इजिप्शियन हॉटेलवाल्यानें आम्हाला पाहिलें आणि आम्ही हिंदी आहोंत हें ओळखून 'राम राम ! इ यू वॉट चपाती, सर !' म्हणून हसत हसत विचारलें !

आम्ही १० वाजता बोटीवर परत आलों. बोट २ ला हालणार आहे. ११ वाजता जेवण झाल्यानंतर आम्ही बदराची मजा पहात डेकवर उभे होतो. बोटीला मोठमोठे पडाव लागले आहेत, आणि त्यावर गालिचे अंथरून निरनिराळ्या वस्तूंची व्यापान्यानीं दुकाने माडलीं आहेत. डेकवर उभ्या राहून फ्रेंच बाया पडावातल्या व्यापान्याशीं मोठमोठ्यानें ओरडून घासा-घीस करीत आहेत. डेकवर एक मजेदार दृश्य माझ्या दृष्टीला पडले. एका फ्रेंच लष्करी हपीसराची गलेलट्ट बायको डेकवर बसून सर्वासमोर आपल्या मुलाला पाजीत आहे. आमच्या हिंदी बायका उघड्यावर मुलाना पाजतात म्हणून हे युरोपियन आम्हाला हंसतात, आणि हा काय प्रकार ! आमच्या बाया पदरानें मुलाला झाकून तरी घेतात. ही बाई फ्रॉक् बाजूला करून अगदीं सूर्यनारायणाला साक्षी ठेवून मुलाला पाजीत आहे ! बोटीच्या आजूबाजूला अरवाचीं मुले पाण्यात पोहत आहेत, आणि पाण्यात कुणी नाणें टाकलें, कीं बुडी मारून ते अचूक बाहेर काढून दाखवीत आहेत. २-१० ला आमची बोट पोर्ट सैय्यद सोडून सुवेझच्या कालव्यात शिरली. बोट अगदीं हळू चालत आहे. कालव्याच्या तोंडाशींच 'Starry Bolshevik' नावाची एक रशियन मालाची बोट माझ्या दृष्टीला पडली. दोन्ही बाजूला ओसाड वाळवंट आणि मधून मधून काहीं खुरटीं झुडुपें दिसत आहेत.

६-३० वाजले आहेत. आम्ही अजूनही कालव्यातच आहोंत. उजव्या बाजूच्या किनाऱ्यावर मधून मधून छोटीं छोटीं इजिप्शियन घरे दिसत आहेत. काहीं घराच्या ओठ्यावर बायका बसल्या आहेत, आणि आजूबाजूला मुलें खेळत आहेत. बोट इतक्या जवळून जात आहे, कीं समुद्रकिनाऱ्यावर वाळूत खेळणाऱ्या छोट्या अरब मुलाची ओरडाओरड आम्हाला सहज ऐकू येते. ७-३० ला कालव्यातून एका मोठ्या सरोवरात आम्ही आलों आहोंत. हें 'क्रॉकोडाईल सरोवर'. या तळ्याच्या काठाशीं इस्मालिया शहर आहे. बोटीतून दूरवर लुकलुकणारे शहराचे दिवे दिसत आहेत.

८-३० ला दुसरे सरोवर आलें. हें 'बिटर लेक'. सुवेझ बदर रात्री १० नंतर येणार आहे. पण मी तें युरोपला जाताना पाहिलें आहे. १०-३० ला मी झोपीं गेलों.

ता. १ जुलै रोजी सकाळीं एका बाजूला अरबस्तानचा किनारा आणि दुसऱ्या बाजूला आफ्रिका दिसते आहे. उन्हाळा इतका भासतो आहे की अगावर कपडा धरवत नाही. फ्रेंच बाया झग्याच्या आत घालावयाच्या रंगीबेरंगी लेसच्या पातळ 'बॉडीसेस' घालून जवळजवळ अर्धनग्न अवस्थेत डेकवर फिरत आहेत.

* * *

ता. ४ जुलै ते ९ जुलै—

अबिसिनियाची जिबुती

ता. ४ जुलै रोजी दुपारीं जिबुती बदराला आमची बोट लागणार.

१-३० ला जिबुतीला बोट लागली. भयंकर उकडतें आहे. ऊष्णतामान १०९° डिग्री आहे. आम्ही तिघेचौघे हिंदी आणि दोघेतिघे फ्रेंच लष्करी अमलदार मिळून जिबुती पहायला बाहेर पडलों. किनारा बराच लांब होता. किनाऱ्याकडे नेणाऱ्या होडीवाल्याला प्रत्येकीं ३ फ्रॅन्स द्यावे लागले. अबिसिनीयाची राजधानी आदीस अबाबा ते जिबुती अशी रेल्वे आहे. अबिसिनीयाला बदर नव्हते. फ्रेंच लोकांच्या या जिबुती बंदरातूनच अबिसिनीयाला जगाशीं दळणवळण ठेवावें लागे. मुसोलिनीनें अबिसिनीया गिळण्यापूर्वीं जिबुतीहून आदीस अबाबाला जावयाला आठवड्यातून एक गाडी सुटे. आता किती सुटतात कुणाला ठाऊक. जिबुती पाहून अबिसिनीयन साम्राज्यनाशाच्या शोकान्त इतिहासाचें वर्तुळ मी पुरें केले म्हणायचे. जाताना अबिसिनीयन युद्धात इटली जिथून सर्व लष्करी सामुग्री नेई तें इटलीचें मसावा बदर मी पाहिलें, आता येताना रास ताफारी जिथून स्वतःला लागणारा माल घेई तें जिबुती बदर मी पहात आहे. किनाऱ्यापासून शहरात जावयाला डामरी रस्ता आहे. मात्र जिबुतीच्या रस्त्यातून चालणें म्हणजे जळत्या निखान्यातून चालण्यासारखेंच आहे. अगदींच भिकार गाव आहे हे. रस्त्यातून जाताना एक दोन गाधी टोपी घातलेलीं गुजराती माणसे आमच्या दृष्टीला पडलीं, तेव्हा आम्ही आश्चर्यचकित झालों. नंतर आम्हाला कळले, कीं जवळ जवळ २०० हिंदी लोक निरनिराळ्या धंद्यांच्या निमित्तानें जिबुतीत आहेत. मुबईच्या कुठऱ्याही सामान्य श्रीमंत माणसाच्या बंगल्यापेक्षाही लहान असा पाढरा

चुना दिलेला एक जुनाट बगला ही जिबुतीतली सर्वात प्रेक्षणीय इमारत ! या इमारतीत जिबुतीचा फ्रेंच गव्हर्नर रहातो. हायले सेलासी बादशहाचे वडील बादशहा मेनेलिक याच्या नावाचा ' प्लास मेनेलिक ' म्हणून एक चौक आहे. या चौकातल्या एका दुकानात थंड बीर घेण्याकरता म्हणून आम्ही शिरलो. मुंबईतल्या भेंडी बाजारातलीं मुसलमान चहावाल्याचीं दुकाने यापेक्षा किती तरी स्वच्छ असतात. टेबलावर माशाचे थवेच्या थवे घवघवत होते. रस्त्यात धूळ किती ते विचारू नका. आज रविवार असल्यामुळे कचेऱ्या बंद आहेत. गाडीवाले आणि टॅक्सीवाले याचा संप चालू असल्यामुळे रस्त्यात गाड्या दिसत नाहीत. फ्रेंकचा भाव एकदम घसरून रुपयाला १० फ्रेंक झाल्यामुळे त्यानीं संप पुकारला म्हणे. सिगारेट्स आणि चित्राचीं काडे घ्या, म्हणून सोमाली पोरें सारखीं आमच्या मागे मागे फिरत आहेत. जिबुतीत अमेरिका, इंग्लंड, बेल्जियम या देशाचे कॉन्सल आहेत. उनाची झळ आणि ती धूळ असह्य होऊन आम्ही ४ वाजताच बोटीवर परत आलों. बोटीने रात्री १० ला जिबुती सोडले.

ता. ५ जुलैला आम्ही एडनच्या आखातात आलो आहोंत. बोट जोराने हालत आहे.

ता. ६ जुलै रोजी अरबी समुद्रात आम्ही शिरलो आहोंत असे वाटते. अस्मान गाठू पहाणाऱ्या लाटा उसळत आहेत आणि बोट भयंकर हालते आहे. बहुतेक सर्व उतारू बेजार होऊन आपापल्या केबिनमध्ये पडून आहेत.

मी, आमचा बर्मी मित्र बो टिन् आणि थोडे फ्रेंच लष्करी हपीसर एवढेच काय ते पाचसात जण आज रात्री डिनर हॉलमध्ये आहोंत. मला बोट मुळीच लागत नाही. आमचा बो टिन् दाडगा गडी आहे. फ्रेंच बोटीवर जेवणाच्या वेळीं फुकट मिळणारी क्लॅरेट दारू हवी तितकी पितो आणि बोटीवर नाचरंग मजा करतो. एक वात्रट फ्रेंच मुलगी आमच्या बोटीवर आहे. ती सर्वोशीं टिवल्या बावल्या करते. रात्री जेवणा-नंतर टिन्ने ग्रामोफोन लावून आपल्याबरोबर नाच म्हणून तिला विनती केली. ' नाही ' म्हणून ती दूर गेली. टिन् सरळ गेला, आणि तिच्या दडाला घरून त्याने तिला खेचून आणली आणि नाचावयाला सुरुवात केली ! तो दाडगे-

श्वर आहे, पण स्वभावाने मोठा उमदा आहे. अमेरिकेंत आणि इंग्लंडात राहून हस्तकौशल्याची कामे शिकून तो रंगूनला घरी जातो आहे. एका बड्या ब्रम्ही जमीनदाराचा मुलगा आहे तो. त्याची राजकीय मते बेफाम आणि अराजक आहेत. बाप मेला, कीं आपली सर्व जमीन आपण कुळाना वाटून टाकणार, तो म्हणतो !

* * *

ता. १० जुलै—

अॅम्स्टरडामहून बटेव्हियाला जाणारा मि. व्हॅन हेल्डेन नावाचा एक तरुण डच गृहस्थ आमच्या बोटीवर आहे. उच्च बाध्याचा आणि निळ्या डोळ्याचा, मोठ्या गोड स्वभावाचा माणूस आहे. त्याच्याबरोबर मी आज बोलत बसलों होतो. डच फॅसिस्ट पक्षाच्या सुरवातीच्या सभासदांपैकीं आपण एक आहोंत म्हणून त्याने सांगितले तेव्हा मला आश्चर्य वाटलें. हा एवढा चांगला माणूस फॅसिस्ट कसा ? डच फॅसिस्ट पक्षाची त्यानें मला खूप माहिती सांगितली. त्या पक्षाचे ७०,००० सभासद आहेत म्हणे. “ज्यू लोकांचा द्वेष वगैरे तुम्ही शिकवता कीं नाही ?” मी विचारले. “छे, छे, आमच्या डच फॅसिस्ट पक्षात ज्यूद्वेषाला जागा नाही.” तो म्हणाला. भाडवलवाले आणि मजूर यांचें प्रेमळ ऐक्य कसे करता येईल, हे तो मला समजावून सागत होता, आणि ते सर्व भाविकपणे ऐकण्याचे मी ढोंग करीत होतो. मात्र मी एकदोन खोंचदार प्रश्न विचारले त्याचीं उत्तरे त्याला देता येईनात. मला तो एक मार्ग चुकलेला ध्येयवादी तरुण वाटला. त्याला इंग्लिश भाषा चांगली येत होती. बटेव्हियात स्थायिक होण्याचा विचार असल्यामुळे मला या भाषेचें पुस्तक चोपडी घेऊन अभ्यास करण्यात तो बोटीवरल्या वेळेचा उपयोग करीत होता. त्याच्या बहिणीच्या नवऱ्याचा बटेव्हियाजवळ कुठल्या तरी गावीं तबाखूचा मळा आहे. तेथें ही स्वारी मुकाम ठोकणार आहे.

उद्या सकाळीं ६ वाजता आमची बोट कोलबो बंदराला लागणार. या सोळा दिवसांच्या बोटीच्या प्रवासाने मी अगदीं विटल्यासारखा झालों आहे, आणि केव्हा एकदा माझ्या प्रिय हिंदुस्थानचा किनारा माझ्या दृष्टीला पडेल, या उत्कंठेने मी वेडावून गेलों आहे.

* * *

ता. ११ जुलै-

आम्ही आतां घरीं आलों आहोंत !

पहाटेपासून कपडे करून मी तयार आहे. ६-३० ला आम्ही कोलबो बदरात उतरणार

कोलबो शहर चिमुकलेच पण छानदार आहे. इंग्लिश, फ्रेंच, जर्मन, डच, जपानी सर्व देशांच्या बोटी या बदराला लागत असल्यामुळे या शहरा-तल्या घरादारावर, हॉटेलावर युरोपियन सुधारणेची बरीच छाप पडलेली दिसते. एखाद्या लहानशा युरोपियन शहरासारखे कोलबो वाटते. हिंदुस्थानच्या नाही, तरी हिंदुस्थानला लागलेल्या लकाद्वीपाच्या जमिनीवर पाऊल टाकताना आम्हा सर्व हिंदी उतारूना अवर्णनीय आनंद झाला आहे. सूट, नेकटाय, बूट काढून टाकून पायजमे आणि चपला घालून रस्त्यातून फिरण्यात आम्हाला मजा वाटते आहे. आम्ही घरीं आलों आहोंत ! उतरल्याबरोबर आम्ही सर्वजण एका दुकानात गेलों, आणि हिंदुस्थानचे एकमेव वैशिष्ट्य ती पानपट्टी घेऊन चघळावयाला सुरुवात केली ! बो टिन् खुर्षीत आहे. त्याने आपला राष्ट्रीय ब्रम्ही वेप परिधान केला आहे, खाली रंगीत लुगी, अगावर काळ्या रेशमाचा लाडा कोट, आणि डोक्याला लाल रेशमी फडके !

प्रिन्स ऑफ वेल्स हॉटेलात आम्ही जेवलों, आणि नंतर एक टॅक्सी ठरवून कोलबो शहर पहावयाला बाहेर पडलों. सिनॅमन् गार्डन्स ही मुंबईच्या राणीच्या बागेसारखी एक बाग आहे. ती पहिल्यादा पाहिली हिंदी, युरोपियन आणि सिलोनी श्रीमन्त लोकाचे बगले या बाजूला आहेत. मिलोनला काहीं युरोपियन छोटे इंग्लड म्हणतात ते खोटे नाही. जिकडे तिकडे हिरवेगार गवत आणि वृक्षाच्छादित रस्ते दिसतात. रस्त्याचीं नावे पाहूनही इंग्लडची आठवण होते,— हार्डिपार्क कॉर्नर, एडिबरो क्रेसन्ट, वगैरे. म्यूझियममध्ये कॅडीचा राजा श्रीविक्रमराजसिंह (१७९६-१८१५) याचे सिंहासन, मुकुट व इतर राजचिन्ह पाहिलीं. हीं विलायतेत होती. ती पाचव्या जॉर्ज बादशहानीं १९३४ सालीं सिलोनला परत दिलीं.

१५ वर्षांपूर्वी सिहली लोकानी बाघलेलें एक प्रचंड बुद्ध देवालय पहावयाला नंतर आम्ही गेलों. सवग पादरासा आणि नारिंगी रंग दिलेल्या या देवळातल्या बुद्धाच्या प्रचंड मूर्ती मला विशेष आवडल्या नाहीत. अगदीच भडक आणि सवग हा रंग दिसतो, आणि देवाला तो शोभत नाही. बुद्धधर्मीयाना मूर्तिपूजा मान्य नाही म्हणे. या बुद्धाच्या मूर्तीपुढे मात्र गुठगे टेकून नमस्कार घालणारे किती तरी सिहली स्त्रीपुरुष भक्त मला दिसले.

माऊट लेविहनियावर असलेले ग्रँड हॉटेल पाहाण्यासारखें आहे. एका तुटक्या कड्यावर ही इमारत आहे, आणि समुद्राच्या लाटा खिडकी-खाली असलेल्या खडकावर फेसाळत असतात.

संध्याकाळी बाजारात काहीं वस्तू लकेच्या आठवणी म्हणून खरेदी केल्या. येथील काळेकुळकुळीत, भयकर जवड्याचे, केसाच्या जटात फण्या लावलेले जातिवत सिहली लोक पाहिले, कीं ते रावणाचे वंशज असावेत याबद्दल मुळीच शका वाटत नाही. स्वभावानें मात्र सिलोनी लोक अत्यंत चांगले वाटले, आणि बिभीषणाची आठवण झाली !

रात्री ८-१५ च्या गाडीनें तालियामानारला जावयास निघालो.

* * *

ता. १२ जुलै

तो जवळ जवळ येत आहे तो माझाच हिंदुस्थान !

सकाळी ६ ला तालियामानारला पोहोचलों. रेल्वेच्या धक्क्याला लागूनच बोट उभी आहे. तालियामानार आणि धनुष्कोडी यामधलें अंतर इंग्लिश खाडीसारखेंच बरोबर २६ मैल आहे. धनुष्कोडीला बोट लागणार, आणि बोटीच्या धक्क्याच्या दुसऱ्या बाजूला आगगाडी उभी असणार. मला अगदीं बरोबर कॅले-डोव्हर किंवा बुर्लॉ-फोक्सटनची आठवण झाली. पण कुठें धुक्याने आणि गारटून टाकणाऱ्या वादळी वाऱ्यानें बेफाम झालेली इंग्लिश खाडी, आणि कुठें एखाद्या सरोवरा प्रमाणें सकाळच्या कोंवळ्या प्रकाशात शांत प्रशांत दिसणारा आमचा हा हिंदी समुद्र !

बोट चालू लागली. क्षणाक्षणाला मी माझ्या प्रिय हिंदुस्थानच्या जवळ जात आहे. या शांत वेळीं बोटीच्या डेकवर उभा असता नाना विचार माझ्या डोक्यात उसळत आहेत. आता हिंदुस्थानच्या प्रिय भूमीवर मी पाऊल टाकणार म्हणून माझे अतःकरण भरून आलं आहे. तरी मी अवघा ३ महिने या देशापासून दूर होतो. तीस तीस वर्षे दूरदेशात काढणाऱ्या निर्वासित देश-भक्ताना काय वाटत असेल बरें ? पूर्वी माझ्या डोक्यात असलेल्या एक दोन कल्पनाना या प्रवासानें चांगलाच धक्का बसला. मला वाटे देश म्हणजे काय—आपण जमिनीवर थोडेच प्रेम करतो ? आपणाला प्रिय असलेली, आपल्या ओळखीची, आपल्यासारखीच अनेक माणसे इथे आजूबाजूला आहेत म्हणून हा देश आपणाला आवडतो. हीच माणसे दुसऱ्या कुठल्याही भूभागावर असली, तर तो भूभागही आपणाला आवडेल. पण तसें नाही याची मला आता खात्री वाटते. समोर दिसणाऱ्या धनुष्कोडीच्या किनाऱ्यावर माझे कोण आहे ? पण कुठल्याही सोज्वळ, सुंदर, थडगार युरोपियन शहरात पाऊल ठेवताना मला कधीच झाला नाही इतका अनन्यसाधारण आनंद या अनोळखी पण केवळ हिंदुस्थान देशाच्या म्हणून राकट, धुळकट भूमीला मी थोड्याच वेळाने स्पर्श करणार या विचारानें मला झाला आहे. छे, छे, देश म्हणजे नुमतीं आपलीं माणसें नव्हे. देश म्हणजे ती विशिष्ट भूमी, तीं झाडे, तीं फुले, ते वातावरण आणि तीं माणसें. झाडे आपला जीवनरस ज्याप्रमाणें जमिनीतून शोषून घेतात, तसाच आम्ही माणसें देश या शब्दात सामावलेल्या या सर्व गोष्टींतून आमचा जीवनरस शोषून घेतो, आणि आम्ही जे आहोत ते 'आम्ही' होतो ! या देशातून उचलून आम्हाला दुसऱ्या देशात टाकलें तर उपटून दुसरीकडे लावलेल्या झाडा-प्रमाणें आमची स्थिती होईल. शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक दृष्ट्या आम्ही सुकून जाऊ, आणि म्हणूनच समोर दिसणारा तो धनुष्कोडीचा किनारा, आणि त्यावर शांतपणें डुलणारी तीं माडाचीं झाडे पाहून माझे अतःकरण क्षणाक्षणाला थरारून येतें आणि त्यात शब्द घुमतात, कीं जवळ जवळ येतो आहे तो माझाच हिंदुस्थान.

